

4. Pest, fæstebønder og union – 1300-1530 Senmiddelalderens historie

Oversigt

- *Fæstebondesamfundet* opstår med kærnefamilie, landsbyfællesskab og adel ud af pestkrisen o. 1350
- *Kirken* får betydning og troen bliver fælles og individuel
- *Unionstidens imperium* opstår og opløses, fra personligt herredømme til magtstat

Kort oversigt: Pest, fæstebønder og union – 1300-1530 Senmiddelalderens historie

Fæstebondesamfundet

Ændringer i dyrkningsstrukturen

Ændringen af dyrkningsstrukturen mellem 1300 og 1400, hvor landsbyerne med enkelte storgårde og mange mindre gårde ændredes til lige store fæstegårde i hver landsby, fik mange konsekvenser.

Ejerne – adelen, kirken eller kongen befandt sig nu uden for landsbyen på herregårde, fæstninger eller i kirkens klostre eller domkirker imodsætning til tidligere, hvor de var repræsenteret i selve landsbyen gennem en bryde eller ejeren selv. Det blev nu fogederne på herregårdene, klostrene og lensmændene på de kongelige slotte, der indkrævede fæsteafgifterne og havde kontrol med fæsterne.

Klassestrukturen- fæstebønderne, høj- og lavadel

Det gav store ændringer i samfundets klassestruktur og den måde samfundet hang sammen på. Fæstebønderne blev nu samfundets største, produktive og vigtigste befolkningsgruppe. Hver landsby på de gode jorde i Østjylland og på Øerne blev organiseret med trevangsbrug og med fælles vangelag mellem flere landsbyer. Det vil sige, at landbyerne koordinerede dyrkningen af rug- og bygvangene (-markerne) og græsvangen (der ligger brak), så man fik så store fælles græsningsarealer mellem landsbyerne som muligt i sammenhæng med overdrevene og skovene.

De tunge lerjorde blev opdyrket og pløjet med hjulplov, og det sikrede dermed afvanding af markerne og et større udbytte. En stor del af landbrugsproduktionen var okser og stude, der fik deres foder fra de mange vådområder og græsarealer. De mange dyr blev sejlet til Holsten og Lübeck eller vandrede ad Oksevejen gennem Jylland mod Hamburg og blev solgt til de nordtyske og nederlandske bysamfund. Korn, smør, ost og saltede sild gik samme vej, - ofte var det herremændene selv, der solgt deres produkter direkte til aftagerne i hansebyerne.

Fæstebønderne var lejere af jorden hos jordejerne – det kunne være kirkens institutioner, kongen – og det kunne være de jordejende adelsfamilier. De tre grupper besad i slutningen af middelalderen hver ca 1/3 af al jord, og kun få steder var der enkelte selvejerbønder. Da havde man helt adskilt ejendomsretten fra brugsretten, og fæstebønderne som brugere betalte både tiende til kirken og leje- og brugsafgifter til jordejerne. Det var således fæstebøndernes produktivitet, der bestemte samfundets vækst og det overskud, de andre samfundsgupper havde til rådighed.

Pesten og dens konsekvenser

Pesten omkring 1350 og de senere tilbagevendende pestepidemier mindskede befolkningstallet med op til halvdelen. Der opstod ødegårde - og adelen, kirken og kongemagten manglede derfor efter pesten

indkomster og ressourcer fra de mange brug, der måtte opgives dyrkningen. Det betød, at fæstebønderne langt ind i 1400-tallet fik forbedrede vilkår, - et udtryk for, at der var mangel på arbejdskraft, og at fæstebønderne kunne presse afgifterne ned. Jordejerne søgte at kompensere ved at tvinge fæstebønderne til at blive på deres gårde gennem vornedskab og ved at øge deres egne jordtilliggende gennem arv eller køb. Der skete således en koncentration af højadelens ejendomme, og der var voldsom konkurrence om at sikre sig jord. Højadelen blev meget godsrig og blev færre i antal. Her spillede strategier om giftermål og arv en stor rolle i de mange forsøg på at sikre en fortsat godsforøgelse. Lavadelen blev en slags tjenesteadel, der som fogeder og håndlangere for kongen, kirken og højadelen var med til at sikre at bøndernes produktion blev inddraget til jordejerne. De blev også knyttet til kongens hær, flåde og forvaltning. Pesten gav voldsomme politiske konflikter mellem kongemagten, de forskellige adelsgrupper og kirken. Mange af konflikterne i 1400-tallet unionsriger kan forklares ved pestens virkninger, hvor der blev kamp om de formindskede ressourcer. Politisk betød det også, at fæstebønderne som organiseret gruppe kunne påvirke fx unionskongens magt og prøve at forhandle sig til bedre vilkår. Bondeoprør og deltagelse i de adeliges og unionskongens opgør om magt og ressourcer blev derfor også for fæstebønderne en måde at sikre sig og sin families overlevelse. Fæstesystemet havde også andre virkninger. Det var nu, at den ”danske kernefamilie” opstod og blev udbredt. Kirken havde i 1215 på det 3. Laterankoncil fastlagt en række regler for det ”kristne ægteskab”, som alle måtte følge. Sammen med ændringerne i dyrkningsstrukturen fremmede det den selvstændige fæstebondefamilie, hvor hver bonde havde sin egen fæstegård. Når bonden døde måtte familien forlade gården, og en ny overtog gården i fæste.

Byerne

I byerne var der vækst især efter 1400. I Norden var de store byer som København, Malmø, Stockholm, Visby og Bergen befolket med over 5000 indbyggere, og de mange mindre købstæder spillede også en stor rolle som oplandsbyer med markedsplads, købmænd og håndværkere. Købmænd fra de nordtyske hansebyer spillede en stor rolle i både handel og søfart. I løbet af 1400-tallet kom der også mange kontakter til de nederlandske byer. Der opstod således konkurrence mellem de nederlandske byer og hansebyerne i Østersøen om adgang til de nordiske markeder, og det udnyttede unionskongen i sin politik. Især købmændene blev i slutningen af senmiddelalderen betydningsfulde i kraft af deres kapital og deres omfattende net af kontakter i Vesteuropa og i Østersøen. Samlet udgjorde byernes befolkning imidlertid kun en lille del af den samlede befolkning – under 10%. Men de havde en vigtig funktion som de drivende i den markedsøkonomi, der var ved at udvikle sig. Det skabte nye muligheder for produktion og nye behov for viden. Byerne havde klostre med lærde munke og med skoler for de rige borgeres børn. Der var sociale institutioner knyttet til kirken og bisperne og ærkebisperne havde i domkirkebyerne stor betydning, i slutningen af 1400-tallet oprettedes der universiteter i både Uppsala og København. Byerne var oftest tæt knyttet til kongemagten og havde en vis selvstændighed med borgmestre og rådmænd, der ofte blev udpeget af kongen fra de mest betydende købmandsgilder. Bystyret opkrævede skatter og regulerede håndværkernes forhold og markedspriserne. Ved krig stillede byerne soldater og skibe til rådighed for kongen. De fleste store byer var befæstet med ringmur eller en fæstning og var kernen i unionskongens kontrol med riget. Hvor Visby på Gotland i 1200-tallet var den vigtigste by i Norden sammen med Lübeck, blev det i 1400- og 1500-tallet byerne ved Øresund (København og Malmø) og

Stockholm, der indtog de centrale placeringer i unionsriget.

Kirke, tro og individualisering

Pesten havde også betydning for trosforholdet og for kirkens måde at fungere på. Fra 1215 skulle alle voksne gå til skrifte mindst en gang om året, og hele kirkens frelse-opfattelse med helgener, bod og syndsforladelse blev udbredt til alle gennem de mange sammenhænge, som involverede hele befolkningen. Der var messer for at frelse de afdødes sjæle – som efterkommerne deltog i, der var en lang række helligdage, hvor man fejrede bestemte helgener og de mange købmands- og håndværkergilder havde ofte prædikanter og præster knyttet til sig. I landsbyerne var fæstebønderne tæt knyttet til landsbykirken. De var som kirkeværger med til at vedligeholde bygningerne og sikre præsten et levebrød. Pesten og de senere pestepidemier fik netop mange mennesker til at overveje livets muligheder og vejen til frelse. Og kirken udviklede gennem prædikener, bøn og gudstjenester svar på den usikkerhed, der opstod. Trosforholdet blev mere individuelt, gennem bøn, skriftemål og bod blev hver enkelt tvunget til at tage stilling til sin vej til frelse. Der opstod folkelige bevægelser, der netop søgte frelse – ofte knyttet til byernes tiggerordensklostre. På den ene side var kirken nu blevet en meget omfattende magtfuld institution med store ressourcer og med et talstærkt hierarki af præster og magtfulde kirkefyrster. - På den anden side var der til stadighed troende – fx tiggermunkene – der prædikede om, at man skulle leve ydmygt og fattigt for at opnå frelsen. Der opstod derfor i senmiddelalderen en lang række folkelige bevægelser, der rettede kritik af den magtfulde kirke og som krævede andre veje til frelse. Det førte frem til de mange modbevægelser til pavekirken i 1400- og 1500-tallet, der gav grobund for reformationen omkring 1520.

Unionstidens imperium opstår og opløses

I Norden var det danske rige ved at gå i opløsning mellem 1300-1340. Hvor det danske rige indtil 1340 var blevet opdelt i mange småområder, hvor pantherrer fra Nordtyskland havde overtaget de kongelige slotte og rettigheder, lykkedes det for den snedige Valdemar Atterdag indsat af den tyske-romerske kejser og hansebyen Lübeck, at komme fri af den dominans, der udsprang fra de nordtyske panthavere.

Senere var det skånsk-svensk-norske rige ved at gennemgå samme opløsningsproces efter 1360 og her indtog en mecklenburgsk fyrste nu i en årrække den svenske trone støttet af både hanseater og dele af den lokale højadel. Det var endnu således, at der var tale om et personligt fyrsteherre-dømme, hvor arvefølge, hærmagt og tilknytning til kongen betød meget.

Valdemar Atterdag

Valdemar Atterdag udnyttede sin stilling under pestårene til at sikre sig både gods og nye landområder. Med et felttog til Skåne, Øland og Gotland 1360-61 udfordrede han hansebyernes købmænd og de nordtyske fyrster og den hårdt ramte skånsk-svensk-norske konge. Selvom den ny danske kongemagt gennem flere faser måtte tage kampen op med Hanseforbundet og de nordtyske fyrster og den svenske konge, lykkedes det for rigsrådet at holde sammen på det nyetablerede rige og sikre sig aftaler og fred med hanseaterne, der på længere sigt skabte mulighederne for en nordisk union. Først ved Valdemars død blev Valdemars datter Margrete i 1375 valgt til efterfølger og formynder for sin søn Oluf (der var blevet norsk konge) – siden overtog Margrete efter Olufs død med sin unge slægtning Erik af Pommern som medregent magten i Sverige. Det lykkedes for Margretes hær at nedkæmpe og fange den mecklenburgske svenske konge og efterhånden sikre aftaler om hans fjernelse. Ved unionsaftalerne og kroningen af Erik i Kalmar 1396 blev de tre kongeriger derefter forenet.

Kalmarunionen

Det var et vældigt og meget vanskeligt administrerbart imperium, der derefter blev dannet. Centrum lå i Danmark og rigerne strakte sig fra Grønland og Island – over Færøerne, Orkneyøerne - Shetland til Norge, Sverige, Finland og Danmark. Kun den lokale højadel, de mange kirkefyrster og de få kongelige slotsherrer holdt samfundet sammen under unionskongen. Derved var den langsomme udvikling fra det personlige fyrsteheredømme til en mere udviklet bureaukratisk magtstat sat i gang. Ganske vist kom det til opløsning af unionen i flere omgange. Særlig havde det stor betydning, at flere svenske højadelsgrupper til stadighed var i konflikt med hinanden, og i perioder sikrede enkelte grupper sig den svenske kongemagt. Gentagne gange kom det til lokale oprør mod unionskongen, og det var vanskeligt for kongen at mobilisere styrker nok til både at nedkæmpe de mange opstande og fortsætte konflikterne med holstenske og nordtyske hansestæder og fyrster. Men de mange nordiske højadelsgrupper havde også interesse i at holde rigerne sammen, og der opstod derfor med mellemrum fælles forsøg på at fastholde en unionsmagt styret af højadelen.

Stockholms blodbad og unionens opløsning

Det lykkedes ikke at fastholde den svenske adelsopposition indenfor unionen. Efter flere væbnede forsøg fra dansk side på at sikre sig

magten i Sverige og nedkæmpe den svenske opposition, satte Christian den Anden i 1522 alt overstyr, efter han havde iscenesat ”det stockholmske blodbad” (1520).

Det skete efter en total dansk militær sejr, den svenske adels underkastelse og kongens kroning i Stockholm, hvor adelsoppositionens ledere derefter blev halshugget lige efter kongens kroning.

Herefter blev et terrorregimente indledt og nu kom det til åbent oprør i Sverige igen. Under den unge adelsmand Gustav Vasa rejste store dele af Sverige sig, og Christian den Anden, der også da mødte voldsom modstand i Danmark, måtte gå i eksil i Nederlandene, hvor hans dronning stammede fra.

Det lykkedes for Frederik den Første, der overtog magten 1523 efter Christian den Anden, at fastholde Danmark-Norge som et rige – og senere 1532 lykkedes det ham at fængsle Christian den Anden, da han forsøgte et comeback ved at angribe i Norge.

Med Gustav Vasa som konge i Sverige fra 1523 og med Christian den Anden fanget og sat udenfor indflydelse blev unionen ikke genskabt.

Ved Frederik den Førstes død 1533 kom det atter til borgerkrig i Danmark og reformationen, der blev gennemført 1536 af sejrherren i borgerkrigen – hertug Christian fra Slesvig-Holsten – sikrede den ny konge den enorme kirkelige ejendomsgevinst, der på længere sigt lagde grundlaget for en stærkere statsmagt og for den dansk-norsk dominans i Østersøen i 1500-tallet.

Fortælling 19: Om ”Vejen til frelse” - middelalderkirker, deres billeder og indretning.

”Vejen til frelse” spillede en afgørende rolle for middelalderens mennesker. Det er begrænset, hvad vi har af skriftlige kilder om datidens trosforestillinger hos almindelige mennesker. Derimod ved vi meget om hvordan den katolske kirke gennem gudstjenester, præsternes prædiken og de mange mysteriespil søgte at påvirke den almindelige befolkning. Opfattelserne af tro og frelse var ikke til diskussion blandt almindelige mennesker førend i årene efter 1520, og den senmiddelalderlige trosopfattelse var af afgørende betydning for udviklingen under reformationen. Vigtige træk af den middelalderlige trosopfattelse og de religiøse forestillinger kan stadig direkte ses i de mange middelalderkirker, der findes i dag. Her er der både kalkmalerier, stenbilleder og meget kirkeinventar bevaret til os fra middelalderen.

Normalt inddeler man kirkernes arkitektur i Danmark i den romanske periode (til ca 1250) og den gotiske 1250-1530.

Introduktion –vejen til frelse

Der findes 2889 kendte sognekirker i det danske område fra middelalderen – hertil hører de mange købstadskirker og de store domkirker i bispebyerne: Slesvig, Ribe, Viborg, Århus, Odense, Roskilde og Lund. Mange er velbevarede, og man kan derfor ret let få et førstehåndsindtryk af, hvad kirken betød i middelalderen. Kirkerne er i dag fyldt med kalkmalerier, inventar og bygningsdele, der stammer fra middelalderen.

I modsætning til kirkeforholdene i mange andre vesteuropæiske samfund er de danske middelalderkirker velbevarede, og især kalkmalerierne findes stadig i stor mængde, og det er specielt for netop Danmark.

Reformationen i 1500-tallet førte ikke til store ændringer af kirkernes bygninger og mange kalkmalerier blev ikke overkalket eller ødelagt, selvom den lutherske forkyndelse stillede andre krav til kirkernes indretning.

Vigtigst var det, at de mange altre for jomfru Maria og helgenerne da blev fjernet, og prædikestolen nu fik en central placering og der kom nye stolerader til, så

søndagsgudstjenesten med den vigtige prædiken kunne foregå for hele sognets befolkning.

Selvom krigene i 1600-tallet, udviklingen i 1800-tallet med modernisering - og senere opvarmning og elektrisk lys - har ændret mange landsbykirker, er meget bevaret sammenlignet med de ofte voldsomme

ændringer, der er sket med kirkebygningerne i vores nabolande.

Derfor tag en tur til de nærmeste middelalderkirker og få en autentisk oplevelse og indsigt i middelalderens tanke- og trosverden.

I denne fortælling er der tekst og billeder du kan bruge til at få både viden og indsigt i middelalderkirkernes konstruktion, deres bygningsudvikling og til at forstå de mange genstande og kalkmalerier, der findes i kirkerne fra middelalderen.

I afsnittet ”5. Vejen til frelse” er der en kort gennemgang af den romanske periodes billedopfattelse og senmiddelalderens ”frelseopfattelse”.

Der er endelig en række eksempler på kirkeanalyser fra udvalgte kirker, som kan bruges som inspiration til egne analyser og som underbygger ”Vejen til frelse”.

Til slut en kort beskrivelse af adelsmanden Erik Ottesens tro, gerninger og vej til frelse omkring 1500.

Oversigt

- 1. Håndbøger og fremstillinger om middelalderens kirker og kalkmalerier**
- 2. Nationalmuseets middelaldersamling og kalkmaleriregistranten**
- 3. Lokale vejledninger**
- 4. Bygningshistorie – materialer og konstruktioner**
- 5. Vejen til frelse – om kirkens billedprogrammer**

6. Eksempler på kirketolkninger:

6A. Måløv

6B. Ballerup

6C. Fanefjord

7. Erik Ottesens tro, gerninger og vej til frelse.

1. Håndbøger og fremstillinger om middelalderens kirker og kalkmalerier

Der findes mange fremstillinger om middelalderens kirkebygninger og billedverden.

Her er oversigter, der kan bruges til at komme ind i den middelalderlige tankeverden og den måde bygningerne afspejler de religiøse middelalderforestillinger.

A. Arkitektur og kirkeoversigter:

Hugo Johannsen og Claus M. Smidt:

Danmarks arkitektur – Kirkens huse.

Gyldendal 1985, er den solide arkitekturoversigt.

Niels-Knud Liebgott: *Dansk middelalderarkæologi.* Gad 1989, har gode afsnit om kirkekonstruktioner og materialer mv. og gennemgår de forskellige typer af kirkebygninger.

Thure Hastrup: *Vore gamle Kirker,* Gyldendal 1965 er den ældre klassiske vejledning til gymnasieelever ved kirkebesøg. Den indeholder afsnit om både arkitektur, inventar og kalkmalerier, men er nu delvist forældet.

B. Kirkekunst, kalkmalerier og bagvedliggende fortolkning:

En af de tidligste pionerfremstillinger af kalkmalerierne og deres legende verden er:

Robert Broby-Johansen: *Den danske Billedbibel i Kalkmalerier.* København 1948 (3. oplag 1967). Den er med sine uddrag af de middelalderlige bibel- og legendetekster knyttet til de udvalgte kalkmalerier stadig inspirerende. Broby-Johansen anvender middelalderens egne tros- og frelseopfattelse i tolkningen af billederne.

Hvor man ellers indtil omkring 1970 i høj grad nøjedes med at beskrive og registrere kalkmalerierne og redegjorde for de bibelshistorier og helgenlegender, der var på billederne, blev der i årene efter udviklet en

ny og mere dybtgående forståelse af billedernes sammenhæng.

Det var den bagvedliggende middelalderlige forståelse af de mange symboler og billedprogrammer, der blev inddraget ud fra både billeder og samtidige middelaldertekster. Det er denne middelalderlige forståelse, der i dag er repræsenteret i tolkningen af de mange billedtyper (stenbilleder, kalkmalerier, symbolske figurer, altertavler, inventar), som det kan være vanskeligt at sætte sig ind i. De følgende fremstillinger bygger herpå og kan hjælpe hermed.

Ulla Kjær og Poul Grønder Hansen:

Kirkerne i Danmark – den katolske tid. Boghandlerforlaget 1988.

En meget fin oversigt, der forbinder de middelalderlige trosforestillinger med kirkens mange funktioner og inddrager bygninger, inventar, stenbilleder og kalkmalerier. Den har et vigtigt supplement i de mange henvisninger til Kulturhistorisk leksikon til Nordisk Middelalder.

Lise Godtfredsen og Hans-Jørgen

Frederiksen: *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark.* 2. Udg. Systime 1993.

Den bedste oversigtsfremstilling om middelalderens tros- og frelseforestillinger og billedverden med mange eksempler fra dansk område. Den dækker især den ældre middelalder. Der er lokalt kirkeregister.

Anne Riising: *Danmarks middelalderlige Prædiken.* Gads Forlag 1969.

Bogen giver gennem omfattende tekstanalyser af prædikentekster fra middelalderen en

grundig analyse af især de senmiddelalderlige tros- og frelseforestillinger.

Tue Gad: *Helgener. Legender fortalt i Norden*. København 1971.

Gennemgår de helgenlegender, der anvendtes i nordisk middelalder, heri er nævnt de nordiske helgener, der hørte til middelalderkirken.

Robert Engesvang, Ulla Haastrup, Eva

Louise Lillie, Chr. Ejlers (redaktører):

Danske kalkmalerier 1-7 +registerbind, Nationalmuseet/ Chr. Ejlers Forlag (1985-92)

Serien er den mest omfattende illustrerede beskrivelse og fortolkning af kalkmalerierne i kirkerne. Hvert bind dækker en periode af middelalderen, det sidste omhandler dog reformationen og tiden frem til 1700. Der er oversigter over værksteder, perioder og artikler om både kirkebilledprogrammer, restaurering, materialer og farver m.v.

I registerbindet kan man finde frem til de mange lokale kirker, der er behandlet i værket både gennem kort over værksteder og stedregistret.

Alle Bolvigs tre bind er en mere personligt argumenterende billedfortolkning og analyse af kirkernes udvikling i middelalderen ofte med kontroversielle tolkningsforslag.

Axel Bolvig: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. Gyldendal 1992

Axel Bolvig: *Bondens billeder. Om kirker og kunst i dansk senmiddelalder*. Gyldendal 1994

Axel Bolvig: *Reformationens rindalister. Om kunst og arkitektur i 1500-tallets Danmark*. Gyldendal 1996.

2. Nationalmuseets middelaldersamling og kalkmaleriregistranten

Nationalmuseet i København har i sin **middelaldersamling** en meget detaljeret gennemgang af middelalderens tanke- og trosformer, som det kommer til udtryk i de mange genstande, der er udstillet.

Det drejer sig om altre, døbefonte og udstyr, der blev anvendt under gudstjenesterne (præste- og bispekåber, religiegemmer, krucifikser, smykker, nadverbægre, diske, mv.).

Middelaldersamlingen er opstillet mere som en kunsthistorisk udstilling end som en kulturhistorisk udstilling. Men der er mange aspekter af både det religiøse liv og af hverdagslivet, der er repræsenteret i udstillingen.

De mange udstillede genstande uden megen forklaring gør det imidlertid vanskeligt at forstå de enkelte genstandes funktion og betydning i den historiske sammenhæng. Derfor er det vigtigt at anvende de

vejledninger, der findes og få hjælp til tolkning og forståelse.

Nationalmuseets vejledninger:

Jørgen Jensen: *Danmarks oldtid*.

Nationalmuseet 1993 (de sidste afsnit handler om vikingetiden og rune-hallen) s 118-142.

Poul Grønder-Hansen: *Danmarks Middelalder og Renæssance*. Nationalmuseet 2002. Udstillingen er ikke meget forandret fra opstillingen i 1979-83.

Tage E. Christiansen: *Danmarks Middelalder*. Nationalmuseet 1972. Store dele af den gamle opstilling er bevaret i dag, derfor er Tage E. Christiansens kommentarer fra 70erne i dag stadig gyldige i høj grad. Teksten fortæller om 50ernes og 60ernes udstilling af middelalderens kirkekunst.

Emnehæfter til brug i Nationalmuseets middelaldersamling:

Henrik Adrian og Poul Grinder-Hansen:

Den romanske kirke - billede og betydning.
Nationalmuseet 1995, en vejledning til gymnasie-studerende om den romanske billedverden, gyldne altre og genstande i Nationalmuseets middelaldersamling.

Henrik Adrian og Anne Pedersen:

Senmiddelalder – samfund og kirke.
Nationalmuseet 1998, en vejledning til gymnasie-studerende om pesten, frelseopfattelsen i den gotiske kirke og genstande i Nationalmuseets middelaldersamling.

Begge tekster er anvendt i denne Fortælling.

Kalkmaleri-registrant og bygningsarkiv

Nationalmuseet huser også arkivet over alle danske kirkers bygningshistorie og

kalkmaleriernes tilstand og forhold, og forskerne støtter overalt i landet med restaurering og vedligeholdelse af de gamle mindesmærker, ligesom værket ”*Danmarks kirker*”, der udgives sogn for sogn, holder til her. Danmarks kirkers kirkebeskrivelser kan googles på nettet, søg på kirkens sogn. Der er megen hjælp at hente – alle middelalderkirker i det daværende Danmark (inkl *Slesvig og Skånelandene*) er blevet registreret, og der er taget billeder af de mange kalkmalerier, og de er blevet registreret, beskrevet og tolket. Det er Nationalmuseets forskere og konservatorer, der er med til at sikre, at de mange fredede middelalderlige bygninger bevares på bedste måde.

3. Lokale kirkevejledninger

Hvis du vil beskrive og fortolke en bestemt middelalderkirke er der megen hjælp at hente i følgende apps/hjemmesider og håndbøger:

Nationalmuseets app: Øret til væggen, giver lyd og billeder fra en lang række kirker med spændende kalkmalerier, produceret af Nationalmuseets eksperter. Den kan bruges på smartphone og tablet og anvendes direkte i marken.

Niels M. Saxtorphs og Axel Bolvigs kalkmaleribilleder findes i databasen:

www.kalkmalerier.dk (de dækker det nuværende Danmark), som du også kan abonnere på. Her kan man søge på motiver og lokaliteter.

Danmarks kirker er et samleværk, der er udkommet siden 1933, det behandler hver kirke i landet (også kirkeruiner og klosterkirker), og dækker både bygning med kalkmalerier, ændringer og inventar, men serien er uafsluttet. De udgivne hefter kan findes på biblioteket - og på nettet – ved at google kirkens sogn.

Mange **sognkirker** har selv produceret hjemmesider med kalkmalerier og kirkebeskrivelser- de kan googles.

Følgende håndbøger har opslag om hver kirke med kalkmalerier:

Niels M. Saxtorph: *Jeg ser på kalkmalerier.* Politikens Forlag (1967) 1979, er den klassiske guide til kalkmalerier med gode indledninger – men er nu afløst af Axel Bolvigs nyere fremstilling også på Politikens Forlag.

Knud Banning: *Kalkmalerierne i Skånes, Hallands og Blekinges kirker 1100-1600.* Gad 1984. Kort vejledning til de mange kalkmalerier i Skånelandene, oversigten blev til efter en omfattende registrering af Skånelandenes kalkmalerier, som nu er i Nationalmuseets kalkmaleriregistrant (der også dækker Slesvig).

Axel Bolvig: *Politikens bog om Danmarks kalkmalerier.* Politikens Forlag 2002, dækker hele det middelalderlige Danmark (inkl. Slesvig og Skånelandene - men ikke Gotland og Rügen), har derudover mange gode oversigter til helgener, billedmotiver.

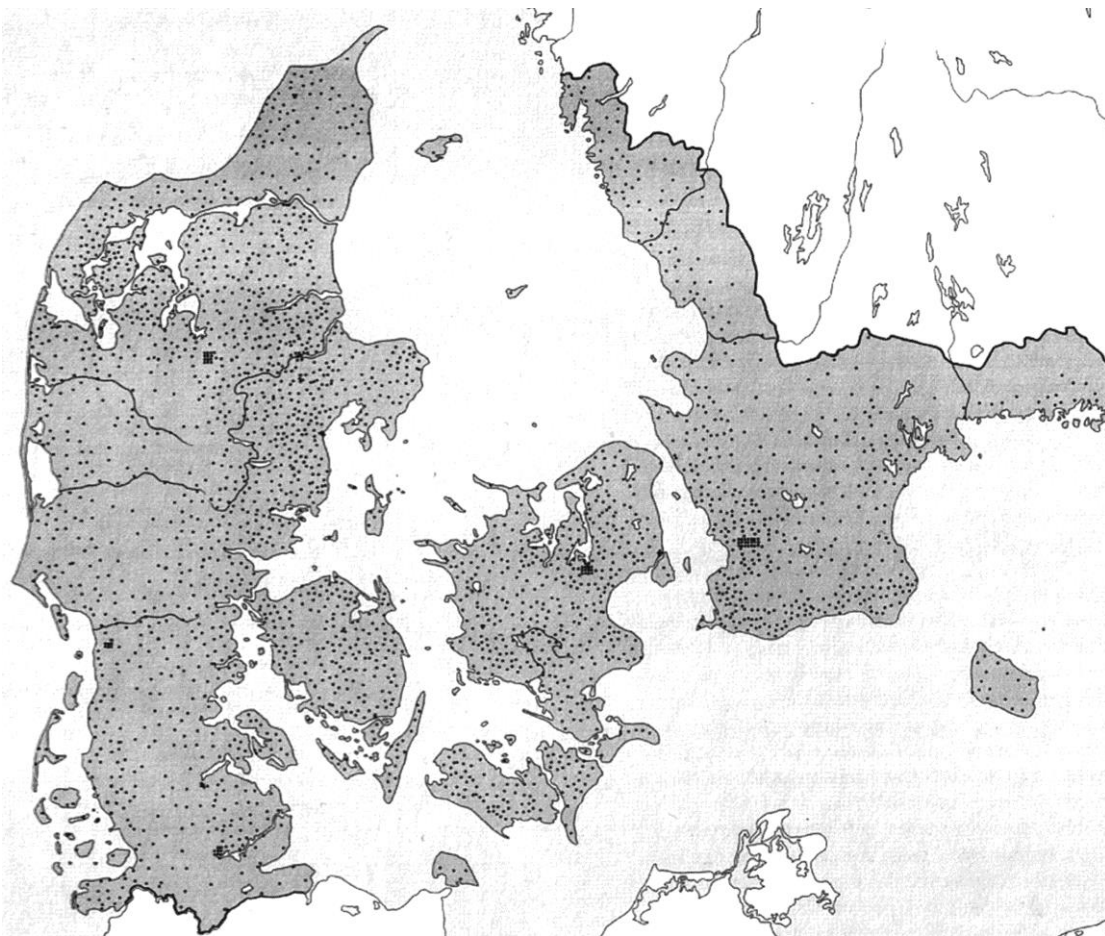
Gotland, der hørte til det danske rige 1361-1645 har stadig næsten 100 velbevarede middelalderkirker, der også er veldokumenterede, og som er værd at besøge.

Birte Andersen: *Gotlands kirker. En guide.* Forlaget Anis. 2015. En gennemgang på dansk af alle Gotlands 92 kirker.

Erland Lagerlöf och Gunnar Svahnström: *Gotlands kyrkor. En vägledning.* Uddevalla 1966 giver en gennemgang af alle de mange gotlandske middelalderkirkers bygninger, inventar og kalkmalerier.

Bengt G. Söderberg: *Gotländska kalkmålningar 1200-1400.* Uppsala 1971 er en gennemgang af værksteder og tolkninger af de gotlandske middelalderlige kalkmalerier.

Christer Jonson, Eva Sjöstrand och Bengt af Geijerstam: *Änglar & Drakar. En gotländsk kulturskatt.* Gotlands Museum-Visby 2013 er en moderne billedrig vejledning til hver gotlandsk landkirke (der er lige under 100).

Kort: Middelalderlige sognekirker i Danmark

Der er 2689 kendte sognekirker fra middelalderen i det danske område (Gotland og Rügen er ikke regnet med her). De afspejler i høj grad bebyggelses- og befolkningsmønstret. De større byer med bispesæder havde ofte flere sognekirker.

Kilde: Henrik Adrian og Poul Grønder-Hansen: *Den romanske kirke - billede og betydning.* Nationalmuseet 1995 s 8

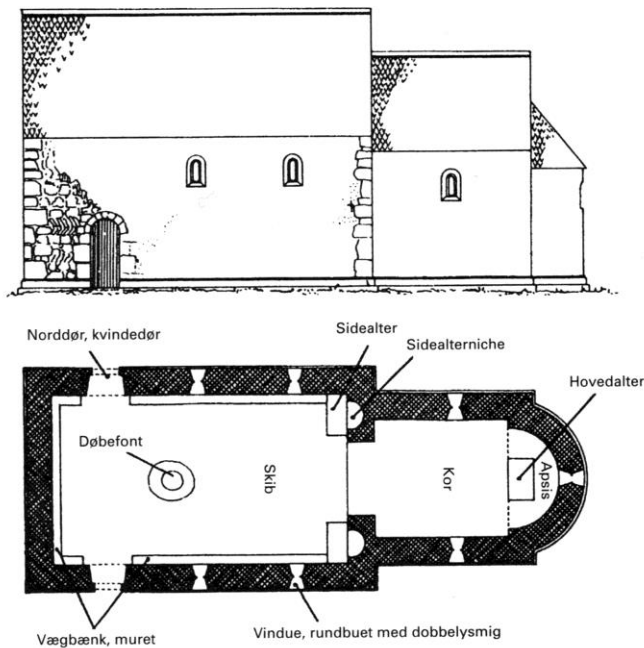
4. Bygningshistorie – materialer og konstruktioner

Det er vigtigt at kende til de generelle træk ved en kirke, så du kan se, hvordan den lokale kirke, du undersøger, svarer til de andre middelalderkirker eller adskiller sig fra dem, - det er en detektivopgave at finde frem til den oprindelige middelalderkirke – brug din viden og sammenlign med de 6 figuroversigter og teksten, der er knyttet til den.

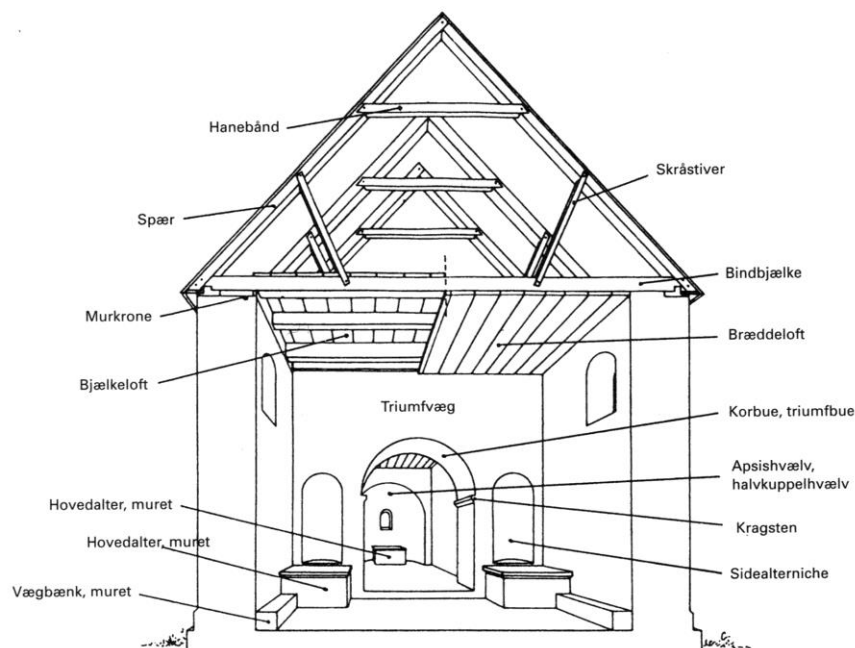
Figur 1: Den romanske landsby stenkirke – grundplan og kirkerum

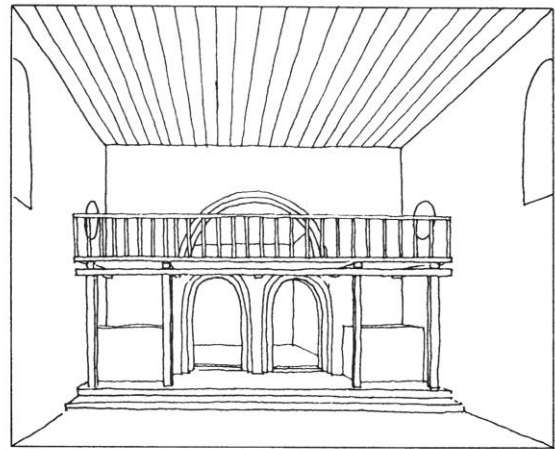
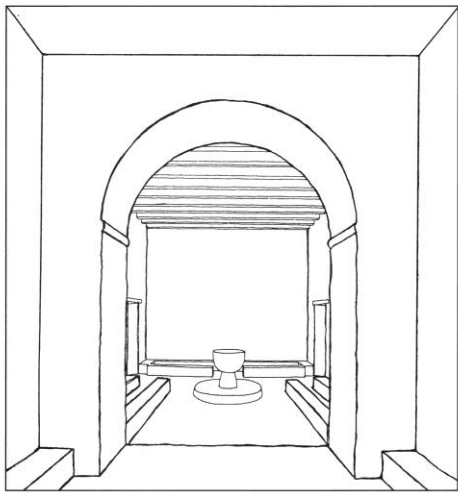
(Henrik Adrian og Poul Grønder-Hansen: *Den romanske kirke - billede og betydning*. Nationalmuseet 1995 s 14, 32).

Romansk kirke og kirkeplan.
(Efter Danmarks Kirker,
Nationalmuseet).

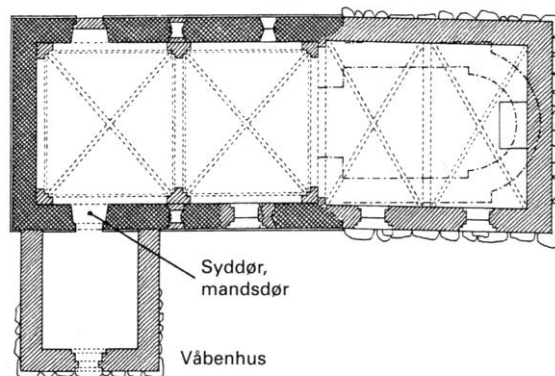
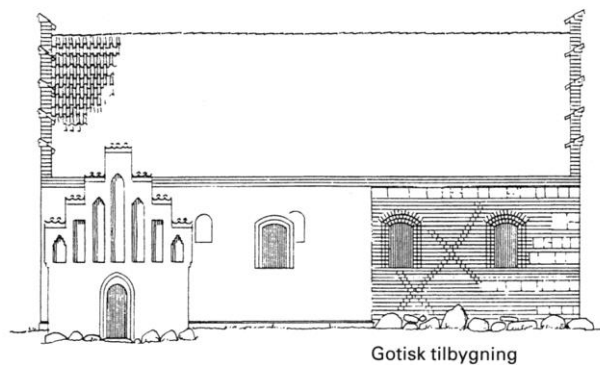
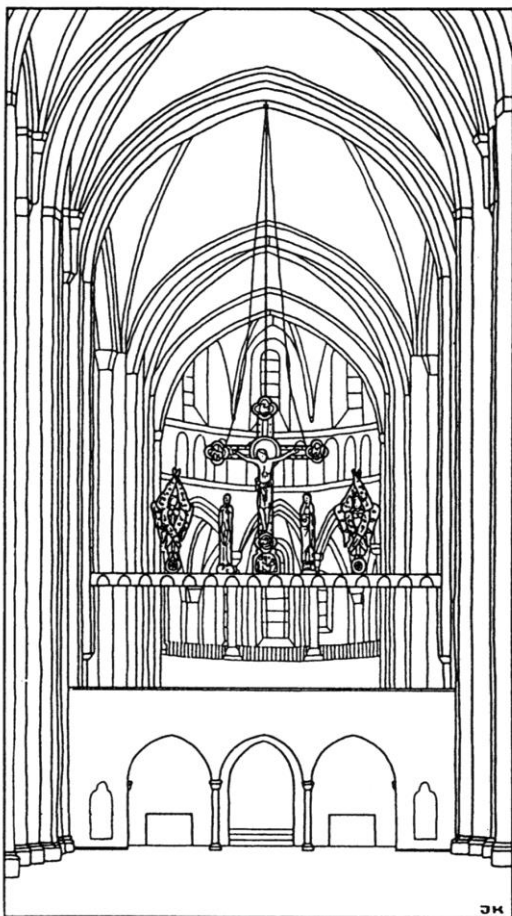

Det romanske kirkerum

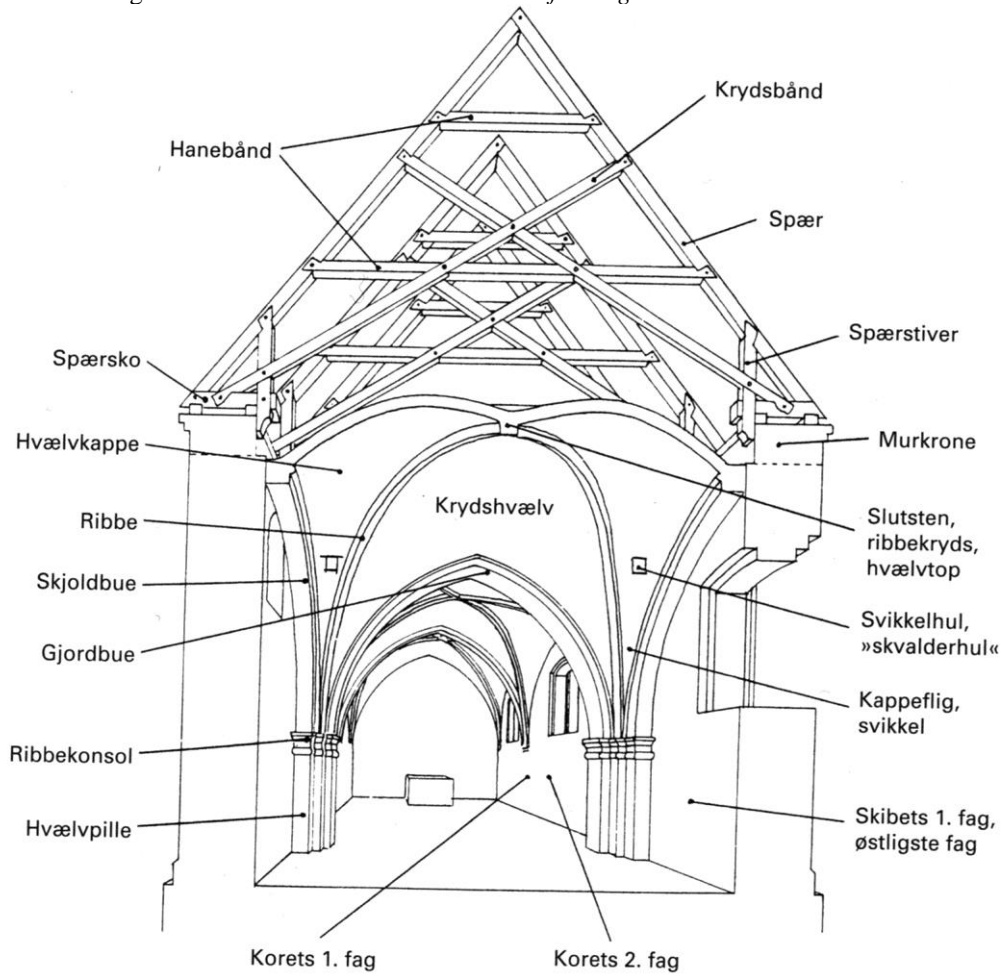

**Figur 2 og 3: Rekonstruktion af Butterup Kirke - (kor og langhus med bænke, podie til døbefont)
Af Uggeløse Kirke – (langhus med triumfvæg med altre, korskranke og lektorium)**

Figur 4: Den gotiske domkirke (Roskilde) – rekonstruktion af kirkerum med korbuekrucifiks og korskranke.
Figur 5: Gotisk landsbykirke med grundplan og kirkerum

(Henrik Adrian og Anne Pedersen: *Senmiddelalder- samfund og kirke*. Nationalmuseet 1998 s 14-15).

Figur 6: Det gotiske landsbykirkerum (kor og skib) med hvælvinger, vinduer, ribber og højalter.

1. Trækirkerne – missionskirkerne

Der er ikke i Danmark bevaret hele trækirker fra kirkebyggeriets første tid i 900- og 1000-tallet. Derimod er der fundet rester af stolpehuller og vægplanker i forbindelse med udgravning og restaurering af de ældre romanske stenkirker, ligesom der ved udgravninger i Jelling, i Lund, i Århus, i Roskilde, Ribe og Hedeby er fundet rester af de tidligere større trækirker. Vi kender således til både små trækirker, der kan være knyttet til stormandsslægterne og deres gårde, og til større missionskirker (Lund, Ribe, Århus og Jelling) med et stort skib, der har spillet en rolle ved dåbsceremonierne i begyndelsen af kristningsprocessen.

Der er ofte tale om trækonstruktioner med bærende stolper, der holder tagkonstruktionen og vægge med lodrette planker (stavkirke), svarende til de konstruktioner vi også kender fra Trelleborghusene. Trækirkerne har haft udskårne bjælker og planker. Kun i Norge og Sverige er der bevaret hele middelalderlige trækirker, men de er ofte fra en senere periode og ligner derfor ikke de tidlige danske kirker.

2. De mange romanske stenkirker – absis, kor, skib og tårn- frem til ca 1220

De ældste centralt beliggende stenkirker er fra 1030erne og de er bygget af frådsten frem til midten af 1000-tallet (Lund, Roskilde, Ribe, Slesvig), og de er fundet gennem arkæologiske udgravninger.

Landsbykirkerne i sten, der afløste trækirkerne, blev bygget i bearbejdede marksten (kvadersten) og i frådsten (kildekalk) fra o. 1060'erne og ind i 1100-tallet; fra omkring 1160 anvendes tegl/mursten, fremstillet lokalt af ler, der brændes i ovne, og som bliver det mest anvendte kirkebygningsmateriale i de kommende århundreder.

Den middelalderlige romanske kirkebygning bestod normalt af 4 elementer: *absis*, *kor*, *skib* og *tårn*.

Væggene var ofte konstrueret med en dobbeltmur med fyld af sten og grus og mørtel mellem de to lag ydermur (kassetur). Det giver brede vægge foroven og lidt smallere vægge foroven, og ofte giver det problemer med at holde væggene på plads på grund af den store masse af sten, der er derfor ofte senere tilføjet støttemure (i mursten). Murene var gennemhullede af små rundbuede vinduespartier ofte af fint udhuggede kvadersten med skrå dobbelt-smig, så lyset fik lettere adgang.

Kvaderstene kan være meget fint tilhugget, og der kan være tilknyttet stenbilleder og udhuggede snoninger og relieffer på det ydre murværk. Men der kan også være anvendt marksten, der bare er kløvet og som bagefter er pudset med mørtel og kalket. Der er således stor forskel på bearbejdningen af de anvendte kløvede marksten.

I de større romanske kirker, der anvender den romerske treskibede basilika som grundform, kan der være anvendt hvælvinger i eventuelle sideskibe og kor, det er så kryds- eller tøndehvælv, der kræver solide murefundamenter og stærke vægge som støtte. Normalt havde de romanske kirker dog trælofter, der lå på bjælker, der forbandt murene foroven og som var beskyttet af det skrå trætag (ofte med træspåner på taget). Der kan også være tale om en helt åben trækonstruktion, der alene bar det skrå tag.

Absis – en halvrund bygningsdel, der afsluttede korets østligste del ofte med et cirkelrundt vindue mod øst – var typisk for

den romanske kirke. I apsishvælvet – på halvbuen ovenover alterbordet kunne der være et kalkmaleri, der viste den tronende Kristus siddende på jordkloden (*Majestas Domini*).

Koret – var præstens/præsternes område i kirken – her foregik de hellige handlinger med præstens bønner og de forskellige dele af messen. Normalt var der ikke adgang til koret for almindelige mennesker. I koret var der som i skibet kalkmalerier, der tilsammen udgjorde et billedprogram af stor symbolsk betydning.

Op mod absis i koret stod kirkens hovedalter – en stenplade med et relieffemønstre i bordpladen med en muret dækplade over. Fra de romanske kirker kendes en lang række ”gyldne altre”, der viser de mange symbolske betydninger, der var knyttet til middelalderkirkens forskellige funktioner. En frontplade og et retabel (en oprejst planke på alterbordet) med en træbue henover alterpladen dækket med metalplader, der var forgyldt eller som var i skinnende kobber. Ofte med et krucifiks opsat under buen over retabelts planke. Det gyldne alter lyste op i apsistrundingen, og der er bevaret 7 i Danmark fra den tidlige middelalder.

Normalt var stenalteret beklædt med alterduk, der kunne også være et krucifiks og lys på selve alterpladen.

Skibet var kirkens største bygningsdel, der kunne være lave stenbænke langs væggene, og der var to adgangsdøre på nord- (kvindedøren) og sydvæggen (mandsdøren). Indgangen til begge døre var udsmykket med symbolske stenmotiver, ofte med en tympanon med stenbilleder over dørkarmen. Skibet afsluttedes i øst med triumfvæggen og triumfbuen, der åbnede op til koret. Der kunne være tre altre i skibet: et foran triumfbuen og så to foran på hver side af triumfvæggen.

Midt for var det lægmandsalteret, hvor præsten direkte kunne henvende sig til menigheden og fx holde en prædiken eller

bede en bøn. På nordsiden af triumfvæggen var der et Mariaalter – der kunne være indmuret i en niche, og på triumfvæggens sydside var der et tilsvarende helgenalter. I triumfbuen hang ofte et større trækrucifiks. I vestenden af skibet mellem dørene på et podium stod døbefonten. Også skibet var fyldt med kalkmalerier og især triumfvæggen havde stor betydning, for her kunne menigheden selv se historierne og tolke begivenhederne.

Tårnet kunne være bygget til skibet og på denne måde direkte være en del af kirkebygningen.

Mange kirker på landet fik først i gotisk tid tilføjet tårn til klokkerne. Der kunne være flere klokker i tårnet og store købstadskirker og domkirkerne fik ofte klokkespil med mange klokker.

Men mange steder på landet bevarede man længe de store klokkestabler, -trækonstruktioner med klokker, der betjente kirken. Klokkestablen var høj – så klokken kunne høres vidt omkring, i nogle kirker var klokkestablen således placeret på toppen af korets vestlige tagende.

3. Romanske kirker – domkirker, klosterkirker og herremandskirker

Der kunne være forskellige typer af kirker, der indeholdt andre arkitektoniske løsninger. Enkelte kirker havde særlige tilbygninger af kapeller eller dobbeltrum i skibet, så den lokale magthaver eller kongen havde eget galleri i vest (Tveje Merløse kirke) eller et ekstra kirkerum ovenpå skibet, mens man stadig havde forbindelse til præsterne i koret (Ledøje kirke). Der var også kirker, der var konstrueret som dele af en gård eller en borg og som derfor havde direkte kontakt til de andre bygninger.

De store domkirker fra den romanske periode (indtil ca 1220) kunne være konstrueret med en stor krypt, der var overhvælvet (Lund, Viborg, Århus m.fl.) og med sideskibe med hvælv og med et tværskib, hvor koret sluttede

og skibet begyndte, eller med særlige tårne over både korsskæringen og mod vest. Ofte blev disse store kirker senere ændret og udvidet og eventuelt bygget færdig i gotisk stil. De kunne få store tværskibe og koret kunne blive udvidet med rundgang og høje gotiske vinduer støttet af stræbepiller. Med murstensbyggeriet fik man nye og lettere konstruktioner og inden 1200 opførtes en række store klosterkirker (fx Ringsted, Sorø) og den særprægede Kalundborg kirke med de fem tårne, der repræsenterede det ”himmelske Jerusalem”.

4. Landsbykirkens gotiske tilbygninger – hvælvinger, kor, våbenhus, sakristi og tårn

De almindelige landsbykirker i sten blev forandret meget efter deres opførelse, der blev oftest tilføjet en række tilbygninger, og der blev især i 1300- og 1400-tallet næsten overalt indbygget hvælvinger.

Ligesom kalkmalerierne blev fornyet og nye billedprogrammer blev udviklet.

Fra den aristokratiske og meget symboladede billedproduktion i den romanske kirke, overgik man nu til mere fortællende og realistiske billedhistorier, der anvendte samtidens dragter, udstyr og redskaber som fortællende elementer.

Nu blev det i høj grad den senmiddelalderlige frelseopfattelse, der kom til at præge billedprogrammerne i kirkerne direkte henvendt til menigheden af fæstebønder, håndværkere og handlende.

Kirkerne blev nu anvendt af hele menigheden, alle skulle til skrifte og skulle deltage i gudstjenesterne.

Hvælvingerne kunne nu opføres så de holdt sig i spænd og kunne bæres af murene og de kappeflige, der blev muret op. Det sikrede samtidig kirken mod ildebrand og tagskader. Hvælvingerne gav mulighed for et endnu mere omfattende murmaleri, og der er faste serier af producerede kalkmalerier fra mange forskellige værksteder. En stor hjælp for malerne var de trykte blokbøger med religiøse

billeder, som nu blev anvendt som forlæg for de opmalede billedserier.

I mange landsbykirker blev de små romanske vinduer erstattet af større *spidsbuede gotiske vinduer*, der gav meget mere lys i kirkerummet. Der kunne også ske en forøgelse af skibet i længden og skibet/koret blev udvidet i sammenhæng med, at der blev opsat hvælvinger.

Tilbygningerne skulle sikre, at menigheden nu fik plads nok i kirkerne ligesom præsternes mere specialiserede funktioner med de mange andre også krævede mere plads.

Der blev ofte bygget *gravkapeller* til kirkens skib, der blev bygget *våbenhus* med ny fælles indgang for mænd og kvinder til skibet, og der blev bygget *sakristi* udfør koret til kirkens hellige kar, inventar, messebøger og religiøse bøger.

Endelig fik langt de fleste landsbykirker nu et *fast tårn* direkte tilknyttet kirkebygningen i vestenden af skibet.

5. De store gotiske kirker – domkirker, klosterkirker, købstadskirker

Brugen af flere præster og de øgede kirkeformuer til aflønning af præsterne og de mange nye helgenaltre viste sig i den sengotiske kirke, især i de mange købstæder. De store handelsbyer med deres købmands- og håndværkergilder fik ofte nye store gotiske kirker, der i størrelse nærmede sig domkirkerne. Der var tale om lyse, høje rum i både kor og skib oplyst af de store gotiske spidsvinduer og med mange helgenaltre og andre for de rigeste gildesammenslutninger i sideskibene.

Nogle af købstadskirkerne fik derfor en større gruppe præster knyttet til sig, der i fællesskab administrerede de mange ejendomme og gaver, der blev knyttet til kirken og helgenaltrene. De største bykirker fra gotisk tid fandtes i København (Vor Frue kirke), i Malmø (St. Petri kirke), i Haderslev (det sengotiske kor) og i Helsingør (St. Marie) og i Næstved (Sct. Peder).

Kirkearkitekturen i handelsbyerne i hele Østersøområdet var fælles, præget af det røde murstensbyggeri og de store og lyse kor og treskibede kirkerum.

Men også domkirkerne og de store klosterkirker blev i den gotiske periode udvidet med høje lyse kor og en række sidekapeller med gravpladser og helgenaltre. En særlig gruppe bykirker var tiggermunkenes bygninger, hvor prædiken og bøn spillede en særlig rolle. Fra 1200-tallets midte fik mange store købstæder tiggerordenskløstre (Franciskanerne-gråbrødre, Dominikanerne – sortbrødre og senere Karmelitterne – hvide brødre), der gav et andet åndeligt liv i byerne.

Til domkirkerne og til enkelte af de store købstadskirker var der ofte en latinskole tilknyttet og i en del byer blev der oprettet ”hospitaller”, der tog sig af syge og fattige. Det er ikke mange bygninger, der er bevaret. Helligåndshuset i København, en række Sct. Jørgensgårde med kirkegårde er blevet udgravet, og enkelte bykløstre er bevaret som Helsingørs karmelitterkloster, Århus Vor Frue kirke og Ribes sortebrødrekløster.

5. Vejen til frelse – om kirkens billedprogrammer

Bagved de mange kalkmalerier, bygningsdele og det kirkelige inventar var der middelalderen igennem en række bagvedliggende teologiske forestillinger om ”vejen til frelse”.

Teologisk skete der i 1100-tallet, og igen i 1400-tallet, - ændringer i den vestlige pavekirkes selvforståelse gennem flere reformbevægelser, som ændrede forestillingerne om vejen til frelse.

*En stor del af teksten her er hentet fra **Henrik Adrian og Poul Grønder-Hansen: Den romanske kirke - billede og betydning. Nationalmuseet 1995 s 24-28** og **Henrik Adrian og Anne Pedersen: Senmiddelalder – samfund og kirke. Nationalmuseet 1998 s 14-56.***

1. Kristendommen i Vesteuropa - fra bispekirke til pavekirke

Den tidlige middelalderkirke i Vesteuropa var først omkring år 1000 ved at blive til en hierarkisk organisation af bispedømmer nu ledet af paven og hans ærkebisper. Tidligere var det hver biskop, i sit bispedømme, der var kirkens centrale led, og bisperne var ligestillet. Nogle bisper –og patriarker - havde en vigtig betydning ved indkaldelse af kirkemøder og ved forbindelsen til de regionale magthavere. Den græsk-ortodokse kirke fastholdt fra Romerriget sin rolle som en statskirke i det byzantinske rige. Patriarken i Konstantinobel var lige som de andre bisper og kirkeledere underlagt kejseren.

Med romerrigets sammenbrud i 400-tallet overlevede kristendommen i Vesteuropa i de mange bysamfund. Frankerne, angelsakserne og irerne dannede efterhånden kristne samfund, hvor bisperne også var knyttet tæt til magthaverne.

Det var fra Irland, England og Frankerriget at kristendommen udgik til sakserne, slaverne og til det nordiske område.

Kontakten mellem nord og syd var svag, selvom frankernes Karl den Store ved sin kejserkrøning blev tæt forbundet med paven i Rom, og dermed gav det paven autoritet og indflydelse i det bispestyrede Frankerrige. Bisperne - som paven - stod svagt i forhold til de verdslige magthavere og forsøgte netop at få deres støtte til at sikre kristendommen.

Først ind i 1000-tallet var pavens autoritet og magt blevet så omfattende, at kirkens teologi og kravene til præsteskrabet om cølibat kunne ensliggøre kirkernes måde at fungere på i hele

det store område fra Norden til Italien og fra Irland til Polen og Tjekkiet. Og først i 1054 blev den vestromerske kirke klart udskilt fra den græsk-katolske, da den romerske pave og den byzantinske kejser og patriark gensidigt bandlyste hinanden.

Det var netop i denne periode at det nordiske område blev kristnet. Først og fremmest var der tale om en række præster og bisper, der gennem rejser og ophold i de nordiske lande prædikede og søgte at overtale den lokale overklasse til at blive kristne. De første spor af denne proces stammer fra Ribe i 700-tallet, hvor der er fundet en kirkegård med lokale kristne begravelser. Siden er der oplysninger om Ansgars rejser i 800-tallet, oprettelse af bispekirker i Ribe, Slesvig – og senere i Århus, Odense og Lund før år 1000. Et vigtigt skridt var Harald Gormsøn (Blåtands) dåb omkring 960.

Men først i 1060erne var det danske rige endeligt opdelt i bispedømmer og sogne og fungerede nu som de andre ”kristne” vesteuropæiske kongeriger (om kristningen se Fortælling 10).

På dette tidspunkt spillede paven i Rom en mere betydningsfuld rolle og herfra blev de forestillinger og regler fastlagt, som omfattede hele den vestlige kristne kirke. ”Vejen til frelse” gik da først og fremmest gennem det at være medlem af det kristne fællesskab, hvor dåben var adgangen.

Derefter kan den troende følge den sejrende Kristus og få støtte af Jesus’ moder Maria og de mange martyrer og helgener, der kan gå i forbøn for en hos Vorherre og dermed sikre ens frelse på dommens dag.

Der opstod i de nye kristnede områder nye helgener, der både kunne være forbilleder og som også kunne erstatte tidligere guder og dermed styrke det nye kristne fællesskab. Det er karakteristisk, at det ikke var før omkring 1200, at det udelukkende var paven, der godkendte og fastholdt en bestemt procedure for skabelse af helgener. Inden skete det lokalt ved den lokale biskops foranledning.

2. Den romanske billedopfattelse – realismen og nominalismen

Med baggrund i kirkefædrenes tekster og de ledende middelalderlige teologiske skribenters fortolkninger af hvordan kirkens bygning og dele skal forstås, og med baggrund i de mange stenbilleder, kalkmalerier og altre, kan man prøve at forstå og rekonstruere de sammenhænge og tolkninger, man havde i middelalderen. Det er enestående i Europa, at vi i Danmark har så mange bevarede gyldne altre, stenbilleder og kalkmalerier, der belyser disse forhold. Det er imidlertid vanskeligt at få fat i den romanske billedforståelse. Forståelsen kan spores tilbage til den antikke filosof Platon. Alle materielle genstande betragtedes som forgængelige og foranderlige og repræsenterede bare en ydre form. I stedet tilkendte man virkelig eksistens – realitet, alene til genstandenes bagvedliggende begreber.

Denne nyplatoniske opfattelse, at almenbegreberne havde større realitet end de enkelte ting, kaldtes *realisme*. Det er denne opfattelse, der ligger bag den romanske kirke og dens udsmykning. En række middelalderlige teologer og præster byggede videre på denne forståelse. Og netop i 1200-tallet blev et vigtigt stridsspørgsmål, for de kirkelige filosofers diskussion, spørgsmålet om forholdet mellem den materielle verden og den åndelige. Der var nu tænkere, der hævdede at den egentlige virkelighed var de enkelte ting, som vi kunne erfare.

Aristoteles, den anden store antikke tænker, der var samtidig med Platon, blev netop i 1100- og 1200-tallet oversat til latin, og det fik stor betydning for kritikken af realismen. De middelalderfilosoffer, der fulgte Aristoteles' mere erfaringsbaserede opfattelse, lagde vægt på, at ganske vist var der almenbegreber – navne (på latin: *nomen*), der betegnede uendeligt mange forskellige ting, men det var selve tingene, som havde en selvstændig eksistens.

Opfattelsen blev kaldt *nominalismen* og diskussionen mellem de to positioner medførte skabelsen af grundlaget for den moderne naturvidenskab i løbet af 1300-tallet. Diskussionerne foregik blandt andet ved universitetet i Paris, hvortil den danske kirke havde tætte forbindelser i 1100- og 1200-tallet. Og netop i Nordfrankrig ser man inden 1200 gotikken som ny stilart slå igennem og dermed opløse det romanske billedsprog. I den gotiske billedverden anvendte man i stadig høj grad ideerne fra den romanske periode, når man skulle beskrive og forklare brugen af billedudtryk. Pavekirken fastholdt også fortsat gennem Thomas af Aquinas (1224-74) teologi officielt en modificeret udgave af realismen.

3. Sammenhængen mellem Det gamle og Det ny Testamente (konkordansen)

Hvordan var den romanske, kristne tolkning og forståelse af kirkebygningen og billedernes plads i kirken?

Man kan se på den måde de bibelske tekster (og dermed de historier, der afbildes i kirken) blev tolket og sat i sammenhæng på.

De grundlæggende træk i den romanske tolkning kommer bl.a. til udtryk i opfattelsen af sammenhængen (man kalder det *konkordansen*) mellem Det gamle og Det ny Testamente.

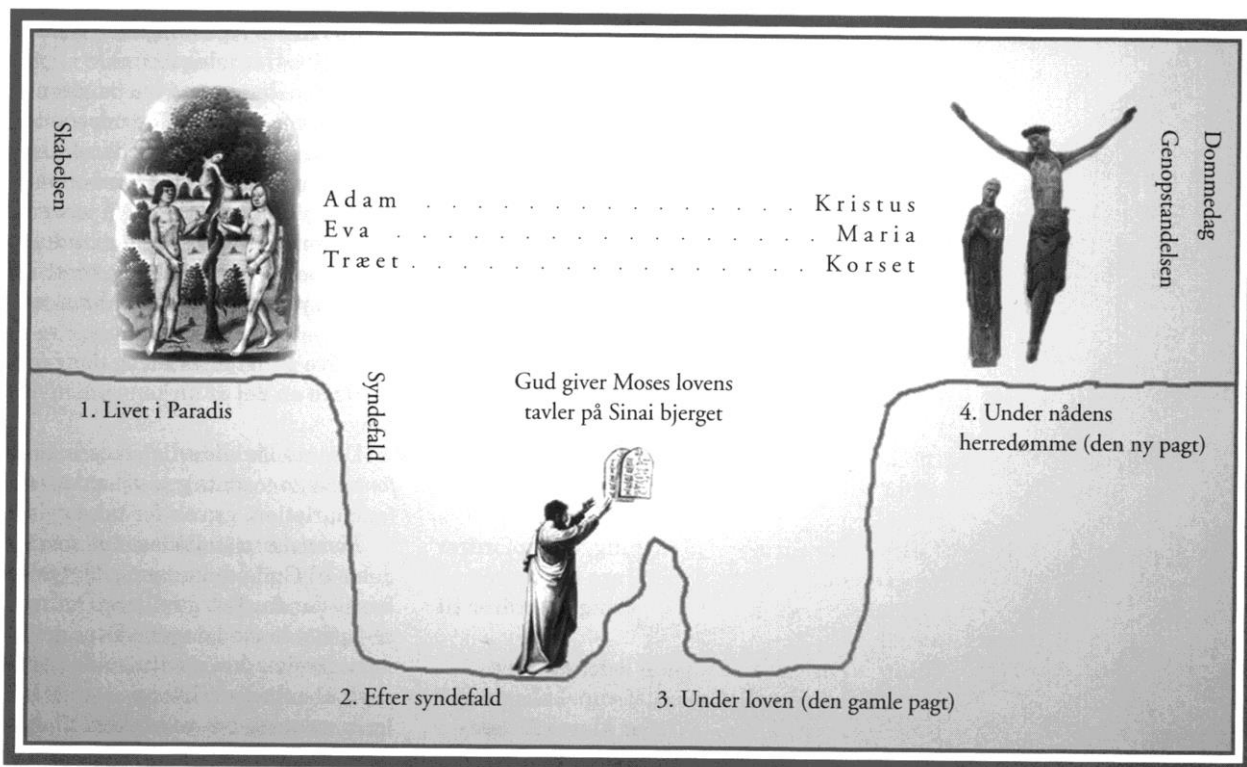
I den ældre kristne tankegang arbejdede kirkefædrene med en udviklingsmyte fra skabelsen gennem syndefaldet over Moses, der bringer de Ti bud til menneskene, frem til Kristi korsfæstelse og opstandelse, og videre

frem til Dommedag. I alt 4 perioder gennemløber menneskehedens historie. Først lever mennesket i harmoni i Paradis (1), så bringer syndefaldet katastrofe og sammenbrud (2).

En lang periode med soning og disharmoni afsluttes for de kristne med Kristi død og opstandelse, hvor harmonien for de kristne genskabes. I den sorte periode mellem

syndefald og korsfæstelse, er der et højdepunkt, hvor Moses bringer loven til menneskene, så den gamle pagt slutes, og menneskene nu lever under de Ti bud (3). Med Kristi død og opstandelse slutes endnu en ny pagt – nu med de troende, og de lever nu under nådens herredømme (4) indtil dommedag.

Verdenshistoriens fire faser fra skabelsen til dommedag

Kilde: Henrik Adrian og Poul Grønder-Hansen: *Den romanske kirke - billede og betydning*. Nationalmuseet 1995 s 25

Det gamle Testamente opfattedes som ufuldstændigt i forhold til Det nye Testamente, men også indeholdende de samme forhold. Kirkefaderen Augustin (354-430) udtrykte det på følgende måde: *"Det gamle Testamente er ikke andet end Det nye dækket af et slør, og Det nye er intet andet end Det gamle afsløret..."*

Man opfattede historierne i Det gamle Testamente som bebudere – som forløbere for bestemte historier i Det nye Testamente. Hvis man fx ville beskrive korsfæstelsen med Kristus på korset og Maria, kunne det gøres

ved at bruge Adam og Eva og paradistræet som bebuder af Kristi korsfæstelse. Maria symboliseredes ved Eva, træet viste hen til korset og Adam til Kristus.

Parallelt hermed udvikledes en række typologier, der henviser fra den ene periode i menneskehedens historie til en anden. Når man opstillede et billedprogram for en kirke udnyttede man forløbet fra skib til kor med disse typologier og lod det ene billede vise frem til det næste. En lang række eksempler findes i Fanefjord Kirke, i *"Troens billeder"*

og i Nationalmuseets ”Danmarks Kalkmalerier”.

4. Billedets fire betydninger

De fleste kirkegængere i middelalderen var for det meste analfabeter, og billeder var den eneste form for tekst, de forstod. Derfor havde billedforståelsen stor betydning for kirken og periodens teologer. Man talte om billedets *firfoldige funktion* eller dets fire meninger eller betydninger (*sensi*) for beskueren. Denne måde at tænke på indgik i diskussionen om, hvad et billede kan bruges til, og hvad det betyder i en erkendelsesmæssig sammenhæng.

Billedets firfoldige funktion eller mening

- Billedet har en **historisk eller bogstavelig** mening (*sensus historicus vel litteralis*). Det forestiller og illustrerer en bibelsk tekst fx Isaks ofring i Det gamle Testamente.
- Billedet har en **allegorisk eller typologisk** mening (*sensus allegoricus vel typologicus*), der henviser til sammenhængen mellem Det gamle og Det ny Testamente og placeringen i de forskellige perioder. Isaks ofring (i Det gamle Testamente) henviser fx til Det ny Testamente, hvor ofringen er et forbillede for Korsfæstelsen og viser hen til nadveren.
- Billedet har en **moralsk** mening (*sensus moralis*), det opfordrer til efterfølgelse og skal inspirere tilskueren til lignende handlinger. Isaks ofring opfordrer til at adlyde Gud.
- Billedet har en **anagogisk – ledende eller førende** mening (*sensus anagogicus*). Dette er det vanskeligske at forklare og forstå i den nyplatoniske tankeverden. Alt materielt, alle genstande opfattes som et symbol eller tegn. Naturen er skabt af Gud som Guds bog. Ved meditation over den fysiske genstand kan man hæve sig over den og ved gradvis opstigning nå til det åndelige, der skjuler sig bag overfladen,

da den guddommelige ånd findes i alt. Isaks ofring fører i denne sammenhæng frem til frelsen.

Anagogien er ”*sjælens trappestige fra det lave til det høje*” og billedet er en formidler mellem de to planer og udgangspunkt for erkendelsen, som i mange tilfælde kun de lærde var i stand til at gennemføre. Abbed Sugar, der var en central personlighed i Paris beskrev omkring 1140 sin oplevelse af anagogien.

Abbed Sugars opfattelse af sin nyopførte kirke omkr. 1140

Teksten er oversat af Poul Grinder-Hansen fra E. Panofsky (ed): *Abbot Sugar and the abbey church of St.Denis and its art treasures. Princeton 1979 s 64 ff.*

Abbed Sugar fortæller, at han lod kirkens højalter, som bar en gammel gylden alterbordsforside forsynet med tre yderligere paneler. Det gamle panel som var et rigt arbejde, ”...*prydede vi med opdrevne relieffer, som var lige så beundringsværdige for deres form som for deres materiale, så nogle mennesker kunne sige: Værket overgår materialet... Og fordi mængden af materialer såsom guld, ædelstene og perler ikke let forstås ved den blotte betragtning med øjet uden en beskrivelse, har vi sørget for at dette værk, som kun den lærde kan forstå, og som stråler af vidunderlige allegoriers skær, må blive udlagt i skrift. Vi har også fastgjort vers (på alterbordsforsiden), som udlægger sagen, så (allegorierne) lettere kan forstås...*”

Efter en gengivelse af indskrifterne på alterbordsforsiden fortæller Sugar om de mange ædelstene, der pryder den.

”...*Når – på grund af min glæde over Guds hus – de mangefarvede ædelstenes herlighed har kaldt mig væk fra ydre bekymring, og værdig meditation har fået mig til at gruble over de hellige dyders mangfoldighed, idet det materielle omskapes til det åndelige; da synes det mig, at jeg ser mig selv dvæle i en sælsom del af universet, som hverken eksisterer helt i jordens smuds eller helt i Himlens renhed; og at jeg, ved Guds hjælp, kan overføres fra denne lavere verden til en højere verden på anagogisk måde...*”

På kort form beskrives denne firfoldige billedopfattelse af Augustinus de Dacia (fra Danmark, død 1285):

”Littera gesta – docet – quid credas allegoria – moralis quid agas - quo tendas anagogica” –
”Bogstaven viser os gerningen – allegorien hvad du skal tro – moralen hvad du skal gøre – slutmålet er anagogien”
– eller den bagvedliggende sammenhæng kunne man tilføje.

5. Gudstjenesten, kirkebygningen og ”det himmelske Jerusalem”

Selve gudstjenesten og dens forløb kan også forklare en del af kirkens udsmykning og opbygning.

Den middelalderlige messe bestod af to dele: *for-messen* (ordets gudstjeneste) og *offer-messen*.

For-messen indledtes med menneskets henvendelse til Gud om anger og tilgivelse. Herefter blev der læst fra Det gamle og Det ny Testamente afsluttende med dagens Evangelium. Her var menigheden den modtagende part og Guds budskab åbenbarede. Efter præstens udlægning af læsningerne, dvs. *prædiken*, afsluttedes *for-messen* med *trosbekendelsen*.

Herefter fulgte *offer-messen*, hvor gaverne – brød og vin – blev bragt til alteret med bøn om at Gud ville modtage dem.

Under *forvandlingen* udtalte præsten nadverordene og dermed var brød og vin blevet til Jesu legeme og blod. Kristus havde gjort menighedens gaver til sin egen offergave.

Korsfæstelsen og døden på korset var blevet nærværende på kirkens alter.

I messens sidste afsnit bekræftede Gud gennem *nadvermåltidet* troen overfor hver enkelt.

Bygningen opfattedes parallelt hertil. Forbindelsen menneske-Gud og Gud-menneske blev udtrykt rumligt gennem forholdet mellem kor og skib. Koret i øst med højalteret og med lægmandsalteret mellem kor og skib var det område, hvorfra Gud taler til mennesket, og skibet er det sted, hvorfra menneskene henvender sig til Gud.

Overgangen skete gennem Triumfbuen, der kaldtes således, fordi Kristus passerede

gennem den, når ordet forkyndtes, og når nadveren uddeltes.

Koret mod øst – mod Paradis – er stedet hvor det allerhelligste ligger svarende til Jerusalems tempel. Koret ligger ophøjet og isoleret øst for menigheden, der ser op til højalteret.

Kirkebygningen er på samme måde det sted hvor Gud er tilstede også udenfor messen.

Kirken opfattes derfor som et jordisk sidestykke til ”det himmelske Jerusalem”.

En ofte brugt læresætning hos middelalderens teologer lyder: ”*Den materielle kirke er et spejlbillede af den åndelige kirke*”.

Kirkens sten er de troende med Kristus som hovedhjørnestenen. Kirken kaldes for ”Kristi brud”, ”Maria”, ”Guds tempel”, ”Kristi legeme”, gaven til Lunds domkirke 1085 ”Kristi brudegave” m.v.

Verdenshjørnerne har afgørende betydning for kirkens konstruktion og udseende. Paradiset ligger i øst, derfor kommer den første sol fra øst og skal ramme koret som symbol på det guddommelige lys, der skaber livet på jorden. Den romanske kirkes brug af cirkelrunde vinduer og omfattende udsmykning af absiden og koret indeholder en række symbolske sammenhænge, som kan beskrives.

Bygmesteren skulle således konstruere bygningen, som Gud skabte jorden. Ud af kaos skulle det strukturerede kosmos skabes. Bygmesteren skulle kende til Guds principper og fx i opfattelsen af tal og tallenes forhold finde en nøgle til at skabe orden.

Lyset kunne være en del af denne sammenhæng. Den måde lyset (fra øst og syd) anvendtes i kirkerummet med farverige kalkmalerier og med ”de gyldne altre” viser tilbage til de guddommelige principper bag konstruktionen af kirken. Og i sidste ende viser den materielle virkelighed – de gyldne altre, ædelstenene, o.s.v. tilbage til den bagvedliggende sammenhæng og skaberen.

6. Bygningsdele: søjler, altre m.v.

En lang række bygningsdele havde på denne måde både symbolsk og funktionel betydning.

Søjler havde fx i den romanske kirke betydning ikke i sig selv, men afhængig af den placering og den sammenhæng de var opstillet i. Søjlerne opfattede som et magtens og styrkens symbol.

12 søjler, der bærer højkoret i den første gotiske kirke (St. Denis indviet 1144) repræsenterer de 12 apostle, mens koromgangens 12 søjler repræsenterer de 12 profeter.

På samme måde kan altrenes udsmykning repræsentere ”det himmelske Jerusalem” med tårne og porte som på Sahl-alteret (i Vestjylland). Også lysekroner udført med borgtårne og med flere eller færre kendetegn, der viser hen til ”det himmelske Jerusalem”, er kendt.

Det jordiske Jerusalem bruges også som symbol i kirkens udsmykning. Den ottekantede Gravkirke i Jerusalem kopieredes og bygningselementer herfra brugtes over hele Europa som symbol på Kristi grav. Den romanske billedverden og vores muligheder for at forstå de bagvedliggende, samtidige opfattelser af udsmykning og arkitektur giver stadigvæk mulighed for tolkning og diskussioner. Det er et interessant detektivarbejde at søge at finde frem til forståelsen bag.

7. Reformkirken i 1100-tallet og 1200-tallet

En række reformbevægelser i 1100-tallet og 1200-tallet ændrede ”vejen til frelse”.

Nu kom det ”kristne ægteskab” (reglerne om ikke at gifte sig med slægtninge indenfor det 4. led), reglerne om cølibat for præster og gejstlige, reglerne om skrifte og syndsforladelse og især forestillingerne om Skærsilden mellem døden og Dommens dag til som afgørende begivenheder på ”vejen til frelse”.

Af stor betydning fik det, at hver enkelt nu gennem bøn til forbedere (jomfru Maria, Johannes, helgener m.fl.) kunne bede om støtte og syndsforladelse for andre – og sig selv, - og kunne oprette altre og sikre sig forbedere i fremtiden ved at kirken (de

tilknyttede præster og bedende kirkegængere) gennem de modtagne gaver fortsat kunne bede Vorherre om tilgivelse og forkortelse af opholdet i skærsilden.

Den gotiske kirke blev med sit nye billedsprog og med sin tættere tilknytning til større dele af befolkningen den vigtigste samfundsinstitution i senmiddelalderen.

8. Fromhedsideal, frelselære og aflad

Frelsen opnås nu gennem både kirkens indsats og ens egen indsats. Afholdelsen af messer kunne hjælpe sjælene i Skærsilden, så deres ophold blev afkortet, men også helgener og martyrer kunne ved at gå i forbøn for sjælene hos Vorherre være med til at frelse sjælene. Det er endvidere kirken, der sikrer syndsforladelse gennem skriftemålet ved at pålægge synderen en passende bod, fx gaver til kirken eller almisser til de fattige.

Kirker og klostre modtog således gaver og ydelser, der skulle give giveren et fromt eftermæle og sikre opstandelsen. Dette kunne ske på forskellig måde.

Mod en vis betaling kunne kirken eller klostret afholde særlige messer for vedkommende og arrangere særlige forløb, der på bestemte dage eller nætter sikrede, at der blev bedt for én, ens familie, venner og de mennesker, man havde gjort fortræd.

Samtidig kunne der uddeles almisser til de fattige, eller der kunne ske bespisning af gejstlige og fattige. At indstifte messer og årtider (omfattende gudstjenester hvor flere præster deltog) var kun muligt for de bedst stillede i samfundet. Men der er også eksempler på at lavadelsmænd, byernes gilder og lav i fællesskab indstiftede årtider, afholdt messer og oprettede altre.

På andre måder kunne man også opnå ”frelse”.

Pilgrimsrejser til ”hellige steder” og til Rom og Jerusalem gav i den senmiddelalderlige opfattelse eftergivelse og frelse fra Skærsilden. Kirkelige institutioner kunne selv ved besøg og deltagelse i andakt tildele aflad og eftergivelse i Skærsilden.

I praksis skete det ved at kirken modtog ejendomme og rettigheder, der så fungerede som den kapital, der betalte udgifterne til præster, kordrenge og evt. de almisser og den bespisning, som stiftelsen afholdt. Denne frelselære og de tilknyttede kirkelige aktiviteter afspejledes både i det gotiske kirkerums indretning med de mange altre og den mængde ejendom, som efterhånden kom til at tilhøre kirkens institutioner. Omkring 1/3 af al samfundsmæssig ejendom kom under kirkens kontrol. Både bisperne, de store købstadskirker og de rige herreklostre fik derved samfundsmæssig indflydelse og betydning.

Hvor vi i dag – efter reformationen – netop opfatter hele konstruktionen med ”vejen til frelse gennem Skærsilden” – som en økonomisk og magtmæssig ordning til fordel for kirken og dens institutioner (det er Luthers og mange reformatorers kritik), er der meget, der tyder på, at det netop ikke blev opfattet på denne måde i store dele af middelalderen. Der var i samtiden krav til munke og præster om askese, personlig fattigdom og religiøs indlevelse, især tiggermunkeordnerne arbejdede herfor, men først i 1400- og 1500-tallet er der tegn på udbredt opløsning og reel diskussion af frelseopfattelsen med pavekirkens omfattende misbrug af afladsbreve mv.

Tanken om døden var i senmiddelalderen aldrig fjern, og den enkelte blev til stadighed mindet om døden og konsekvenserne af egne handlinger. Dommedag var en alvorlig og skræmmende virkelighed, hvor hvert menneske måtte stå til ansvar for sine synder. Bod og syndsforladelse i dette liv kunne komme én til gode efter døden, hvor boden fortsat virkede i Skærsilden.

Forudsætningerne for syndsforladelsen var, at man angrede og skriftede sine synder og dernæst fuldførte den pålagte bod, der afhængig af handlingen kunne være bøn, faste, men også en kort eller langvarig pilgrimsfærd. Syndsforladelse eller aflad, eftergivelse af bod kunne normalt gives ved

særlige kirkelige højtider eller for særlige handlinger, fx deltagelse i korstog.

Afladstanken hvilede på den opfattelse, at der gennem Kristi lidelser, Jomfru Marias og de mange helgeners gerninger var ophobet en kapital – et overskud af gode gerninger, som kirken frit kunne disponere over. Uddelingen af aflad udviklede sig især mod slutningen af senmiddelalderen til en indtægtsrig forretning for pavekirken. Oprigtig anger og aflæggelse af skriftemål overfor sognepræsten, de almindelige betingelser for syndsforladelse eller eftergivelse af bod, trådte da i baggrunden. Bod for de forskellige synder lå nu i faste takster, og efterhånden kunne aflad endog opnås for synder, som det ikke tilkom præsterne, men alene Gud at dømme i. Afladskræmmerne, legater med pavens bemyndigelse, medbragte i begyndelsen af 1500-tallet trykte afladsbreve med plads til navnet på køberen og andre detaljer for købet parat til udfyldning mod kontant betaling. Men de optrådte først i Danmark under Christian den Anden – og kongen tog også sin part af de indbetalte penge.

9. Reformationen – udviklet fra neden og fra oven

Reformationen foregik over en længere periode fra slutningen af 1400-tallet, hvor enkelte ”kættere” gjorde op med pavekirkens magt og rigdomme og prøvede at fastholde kærlighedskravet og fattigdomskravet. Det var både bondeopstandene i Norden og Tyskland, der sammen med herskernes krav om begrænsning af pavekirkens magt og ejendom, der gav reformationen efter 1520 skubbet til at blive en egentlig folkelig bevægelse, der først og fremmest slog igennem i de mange bysamfund og i de landområder, hvor kirken ejede store dele af jorden.

I de nordiske lande var det især byklostrene, der hurtigt blev overtaget af det lokale bystyre, og hvor man søgte at opretholde de sociale ordninger for de fattige, som kirken havde opbygget. På samme måde som man

fortsat søgte at drive de mange latinskoler videre.

Men det var kongemagtens indgriben, der ophævede den senmiddelalderlige kirkes ejendomsret og på denne måde sikrede kongemagten yderligere ressourcer. På samme måde blev de mange præster og munke, der tidligere var underlagt bispen eller paven nu gjort til kongelige embedsmænd (hvis de fortsatte som sognepræster), og hele klostervæsenet blev gradvist afskaffet. Det sidste skete i hele det nordiske område inden 1550-1600. Der var således tale om, at reformationen som bevægelse hurtigt blev overtaget af den ny moderne statsmagt, der netop fra oven reformerede tros- og ejendomsforholdene.

Dermed blev også frelseopfattelsen afgørende ændret. Det var nu den lutherske opfattelse, der blev den autoritative tro. Hver enkelt måtte selv gennem tro, bøn og Vorherres tilgivelse blive ført til himmerig efter døden. Skærsilden ”forsvandt”, men ikke ”helvedet” - og helgener, martyrer og andre kunne ikke mere gå i forbøn for en, ligesom præsten ikke mere kunne give en frelse og aflad. Hvert menneske stod nu direkte overfor Gud. Staten fik nu med kongen ”af Guds nåde” i spidsen en langt mere central betydning også i religiøse spørgsmål.

6. Eksempler på kirketolkninger

6A. Måløv Kirke – se billeder og lyt til app: *Øret til væggen*, billeder findes på www.sognekirke.dk

Romansk kirke bygget i begyndelsen af 1100-tallet, - den oprindelige romanske kirke kan næsten ses i sin fulde udstrækning, da der er træloft (nyt) i skib og kor.
Oprindelig udseende: Træloft, kor (manglende Apsis) og skib.
Romansk billedprogram udført af Jørlundeværkstedet med rester af tidlige (1150-75) romanske kalkmalerier:
2 sidealtre bevaret i Triumfmuren. Med Madonna i niche–vejviserinden/vejlederinden (hodegetria) på kvindesiden af triumfvæggen. Bisp - måske Nicholaus i niche på mandssiden – begge klart byzantinske og hvad betyder det? Andagtsbilleder svarede til ikonmalerier- udenfor billedprogrammet.
Korbue: kongerne David (musik) og Salomon (visdom)
Triumfvæggen:
top: *Majestas Domini* billed-bog, regnbue, højrehåndsvelsignelse (mandorla mangler), **deesisfremstilling:** Maria (højre) hænder fremstrakt (ber om nåde for menneskene), Johs.Døberen (venstre) fremb. hænder (to forbedere)- eneste fremstilling i Danmark!
Nord: *korsfæstelsen* – to mandsfigurer fører stænger (nu væk) op til Kristus- det kan være Longinus (med lanse) og Stefaton (med eddikesvamp) – nederst en kvinde, der med en kalk (stuk) samler blodet fra Jesus- det er Ecclesia (her mangler Synagoga). Ecclesia er en del af messeunderet, der skabes når blodet ender i kalken. Kirken, Kristi brud.
Syd: *Opstandelsen* – Kristus med korsfane og skriftbånd -de to mænd ved sarkofagen har glories og er derfor ikke soldater, men er nok profeter, der viser hen til opstandelsen.
Nederste billedfrise/nord: Guds hånd og et hoved. /**Syd:** Abraham ofrer Isak (?)
Skibets nordvæg:
øverst: en rødmalet (kontur på fintglattet puds) spillende figur/streng-instrument/

David's musikanter – overmalet af et grønt træ (hele planen ændret undervejs).

Kronfrise med hellige figurer.

Øvre frise (Vest): fragmenter af Kristus for Pilatus, som vasker sine hænder,

(Øst): Fragmenter af Judaskysset.

Nedre frise (Vest): Rester af dommedagsscene: Abraham med sjæle i skødet, musicerende figur, port, 2 stående figurer-stiftere (?) (derfor er billedet ændret stifterne skal med).

(Øst): Fragmenter af en tronende dommedags Kristus omgivet af engle, den ene med kors

Gotisk kirke fik o. 1460-80 hvælvinger med sengotiske kalkmalerier (Isefjordmesteren). Skibet blev overhvalvet o. 1500 og tilbygget våbenhus (mod syd) og tårn fra samme tid. Det betød at selv de gotiske kalkmalerier måtte nymales. Rester heraf:

Skib-sydvæg:

øverst: Bønnen i Getsemane have, Judaskysset med Markus –

nederst: Korsfæstelsen.

Forsvundne billeder: *Triumfvæg:* De hellige tre konger, *Sydvæg:* Rester af korsfæstelsen, *Vestvæg:* Ræven og gåsen, Syndefaldet, *Nordvæg:* S.Georg med dragen, Erasmus martyrium, Lykkehjulet, Djævel med bog.

Restaurering mv.:

senere ommaling 1701 og 1744 (Maler Hans Nielsen).

1922: afdækning og fund af sidealternicher, K.Uldall.

1929: restaurering af nordre niche, søndre atter tildækket, E.Lind.

1937-39: Hvælvingerne falder ned skibets østre del, bjælkeloft isættes og romanske kalkmalerier findes, begge nicher åbnes igen

og restaureres af E.Lind (nat.mus) og Ole Søndergård (lokal kunstmaler).
1968: Genrestaurering af K.Simonsen.
1981-83: Genrestaurering R. Smalley, G H.Andersen, P.Bøllingtoft, A.Smalley.

Samlet tolkning Måløv:

Brian McGuire har i en artikel i *Berlingske Tidende* 24 december 2003 ”*Maria i miraklernes tid*” givet en kort analyse af forskellen mellem middelalderens kristendom og den efterfølgende reformationens autoritære lutherdom og den katolske reaktionære modreformation.

Udgangspunktet er her den ny Mariaskikkelse, der dukker op i 1000- og 1100-tallet: kvinden, der har omsorg, og som er himlens dronning, og som samtidig kan være forbeder til sin søn, der derefter kan få Guds – faderens tilgivelse.

Billedet i Måløv kirke er således den ”moderne” middelalderkirkes symbol på at nå alle og give alle en handlemulighed modsat den lovbefalende og autoritære religion, der autoritativt undertrykker mennesket.

Ved under reformationen at ”fjerne” Maria og helgener som forbedere og kontakt til himlen forsvandt det hellige fællesskab, mennesket kom til direkte af skulle være frelst/eller fortabt, afhængig af Guds vilkårlige valg. McGuire anvender her Oxford historikeren A. W. Southern’s middelalderanalyse som baggrund: *det episke livssyn* dominerer både

før og efter ”den farverige middelalder” – det består i at tilværelsen anskues som en ørkesløs *vandring*, hvorunder der ikke er håb om at realisere noget andet, bortset fra det himmelske, hvis vi er heldige. Mennesket er udsat for kræfter større end det selv. Vi er overladt til os selv uden nogen form for glæde over samværet med andre.

Dette pessimistiske livssyn afløstes i 1000-tallet af det, som Southern kaldte ”romance” – ”Livet er stadig en lang vandring, men nu består den af en valfart med klart formål: en søgen efter kærlighed og fællesskab. .. Alt er inden for rækkevidde: venskab, livsglæde og selverkendelse. Kærligheden er at finde hos en kvinde, også hos hende som fødte Gud. Intet mindre!”

KILDER:

Henrik Adrian og Poul Grønder-Hansen:

Den romanske kirke-billede og betydning.

Nationalmuseet 1995

Danske kalkmalerier Romansk tid 1080-1175

Nationalmuseet 1986 Opslag 44-47 (Peter Bøllingtoft, Dorte Falcon Møller, Øystein Hjort, Ulla Haastrup)

Lise Godtfredsen og Hans Jørgen

Frederiksen: *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark* 2 udg. System 1993

Brian McGuire: ”*Maria i miraklernes tid*”
Berlingske Tidende 24 december 2003

6B. Ballerup kirke – se billeder og læs evt. tekst i **Eva Louise Lillie:** *Ballerup Kirke*. Ballerup Historiske Forening 2010

Romansk kirke:

Bygget i begyndelsen af 1100-tallet – rå/kløvede kampesten/med apsis (der senere er erstattet af firkantet forlænget korrum). Syddør delvis bevaret, norddør fjernet i 1885-86.

Romansk billedprogram: senromanske billeder o. 1175 -

Korbue: *Kain-neg, korslam og Abel-lam-guds hånd* –

Triumfvæg:

Overkalket: dommedagsfremstilling tegnet af J Magnus Pedersen (1885). Vi kender ikke til det romanske billedprogram i øvrigt.

Inventar: romansk døbefont.

Gotisk kirke:

Hvælvinger sat op o. 1400, kirken udvidet o. 1525 med tårn og våbenhus, - døbefont anderledes placeret, med dåbsmulighed i tårnrummet.

Billedprogram:

Kongstedværkstedet fra o. 1425

Restaureret:

1885-87 (Magnus Petersen/V.Sørensen),
1935-36: Ole Søndergård (lokal kunstmaler),
1968: Olaf Helvig,
1980: Kirsten Trampedach og Mette Jensen.

Samlet tolkning Ballerup Kirke:

Den senmiddelalderlige *frelseopfattelse*: alle mennesker er inddraget, alle skal gå til skrifte (1215-Laterankonciliet) og alle skal leve i kristent ægteskab eller være knyttet direkte til kirken- den almindelige fælles kirke.

Kristendommen er blevet for alle, det ses i de mange senmiddelalderlige hverdagsbeskrivelser

– fx med den hellige kærnefamilie (se Fortælling 17, afsnit A med ”Anna selv tredje”)

– alle slags mennesker, der har syndet (paver, konger, riddere, købmænd, bønder) — og de mange muligheder, der opbygges til individuel vejledning, bøn og frelse.

Mennesket lever omgivet af gode og onde kræfter – der kæmper om sjælene:

Mikael dragedræber, Sct. Georg og dragen, - djævlene – vises frem i kirken

Der er to faser i denne sammenhæng, der sikrer ens frelse:

1) *andres bøn og forbøn* – forbedere:

helgener, Marias og apostlenes rolle - – de beder for os for frelsen (den dobbelte forbøn, præsten der beder St. Jacob – ”be for os”)

Afvejningen af sjælen – skal den i skærsilden eller i himmerig? (Mikaels vejning) –

Skærsilden som mulighed for frelse – hvad kan du selv gøre? – hvad kan andre gøre? -

2) *dommedag* hvor vi genopstår – dommedagsbilledet i koret

- hertil knytter sig *sakramenterne* – her alene vist ved dåben – men også konfirmationen, ægteskabet, den sidste olie, nadveren, boden, præstevielsen – var afgørende hellige handlinger.

- helgener har særlig betydning som forbedere – her St. Jacob, der er kirkens skytshelgen –

Kilder:

Eva Louise Lillie: *Ballerup Kirke*. Ballerup Historiske Forening 2010

Danske kalkmalerier Senromansk tid 1175-1275 Nationalmuseet 1987 Opslag 36 (Søren Kaspersen)

Danske kalkmalerier Gotik 1375-1475.

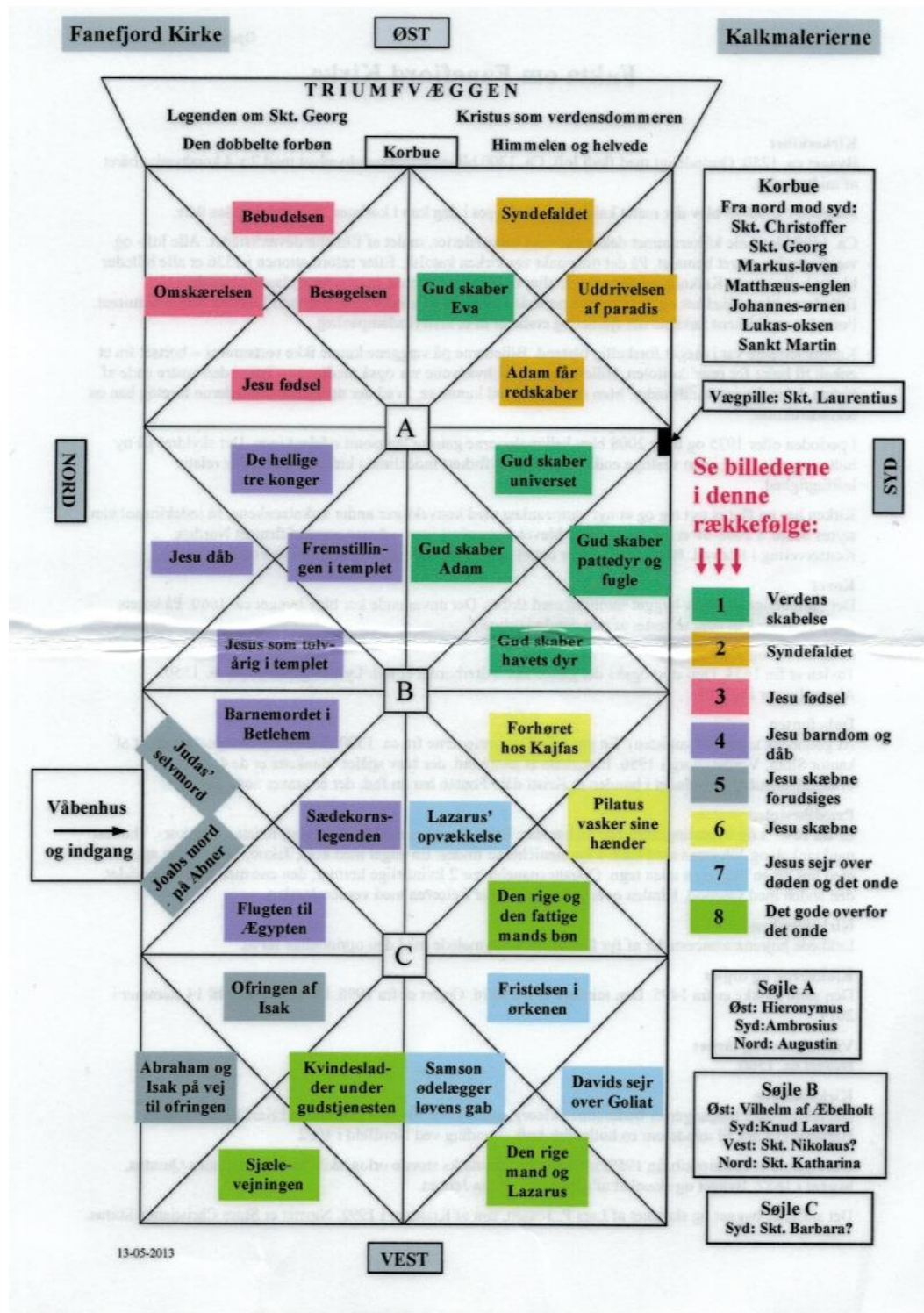
Nationalmuseet 1985 Opslag 36-37 (Ulla Haastrup) 38 (Mette Jensen)

Oversigt over Ballerup kirkes kalkmalerier (R=romansk)

	kor	skib, 1. fag	skib, 2. Fag
triumfbue	Kain & Abel (R) Abels offer		
østkappe	Dommedag de frelste (<i>venite benedicti patris mei</i> -Kom til mig min fars velsignede) de fortabte (<i>ite maledicti in ignem</i> -Gå bort I forbandede til den (evige) ild. <i>Der mangler forbedere</i> : Maria og Johs. døberen – restaurator har lavet flammer	Sankt Jakob d.æ apostel Lille mand : <i>Ora pro nobis Sancte Jacobe apostole domini</i> – Bed for os Skt.Jacob, herrens apostel. Jacob svarer: <i>Orate fideliter juvabo constanter</i> – Bed troligt, jeg vil altid (også I fremtiden) hjælpe	Korsfæstelsen Johannes evangeliets tradition: Maria og apostlen Johannes
østvæg	Bispehelgen og korslam Med kalk, fane, Gloria –blod i kalken (transskriptions-læren 1215) - bispens indvielseskors 12 steder med balsam og olie		
sydkappe	Sankt Peter nøglen	St. Michael Dragedræber Det godes kamp mod det onde (Johs Åb 12,7-9)	Jesu dåb Johannes døber Jesus, teksten er forkert (restaurator) skal være <i>Jesus hominum salvator</i> (J menneskehedens frelser)
vestkappe	Jomfru Maria i solgissel-månen? (restaurator)	Pavevelsignelse måske Roskilde domkirkes Lucius	St. Michael Sjælevejer
nordkappe	Gud og engle røgelseskar og fedel (strengestr.) over skyer	Marie Magdalene den navnløse synderinde – en række Mariafigurer	St. Jørgen og dragen stifterindskrift: <i>..testudine a domino Nicolao Johannis presbytero huius ecclesie ochob=iacobi</i>
nordvæg	Den dobbelte forbøn – fra neden: sjælen tages af djævlén, Maria går I forbøn til Jesus, hvis fader ikke vil nægte ham noget og frelse sjælen. Sjældent billed (Århus D og Fanefjord) Maria: <i>hunc ihs</i> (denne jesus).. Jesus: <i>vulnera cerne pater fac gratiam causa mea</i> – se mine sår, fader, vis nåde for min skyld. Gud: <i>Nate petita dabo quæ vis tibi nulla negabo</i> -Barn, jeg gir dig de ønsker du vil, dig vil jeg intet nægte		...hvælving af hr. Niels Jensen , denne Jakobskirkes præst - måske : 1) Nicolai de Baltop (kannik ved Vor Frue I København o. 1450 2) Jep/ib/Jacob Olufsen 1436-65 dekan I Roskilde Domkapitel

6C. Fanefjord kirke – Kirken er bygget o. 1250, der er tale om en stor kirke, der ligger centralt på Vestmøn lige udtill Grønsund og Storstrømmen, tæt på Vordingborg.
Kirkeskibet fik 2 x 4 korshvælv båret af 3 midtersøjler o.1300. Koret blev oprindeligt bygget samtidig med skibet, men blev i 1660 erstattet af et nyt kor – der er nu kun rester af ældre kalkmalerier i korbuen. Fotos fra kirken er taget af Henrik Adrian. Billedprogram er fra Fanefjord K.

Fig A: Gotisk billedprogram – oversigt til skibet med angivelse af temaer og sammenhænge

Kalkmalerierne i skibet blev i begyndelsen af 1500-tallet nymalet af Elmelundemesteren, alle loft- og vægflader har været bemalt. Der er således tale om et omfattende og næsten fuldstændigt sengotisk billedprogram, som fremtræder klart også i dag, og som viser den sengotiske opfattelse af ”vejen til frelse”. Kun korbuens billeder er ældre (ca 1350) og udenfor programmet ligesom det ombyggede kors’ billeder helt mangler.

Hele kirken blev o.1660 overkalket indvendig og det fortsatte man med. Kalkmalerierne blev fremdraget 1930-34 af E. Lind fra Nationalmuseet og atter restaureret 2008-09. På Fig.A. kan man se både eksempler på konkordans mellem det gamle og det ny testamente (historien om Isak fører frem til Jesus korsfæstelse fx) og på de mange typer af frelse, man havde til rådighed – den dobbelte forbøn, den fattiges bøn, de mange helgenbilleder.

Billedudvalget viser både hverdagssituationer og de mange historier, som har været anvendt i præstens prædiken.

Litteratur:

Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375. s. 168-69. Nationalmuseet 1989:

36. *Korbuens mange billeder. Fanefjord Kirke 1350-75.*

Danske kalkmalerier. Sengotik 1500-1536. s. 82-95 Nationalmuseet 1992.:

3. *To kirkers ejerforhold. Elmelunde og Fanefjord kirker.*

4. *En prædiken i billeder. Fanefjord kirke.*

5. *Dommedag, skabelse og forbøn. Fanefjord kirke*

6. *Gud skaber pattedyr – til herremanden. Fanefjord kirke*

7. *Judas. Fanefjord og Åstrup kirker.*

Axel Bolvig: *Bondens billeder. Om kirker og kunst i dansk senmiddelalder.* Gyldendal 1994 bruger billeder fra kirken i sine analyser.

Tue Gad: *Helgener. Legender fortalt i Norden.* Rhodos 1971. beskriver de mange helgenlegender og de helgener, der blev tilbudt i de danske middelalderkirker.

Billedserie 1-26 fra Fanefjord kirkes skib – se på Fig A for placeringen af billederne

Billed 1: Legenden om Sct.Georg - over Den dobbelte forbøn- Triumfvæg, nordlige del

Billed 2: Den dobbelte forbøn Yderst til højre ses de bedende syndere, der beder jomfru Maria om at gå i forbøn til den lidende Kristus –Guds søn, det gør hun, og han beder så til Vor Herre.

Forestillingen om at helgener og jomfru Maria og Kristus –sønnen kan gå i forbøn for at synderne bliver forladt ses her klart. Den dobbelt forbøn findes også i Ballerup Kirke.

Billed 3: Kristus som verdensdommer over Himmelen og Helvedet –*Triumfvæg, sydlige del*

Billed 4: Himmel og helved – *St.Peter åbner døren til himmelen og djævlens tager en kæde om de fortabte, der ender i helvedets gab.*

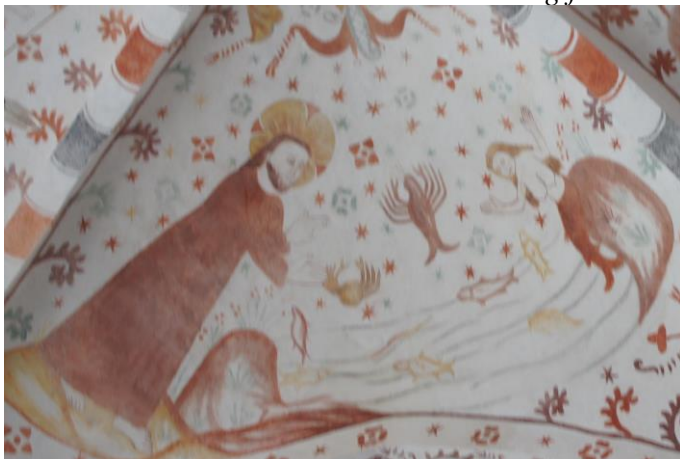
Billed 5: Skabelsen – *Gud skaber himmelhvælvingen med himmelkrans, sol, måne og stjerner*

Billed 6: Skabelsen - *Gud skaber dyrene og planterne*

Billed 7: Skabelsen – *Gud skaber havet og fiskene*

Billed 8: Skabelsen – *Gud skaber Adam*

Billed 9: Skabelsen – *Gud skaber Eva af Adam*

Billed 10: Syndefaldet - *Adam og Eva fristes af slangen i Paradisets have*

Billed 11: Syndefaldet – Uddrivelsen af Paradis

Billed 12: Jesu fødsel – Hellige tre kongers tilbedelse af barnet

Billed 13: Jesu barndom- Jesu dåb

Billed 14: Jesu barndom – Flugten til Ægypten

Billed 15: Jesus skæbne forudsiges – Judas selvmord, djævlens tager sjælen

Billed 16: Det gode overfor det onde – Under gudstjenesten registreres sladrekvinder af djæveln

Billed 17: Det gode overfor det onde – Sjælevejningen –ærkeenglen og Maria med barnet holder vægten ned mod djævlens tryk og sjælen undslipper

Billed 18: Jesu skæbne forudsiges – Abraham med Isak på vej til ofringen

Billed 19: Jesu skæbne forudsiges – *Ofringen af Isak*

Billed 20: Jesu skæbne – *Forhøret hos Kaiphas*

Billed 21: Jesu skæbne – *Pilatus vasker sine hænder*

Billed 22: Det gode overfor det onde – *Den rige og den fattige mands bøn*

Billed 23: Søjle B – *Sct. Vilhelm af Æbelholt*

Helgenlegenderne findes i **Tue Gad: Helgener. Legender fortalt i Norden.** København 1971 s. 256-58, 169-73.

Billed 24: Væg-pille – Sct. Laurentius

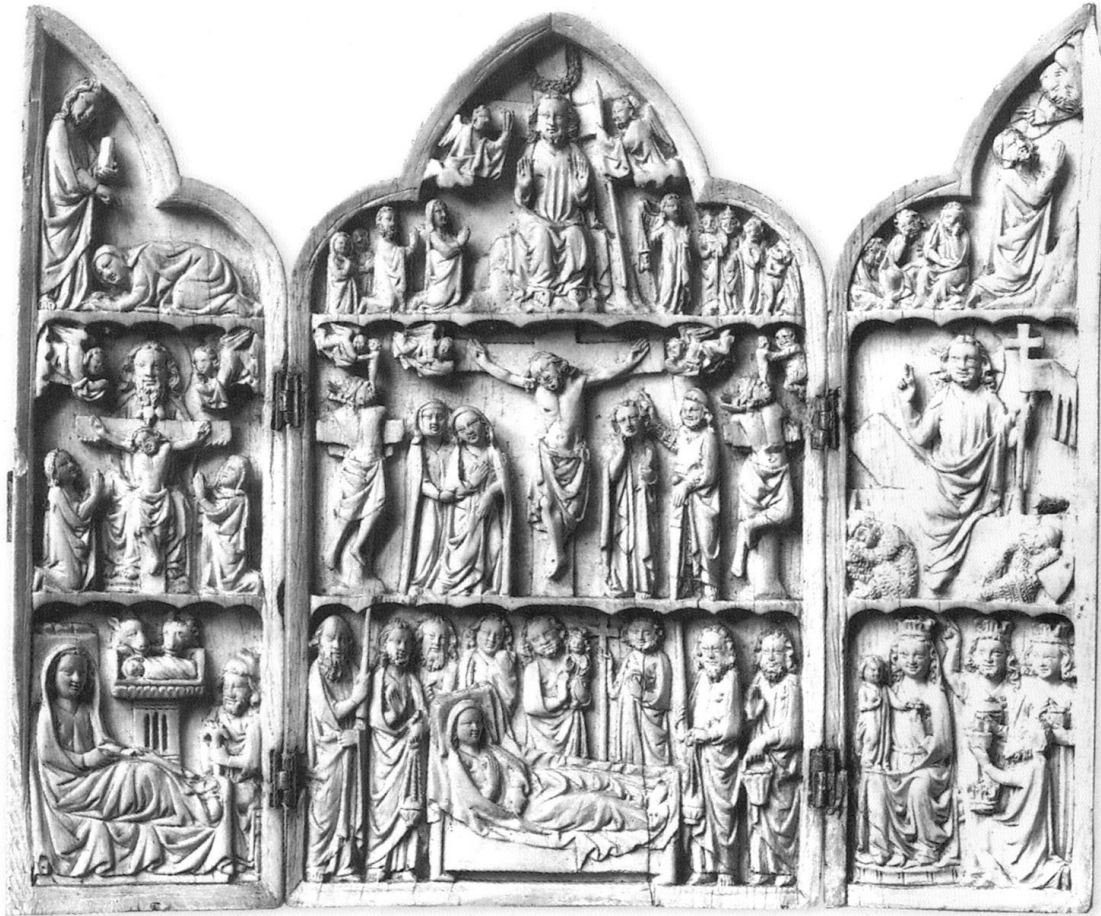
Billed 25: Søjle B – Sct. Katarina af Alexandria med helgenkrone, marterhjul og sværd.
Helgenlegenden findes s i Tue Gad: Helgener. Legender fortalt i Norden. København 1971.

Billed 26: Fanefjord Kirke – Søndre del af skibet.

7. Erik Ottesens tro, gerninger og vej til frelse

TEKSTBOKS med foto: Erik Ottesen - fromhedsforestillinger og tjenesteideal - EO's rejsealter fra Frederiksborgmuseet

Erik Ottesen Rosenkrantz' rejsealter af elfenben, på bagsiden indskårne navne og våben. (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød, A 4692).

Erik Ottesen Rosenkrantz – fromhedsforestillinger og tjenesteideal

De kommentarer, som Erik Ottesen i 1476 skrev til i en plattysk krønike, kan ses som et praktisk eksempel på, hvordan kirkens fromhedsforestillinger og tjenesteidealet faldt sammen til en højere enhed hos en adelig:

“Og i alle de bøger, jeg har læst eller hørt, da finder jeg ikke bedre end at holde de 10 vor herre Jesu Kristi budord; Så som er at elske din Gud og skaber over al ting... 2, Og dernæst din jævnkristen i alle måde som lig ved dig selv. 3, Ej sværge til unyttighed om vor herres død eller andre store

eder. 4, Hædre forældre, fader og moder, som levende er og *gøre godt for de døde*. 5, *Gør ej manddrab uden om loven* med råd eller gerning. 6, Ej at bedrive hor eller mord med gerning eller samtykke eller begære *nogen af den hellige kirkes personer* til synderlig ubekvemmelig levned. 7, Ej at attrå den jævnkristens gods og penninge *uden hans minde og fuld betaling*. 8, Ej tyvned at gøre. 9, Ej at bære falsk vidne imod din jævnkristen vildigt (= med vilje) eller for avind (= misundelse). 10, Og *ej at trænge den fattige* med vold for avinds skyld eller vildigt til uskel (= med vilje uretfærdigt). Og vogte sig for de 7 dødelige synder, som er hovfærdighed (= hovmod), avind (= misundelse), vrede, lede ved gudstjeneste, ukyskhed, gerrighed og overflødighed (= vellyst).” (forfatterens fremhævelser). (Kilde: Bisgaard 1988, s. 119).

Kilde: Henrik Adrian og Anne Pedersen: *Senmiddelalder – samfund og kirke*. Nationalmuseet 1998 s 21 og udførligt Lars Bisgaard: *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænke måde i dansk senmiddelalder*. Århus 1988.

Rigsråd og rigshofmester Erik Ottesen (død 1503) var en af de store adelige jordejere fra Østjylland.

Første gang Erik Ottesen ses i kilderne er, da han sammen med sin fader i 1449 har ansøgt paven og fået tilladelse til at have eget husalter og egen skriftefader.

I 1475 indstiftede han daglige messer og fire årtider ved Mariager kloster. Samme år oprettede han i Vor Frue Kirke i København en lignende stor stiftelse, og 20 år efter udvidede han denne med en sunge messe til den populære Skt. Annas ære.

Hans navn er også fundet på Johannitterridernes broderskabsliste i Rom og han støttede en række klostre.

Vi kender til, at han skænkede kirkestole til gråbrødreklostret i Horsens og disk og kalk til Gudum Kirke. Endelig satte han sin 12-årige datter i birgittinerklostret i Mariager som

nonne i 1480, og han døde selv her som klosterpensionist i 1503.

Erik Ottesens måde at reagere på var typisk for den sene middelalder. Hans tolkning af de 10 bud ("gør ej manddrab udenom loven..") og hans mange gaver til kirker og indstiftelsen af messer og årtider skulle sikre ham frelse og plads i himmerige.

Den vægt Erik Ottesen lagde på sit fjerde bud "og gøre godt for de døde ..." var kendetegnende for hans fromhedsideal. Som så mange andre troede Erik Ottesen på mulighederne for at sikre sin egen og andres frelse gennem de mange gerninger. Det var opfattelser, der betød noget for kirken i senmiddelalderen. Der er ikke meget, der tyder på, at antallet af gaver til kirker og klostre blev formindsket førend reformationen.

Fortælling 20: Om Niels Ebbesen, en væbner i et afgørende øjeblik i 1340.

Sammen med andre helte indgår myten om Niels Ebbesen i den danske nationale historiefortælling. Her er de samtidige beretninger og oplysninger, der kan vise lidt om den betydning han havde i sin samtid.

Introduktion: Situationen i 1340, - om helteskikkelser og nationalisme

De nationale helte og myter

Fortællingen om "Niels Ebbesen" er en af de historiske myter fra Danmarkshistorien. Under 2. Verdenskrig blev "han" brugt som symbol på den nationale modstand, og da det var "en tysker" han myrdede (den "onde grev Gert") passede han som fod i hose som symbol på den lille gruppe af modstandsfolk, der måtte arbejde mere i skjul end i åben kamp.

Knyttet til Danmarkshistorien findes en række nationale kæmpende helte: Holger Danske, Thyra Danebod (Fortælling 3), Sven Povlsen (Gøngehøvdingen), Tordenskjold, Peter Willemoes, og "Flammen og Citronen" ... men hvad er den historiske baggrund – og hvorfor blev Niels Ebbesen senere "national helt" – og hvilken betydning havde han i sin samtid?

Det er det sidste spørgsmål, der her vil blive belyst, så vi både kan forstå mytens oprindelse, men også den historiske virkelighed.

Niels Ebbesen-myten

Myten om Niels Ebbesen skifter med tiden - i Jyske krønike fra 1300-tallet kan man se de første tegn på en form for lokal regional bevidsthed – i folkevisen fra 1580erne er det adelens magt overfor kongens og især forholdet herre-tjener, der er på spil, og bag det hele ligger stadig spørgsmålet om "heltens rolle" i historien.

Med udgivelsen af folkevisen er det senere i 1800-tallet det nationale, der giver grundlaget for fortolkningen og brugen, nu er det kampen mod tyskerne om Slesvig, det gælder.

Senest under besættelsen 1940-45 anvendes "Niels Ebbesen" endnu engang som symbol på modstanden mod "tyskerne".

Mordet og plottet 1340

Niels Ebbesen – som morder – giver mulighed for at følge spor og motiver, så vi kan forstå, hvad det er, der sker i 1330ernes danske rige. Her følger alle de skriftlige kilder vi har overleveret om mordet og dets direkte baggrund.

Kilderne består af 4 beretninger (heraf den sene folkevise fra 1500-tallet) og en række samtidige dokumenter, der omhandler de forskellige parter i spillet om Valdemars valg til konge i 1340.

Pantsætning og manglende kongemagt

Situationen omkring plottet 1340 er ret kompliceret – der var ingen samlet kongemagt i Danmark op til 1340.

De seneste tre konger: Erik Menved (1274-1319), broderen Christoffer (1319-32, afsat 1326-30) og den umyndige hertug Valdemar af Sønderjylland (Abelslægten), der var indsat af de holstenske grever som skyggekonige 1326-30, havde ikke kunnet sikre en samlande dansk kongemagt.

Kongemagtens rettigheder – skat, mønt, bøder, indtægter fra de kongelige ejendomme – blev overtaget af pantherrer (ofte fyrster og riddere fra Nordtyskland), der finansierede kongernes underskud, og som fastholdt deres magt i Danmark.

Deres magt blev udøvet fra de borge og fæstninger, som de kom til at råde over, og som de nødigt slap kontrollen med.

I 1330erne var der fire grupper af finansielle bagmænd, der udøvede magten i Danmark. I Skåne havde *Magnus Eriksson* overtaget hele området som "skånsk konge" og både

hertugen af Mecklenburg og nogle af hansebyerne havde sammen med den svensk-norske konge og den svenske kirke finansieret den store sum som Magnus i 1332 havde måtte skaffe for at indløse de tidligere holstenske panthavere.

Grev Gert (Gerhard) fra Holsten (Rendsborg) dominerede i hele Jylland og på Fyn og kontrollerede samtidig som formynder den unge hertug Valdemar af Sønderjylland. Greven spillede den centrale rolle som afgørende magthaver i 1330erne, og hans underordnede sad på mange af de kongelige borge og fæstninger.

Broderen Grev Johan fra Holsten (Plön) kontrollerede dele af Fyn og hele Sjælland og havde tidligere haft store dele af Skåne, der nu var overgået til Magnus, der havde betalt dyrt for pantet.

En særlig rolle spillede *hansestæderne* – især Lübeck. De ønskede landefred og stærke regimer, der kunne skaffe ro og orden, så handelen blev mere fri, og så sørøveri og tilfældige overfald fra de mange bevæbnede bander (og især pantherrernes fogeder) kunne ophøre.

Alle Kong Christoffers forskellige sønner havde prøvet at komme tilbage som danske konger, og to var helt ude af spillet i 1340. Erik var død af sine sår i 1332 efter at have tabt et slag, Otto blev efter et nyt slag fanget af holstenerne og sad fra 1334 godt bevogtet i fængsel.

Den sidste søn var ”junker Valdemar”, der var 17 år i 1340. Han havde næsten i hele sin levetid opholdt sig ved kejserens hof i Brandenburg og blev derfor støttet af den magtfulde Wittelsbach-familie, der havde sin baggrund i Bayern og havde overtaget markgrevs-kabet Brandenburg.

Margrethe – junker Valdemars søster var i 1324 blevet gift med kejsersønnen markgrev Ludvig af Brandenburg og også hendes medgift (der aldrig var blevet betalt), skulle den unge Valdemar nu se at udrede.

Fra 1338 var der henvendelser fra danske stormænd og bisper til Valdemar om at

komme til Danmark og tage kronen i besiddelse.

I foråret 1340 søgte han så med kejserens støtte at vende tilbage til Danmark, og han blev også støttet af en række jyske stormænd og Århusbispen Svend og af hansestæderne med Lübeck i spidsen.

Spillet om land, kvinder og magt

Et omfattende forhandlingsspil foregik derfor i foråret 1340, hvor både panter, landområder og kvinder var på spil mellem de mange interessenter i en styrket dansk kongemagt, der kunne betale panthaverne gælden tilbage. Spillet endte med, at Valdemar blev anerkendt som dansk konge hyldet på landstinget i Viborg – foreløbig kun med rettigheder til Ålborg og Nordjylland nord for Limfjorden, men med ret til at opkræve ekstraordinære skatter i Jylland og på Øerne! Men han kom til Danmark med militær støtte fra Wittelsbacherne og med et giftermål og dermed en alliance med den unge hertug Valdemar af Sønderjylland, hvis søster Helvig blev hans dronning.

Det kunne i første omgang være med til at passivisere de magtfulde holstenske grever, der var på plyndringstog i Nørrejylland. Det var midt i disse begivenheder, at mordet på Grev Gerhardt (eller ”Gert”) skete – 1. April 1340, og det gav den unge junker Valdemar en chance i forhold til de nye holstenske grever (Henrik og Klaus, grev Gerhards sønner), og det gav ham støtte fra de oprørske jyske adelsmænd. Derfor skiftede de mange aftaler og alliancer med grev Gerhards død.

Oversigt til kilder og fortolkninger om Niels Ebbesen og grev Gerhard/”Gert”s død 1340

Kilde 1-4. Beretninger/årbogsnotater

1. Jyske Årbog o. 1340
2. Sjællandske krønike o. 1340
3. Detmars krønike o. 1400
4. Folkevisen ”Niels Ebbesen” o. 1580

Kilde 5-9. Samtidige dokumenter 1337-47

5. Aftale mellem hertug Valdemar af Sønderjylland og Grev Gerhard 11 februar 1340
6. Overenskomst i Spandau 22 april 1340
7. Aftaler mellem hertug Valdemar, kong Valdemar og mellem hertug Valdemar og greverne Henrik og Klaus 19 maj og 23 juni 1340
8. Besked til byrådet i Lübeck 9 august 1340
9. Niels Ebbesen nævnt i samtidige dokumenter 1337-47

Tekst 10-15. Historikeres fortolkninger

10. **Kristian Erslev** i *Danmarks Riges Historie Bd 2* (1902) afsnittet ”Valdemar Atterdag og Niels Ebbesøn” s 279-89
11. **Erik Arup**: *Valdemar Atterdag* s 92-95 i ”*Danmarkshistorie Bd IIA*” (1932, genoptrykt 1961)
12. **Erik Kjersgaard** i *Politikens Danmarkshistorie Bd 4* (1963) s 251-61
13. **Kai Hørby** i *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bd 5* (1989, 2002) s 216-21
14. **Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen** i ”*Det danske imperium. Storhed og fald.*” (2005) s 82-90.
15. **Lars Hovbakke Sørensen**: *En europæisk Danmarkshistorie – fra oldtiden til i dag.* Gyldendal (2014) s 288-92.

Arbejdsspørgsmål til kilder og fortolkninger

1. Undersøg de 4 beretninger (Årbøger og folkevisen) og opstil de oplysninger vi får om:

- *Forløb – hvad sker der?* Er der oplysninger om det samme flere steder?
- *Motivet for drabet?* – hvad siger de forskellige beretninger?
- *Hvilken tendens er der i de forskellige beretninger* – hvem er skurk, hvem er helt – og hvorfor? Hvad betyder tendensen for sandhedsværdien af kilden?
- *Hvorfra har Folkevisen sine oplysninger?*

2. Undersøg de samtidige dokumenter

- Se på de *forskellige overenskomster* og hvordan alliancer, landområder, giftermål ændres i løbet af foråret.
- Undersøg *betydningen af grev Gerhards død* 1. april 1340.
- Undersøg *omstændighederne omkring drabet på Grev Gerhard* (kilde 8).
- Undersøg hvad vi ved om *morderen Niels Ebbesen* (kilde 1-4, kilde 7, kilde 9)

Giver oplysningerne fra samtidige dokumenter nye oplysninger i forhold til beretningerne?

3. Undersøg historikernes fortolkning af forløbet og drabet

- Hvordan karakteriserer de Niels Ebbesen?
- Hvordan karakteriserer de Valdemar (Atterdag)?
- Hvilke forklaringer har de på Niels Ebbesens motiver og drabet på grev Gerhard?
- Er der forskel på den vægt, de lægger på Niels Ebbesens betydning, for forløbet?
- Undersøg andre nationale myter (fx Thyra Danebod) og find ligheder og forskelle.

Kilde 1. Jyske årbog, beretning, uddrag– skrevet på latin omkr. 1340, her oversat af Ellen Jørgensen (1911)

*Årbogen indledes med et sammendrag af Saxo's historie og fortsætter med afsnit, der behandler Danmarks historie til og med 1340, den er sandsynligvis skrevet i Jylland samtidig med begivenhederne. Den rekonstruerede latinske tekst findes i Erik Kroman (udg.): *Danmarks middelalderlige annaler*. København 1980 s 295-97. Oversættelsen er set igennem og rettet efter Kromans tekst af Henrik Adrian.*

I året 1340 drog grev Gerard (1) af Holsten ind i Jylland med en stor hær. Han havde

mere end 11.000 udrustede krigere med sig og havde i sinde at udrydde hele Jyllands adel og

give landet til sine tyskere. En del af hæren havde han selv, og en del overlod han til sine sønner på andre steder i Jylland. Men da han selv opholdt sig i Randers kom en jysk væbner ved navn Nicolaus Ebbesson med kun 47 mand i følge den 1. april ved nattetid over broen ind i byen, og i det han lod trommerne røre og satte ild til byen, gik han til det hus, hvor greven sov, brød voldeligt ind og fældede dumdristigt greven selv sammen med andre derinde, og det skønt grevens hær med 4000 mand lå i byen. Da han derefter ville flygte bort over den samme bro, satte grevens folk efter ham med mange bannere (2), men så mandeligt værgede han for sig, at han dræbte to ansete riddere blandt dem sammen med nogle andre. Og idet han nu kastede broens planker af bag sig, slap han bort med sine fæller og mistede kun en mand. Men da greven var slået ihjel, drog hele den mægtige hær hjem med skam, narret for den sold, den havde løfte på, og plyndret for de penge, den havde fået, og en stor mængde faldt for de

danskes baghold. Samme år den 2. maj dræbte samme Nicolaus Ebbesson ved Skjern Å mange tyskere, som var i færd med at bygge en borg dér til de danskes fordærv. Samme år på Alle Sjæles dag (= 2 nov.) kom det atter til kamp mellem Nicolaus, der belejrede borgen Skanderborg og en stor skare tyskere, der kom borgen til undsætning. Nicolaus Ebbesson tilføjede dem et stort nederlag, men han selv og en del andre danske væbnere lod livet dér.

Samme år nemlig 1340 kom Waldemar, kong Christoffers yngste søn fra Brandenburg til Jylland og ægtede en søster til hertug Waldemar af (Sønder) Jylland. Og idet han nu drog op til Viborg ting, blev han kåret til konge af de danske ved St. Hans.....

Noter ved Henrik Adrian:

1) personnavne er gengivet som i teksten, stednavne er moderniseret

2) bannere er afdelinger af soldater

Kilde 2. Sjællandske krønike, beretning, uddrag – skrevet på latin omkr. 1340, her oversat af Ellen Jørgensen (1911)

Teksten findes i Erik Kroman (udg.): *Danmarks middelalderlige annaler*. København 1980 s 123, oversættelse hos Ellen Jørgensen: *Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder* (København 1911) s 24-25 og Rikke Agnete Olsen (oversætter): *Sjællandske krønike*. Worminum 1981 s 31-33.

De to oversættelser er gennemgået og kontrolleret med den latinske tekst hos Kroman af Henrik Adrian. Ellen Jørgensens oversættelse er lagt til grund.

1340. Efter at have samlet en stor hær drog grev Gerhard mod Randers og hærgede forfærdeligt rundt om, såvel i kirker og klostre som udenfor, thi han ønskede ikke alene at underlægge sig Danmark, men endnu flere riger. Men sitienses lørdag (=1 april) blev han fældet af Nicolaus Ebbeson, som han tidligere havde undsagt, og hans hær spredtes. Ligeledes kom Valdemar, kong Christoffers søn, fra kejserhoffet til Danmark fulgt af folk fra Bayern og Schwaben, og da han havde holdt bryllup på Sønderborg på Als med Helvig, en søster til Hertug Valdemar af Sønderjylland, som en tid havde været konge, gav jyder og sjællændere ham kongenavn.

1341. Kong Valdemar som ønskede at indløse Vordingborg slot, fik kirkernes kalke – en af hver -, men de kalke blev lejetroppernes løn, og slottet blev ikke indløst.

1342. En kamp stod ved Manebjerg (1), hvor Niels Ebbeson blev slået. På Johannes og Paulus dag (=26 juni) stod et slag ved København, hvor kongens marsk Frederik af Lochen med danske folk kæmpede mod høvedsmanden på Vordingborg slot Markvard af Stove d.y. og for resten mod de holstenere, tyskere og krigere oppe fra Sverige, som han mod sold havde fået til hjælp, og tyskerne og

deres fæller faldt, og Markvard flygtede, mens Halvord Pilt fra Sverige, Mogens og endda Hagen Kæmpe bukkede under. Pave Benedict, som tilhørte cistercienserordenen, døde, og Klemens af cluniacenserordenen

bliver hans efterfølger. Kongen overdrager atter tyskerne borgene som pant.

Note ved Henrik Adrian:

1) Manebjerg nord for Skanderborg

Kilde 3. Detmars krønike, beretning, uddrag – skrevet på plattysk omkr. 1400.

Teksten er skrevet af læsemesteren Detmar ved franciskanerklostret i Lübeck mellem 1368-80. Til årene før 1350 er der brugt ældre tekster, som ikke kendes idag. Den er oversat fra plattysk af historikeren Ellen Jørgensen: *Valdemar Atterdag. Udvalgte Kilder* (København 1911) s 117-21.

I det Herrens år 1340 døde Markgreven af Brandenburgs hustru, en datter af kong Christoffer af Danmark. Efter Helligtrekonger kom mange omboende fyrster og herrer til Lübeck for at forhandle om landefred og andre store sager. Derhen sendte markgreven sine sendemænd og lod bede om, at de ville hjælpe hans svoger Valdemar, som længe havde været landsflygtig hos ham, berøvet sin faders rige, tilbage til riget igen. Nu var grev Gert af Holsten dér tilstede. Han havde godt nok mærket, at hans søstersøn hertug Valdemar af Slesvig havde forbundet sig med de danske om at føre ovennævnte Valdemar tilbage, som så skulle ægte hertugens søster, og greven forstod vel, at mange herrer og stæder gerne så en konge dér til lands for fredens skyld, som der da var brug for til både til lands og til vands, og eftersom hertugen, for hvem han havde været en tro beskytter (1), således tænkte at gøre ham fortræd, havde han sendt bud om hjælp til alle sider. Nu kom der budskab til ham i Lübeck, at mange folk stævnedes til ham og ikke var langt borte, så han blev meget glad. Da de kom til hans land, da var der såre meget folk samlet. Før han med dem drog op i Nørrejylland, tog hertugen staden Ribe fra ham ved overrumpling og gav borgerne lejde og fred, den fred holdt han dårligt. Han tog deres gods og brændte byen, og dermed fór han derfra. Nu kom greven bagefter med sin hær og fandt Riberhus og andre borge i landet vel bevogtede af sine mænd. Hans fjender veg hvor de kunne, deres ejendom blev ødelagt med rov og brand.

Ikke længe efter blev greven så syg, at han lod sig berette og modtog alterets sakramente og den sidste olie. Han lå en tid syg, men blev så noget bedre. Nu havde han længe haft for skik, når han på nogen måde kunne, at stå op om natten med sin præst, som var han en kirkens mand, og læse de tider, der hørte dagen til. Da de danske hørte, at greven var kommet sig af sin sygdom, samlede der sig vel en 60 stedkendte mænd af dem. De kom til Randers lørdag nat før judica, og som om de var nattevagter for den sovende hær, besatte de et stenhus. Da greven havde læst sine tider og lagt sig igen, kom de op og slog den syge mand ihjel på sengen sammen med hans præst og 3 svende. En tapper og fornem ridder fra Westphalen, Heinrich v. Vitinhoven, hvis herberg var tæt ved, hørte larmen og kom ud. Ham slog de også ihjel på deres vej og kom bort hver sin vej uden mindste tab. De udenlandske krigere måtte høre meget ilde for, at de havde vogtet deres herre så slet; nu måtte de med skam og skade drage langt bort til det sted, hvorfra de var kommet. Efter påske kom markgrev Ludvig af Brandenburg til Lübeck ...og han havde sin svoger Valdemar med, hvem hertug Valdemar af Slesvig lovede sin søster. Dér var da samlet mange fyrster, og grever og herrer med deres mænd; de måtte alle lade deres våben blive uden for byen undtagen de, der ville løbe dystløb og bryde lanser. Markgreven og hertug Valdemar blev da enige om, at de ville føre deres svoger Valdemar tilbage til hans fædrene rige. Den sag støttede hans frænde

grev Johan af Holsten (2), men grev Henrik af Holsten og hans broder (3) syntes ikke derom; de klagede over at hertugen af Slesvig havde været medvider i deres faders, Grev Gerts død og havde huset morderne på sit slot Sønderborg. For den anklage friede hertugen sig med ed (4).

Da blev det aftalt (5), at grev Henrik og hans broder skulle give hertugen Nørrejylland og han skulle til gengæld derfor overlade dem Gottorp og hele sit hertugdømme undtagen Als; øen var hertugindens morgengave, derfor ville hun ikke opgive den. Hertugen kunne igen løse sit land tilbage fra greverne for 34.000 mark lødigt sølv. At hertugen eventyrede så meget for kongens skyld, regnede mange for en stor dårskab. Da herrerne rejste fra Lübeck, førte hertugen kongen til Sønderborg på Als, hvor Valdemar ægtede hertugens søster. Efter brylluppet førte hertugen ham til Viborg til landstinget. Der tog det hele land ham til konge, og alle håbede da, at de skulle befries fra holstenernes hårde åg...

På samme tid (=efteråret 1340) belejrede jyderne Skanderborg med en stor styrke og

ville fordrive tyskerne, som var dér og andetsteds i landet. Holstenerne på Fyn fik det snart at vide og sendte dem 600 krigere til hjælp. Mandskabet på Skanderborg blev klar over at undsætningen var på vej og gjorde udfald mod fjenderne, og begyndte en kamp som blev meget hård for dem. Da de 600 mand kom til, blev striden hårdere og meget voldsom mod så mange folk. Til sidst begyndte bønderne at vige, da ville også herremændene fly, og således gik det til, at de bedste mænd i Jylland tillige med bønderne lod livet i stort tal - mere end 2200 danske. Der faldt også deres fører, som havde slået grev Gert ihjel, og hans to brødre; deres lig blev sat på hjul tillige med de andre, der var med. Således blev den kække og dygtige grev Gert hævnnet...

Noter ved Henrik Adrian

(1) Grev Gert (Gerhard) havde være formynder for hertug Valdemar

(2) Grev Johan (Plön) var bror til grev Gert

(3) Grev Henrik og Klaus var sønner af grev Gert

(4) Ved at få andre frie mænd til at sværge på ens uskyld kunne man frigøre sig fra anklagen.

(5) Det er den endelige aftale (Kilde 7), der omtales.

Kilde 4. Folkevisen Niels Ebbesen omkr. 1580

Rentzels håndskrift omkr. 1580, trykt i Danmarks Gamle Folkeviser III, nr 156 A, udgiver Svend Grundvig, 1862 – beretning og myte. Findes også på nettet.

En række adelige kvinder nedskrev fra midten af 1500-tallet en række folkeviser og samlede dem. De blev senere med nationalismens udvikling og dannelsen af folkelige bevægelser i 1800-tallet udgivet sammen med den tids indsamlede viser og sagn.

1: Greven drog i Danmark ind, ham fulgte så faver en skare, fire bannere og firsindstve, hvo turde imod ham fare!

2: Greven skulle til Randers ride, og did lod han sig råde, og det var ham for lange spå t, han skulle sit liv der tabe.

3: Ikke vil han det lade fordi, end ville han det friste, Riddere og svende, bønder og bomænd, dem ville han hjemme gæste.

4: Greven sendte Niels Ebbesen bud, at han skulle til ham ride, han sagde ham fred og felighed, og nu ad den samme sinde.

5: Greven mødte Niels Ebbesen, ude ved Randers strande, "Vær velkommen, hr. Niels Ebbesen, og hvor går dig til hande?"

6: Hør du det, Niels Ebbesen, og var du snimen hjemme? Hvor så lider de nørrejyder, Og så dine rige frænder?"

7: Hør du, gode Niels Ebbesen, og gode finde min! Hvor står huen i Nørrejylland, og hvor lider frænder dine?"

8: "End har jeg i Nørrejylland både frænder og venner, de skulle eders nåde tilrede være, om I vil det af dem have."

9: "Niels Ebbesen, du er en kunstig mand, og dertil er du from, hvor du kan ikke over komme, der rider du langt derom."

10: Hør du det, Niels Ebbesen, vil du mit ærinde ride? Mange svende har du med dig, Der du må vel på lide."

11: "End haver jeg fyrre karle med mig, sådan som de ere, hvad heller de er flere eller færre, end har jeg dem fuld kære."

12: Har du fyrretyve karle med dig, da er det vel til måde, i går red du i hr. Bugges gård, med hundred mand i plade."

13: Det var alt Niels Ebbesen, han var så brat at svare, "Er her enten riddere eller svende, der har mig den løgn på sagt?"

14: Er det enten mand eller kvinde, på mig det sige vil, jeg vil ret aldrig flytte en fod, før jeg vil svare dertil."

15: "Hør du det, Niels Ebbesen, vi ville der ikke mer om tale, du rid til hr. Bugge, om han vil venskab have!"

16: Skal jeg alt eders ærinde, til hr. Bugge ride, da giver I mig tilkende, hvad jeg skal hannem sige."

17: "Hr. Bugge han har mig undsagt, og så hin unge Poul Glob, hr. Anders Frost er og en af dem, og er fremmest i det råd."

18: End flere jeg har til vilje været, de vil mig nu forsmå, I lide fast på hr. Bugges råd, I ser, hvor det vil gå."

19: "Hr. Bugge ved jeg intet af, hvad som han vil gøre, Anders Frost har været eders tjener så tro, Aldrig skal i andet spørge."

20: Anders Frost har været eders tjener tro, aldrig skulle I andet spørge, ville han orlov af eder tage, hvi måtte han det ikke gøre?"

21: Det er så sæd i Danmark, har været af gamle dage, når en svend ikke længer tjene vil, da må han orlov have."

22: Da svarede greve hr. Gert, han lyster det ikke at høre, "Der må ingen svend fra sin herre ride, den stund han lyster ham at føre."

23: "Der er ingen tilsammen viet, uden munken og hans kappe, Hovmand rider, og hovmand kommer, Hvor han kan tjene tjene til takke."

24: "Niels Ebbesen, du taler mig fast imod, og du snakker alt for længe, Du skal enten Danmark rømme, Eller jeg skal lade dig hænge."

25: "Skal jeg ud af Danmark rømme, fra hustru og børn så små, usen skal I sige deraf, at I mig nogen tid så."

26: "Rid du bort, Niels Ebbesen, jeg vil dig ikke høre, eller jeg bryder mine brynjer på dig, som jeg tør fuld vel gøre."

27: "Aldrig så i mig så ræd, jeg turde ej fuld vel skælve, Greve hr. Gert, I ser vel til, Og mandeligen vogter eder selve!"

28: "Niels Ebbesen, du snakker mig fast imod, så har du og gjort tiere, du skal felig for mig være, til sol går til hvile."

29: Heden da red Niels Ebbesen, slår op med hviden hand, I lader eder mindes det, jeg kommer fuld snart igen!"

30: Så red han af vejen frem, han hug sin hest med spore; efter stod greven med alle sine mænd, ingen efter ham turde.

31: Det var alt Niels Ebbesen og han kom ridende i sin egen gård; ude stod hans kære hustru, han spurgte hende om gode råd.

32: "Hør du det, min kære hustru, du skal mig gode råd kende: Greven han har mig undsagt, han siger han vil lade mig hænge.

33: Tvende kår lagde han mig for, det tredje var ikke godt; det jeg skulle af Danmark rømme fra alt det gods vi år."

34: "Hvad råd skal jeg eder kende? Jeg er en fattig kvinde: De værste råd de bliver eder bedst, Om I kunne på dem finde.

35: De værste råd er eder albedst, Om I kunne på dem finde: enten greven ihjel at slå, eller ham inde at brænde.

36: I lader eders hest til smedje gå, så inderlig vel beslå, alle hagerne vende frem, det giver jeg eder for råd.

37: Alle hagerne indad vende, på sporet de eder ikke kende; I lader det ingen mand vide, Det råd gav eder en kvinde."

38: "I æder og drikker, I dannissvende, I gør eder fuld glade! Først denne nat forgangen er, Da fanger vi dagen i stad.

39: Dagen kommer ikke før solen skin, så får vi tidende ny; så vil jeg på mine svende se, hvilken fra sin herre vil fly.

40: Op stod da de dannissvende, de svared deres herre så fri: "Vi vil med eder ride, vove både gods og liv."

41: Så red de til Fruerlund, der bunde de deres heste; så ginge de i Randers ind, grev Gert ham ville de gæste.

42: Det var Niels Ebbesen, han kom til Randers bro: "Hvilken mig ikke tjene vil, og han tage orlov nu."

43: Frem gik da liden Svend Trøst, ham troede han allerbedst: "Min herre, I giver mig orlov, og dertil sadel og hest."

44: Han begærede orlov, og dertil sadel og hest, den samme dag, førend aften kom, han tjente ham allerbedst.

45: Det var Niels Ebbesen, han klapper på døren med skind: "I står op, unge grev Gert, I lader mig til eder ind.

46: I står op, greve Gert, I lader mig til eder ind! Jeg er hertug Henriks bud, Han har mig til eder sendt."

47: "Er du hertug Henriks bud, du lad dig ikke forlænge; du mød mig i morgen i Brødrekloster, imellem messe og ottesang."

48: "Hør det, greve Gert, I dvæler ikke forlænge! Ribe er bestoldet, Kolding det er brændt.

49: Ribe det er bestoldet, og Kolding det er brændt; det vil jeg for sandingen sige, Niels Ebbesen han er hængt."

50: "Er det sanden, du siger mig, da er det tidende godt; hest og klæder udi min gård, den stund vi leve både."

51: Greven ud af vinduet så, han så de blanke spjude: "Så ussel jeg til Danmark kom, Niels Ebbesen holder herude."

52: De stødte på dør med skjold og spjud, de nagler ginge alle i stykker: "Er du herinde, grev Gert, vi vil dig en skål tildrikke."

53: "Sid du ned, Niels Ebbesen, vi vil os bedre forlige; sende vi bud efter hertug Henrik, og hr. Klaus Krummedige!"

54: "Ikke sagde du så i går^[SEP] alt ude ved Randers strand^[SEP] du sagde, du skulle enten lade mig hænge^[SEP] eller jeg skulle rømme af land."

55: Svared det den sorte svend^[SEP] for han var ikke hvid^[SEP] "Lægge vi neder den lange tale^[SEP] vi lader de sværde bide."

56: "Ikke har jeg slot eller len^[SEP] at give så rig en fange^[SEP] I spare nu ikke de skarpe sværd^[SEP] I lader dem fast gange!"

57: Så tog de greve hr. Gert^[SEP] alt udi sin gule lok^[SEP] så hugged de ham hovedet fra^[SEP] alt over den sengestok.

58: Den tid greven han var død^[SEP] og da slog de på deres trommer^[SEP] det var Niels Ebbesen^[SEP] af byen ville han gange.

59: Heden går Niels Ebbesen^[SEP] han ville af byen fly^[SEP] efter går hr. Ove Hals^[SEP] han ville ham det forbyde.

60: "Hør du, hr. Ove Hals^[SEP] lad du mig nu gå!^[SEP] Du ved du er min svoger^[SEP] du måtte mig intet skade."

61: "Alt ved jeg det fuld vel^[SEP] jeg skulle din svoger være^[SEP] nu har du slaget min herre ihjel^[SEP] jeg må det ikke gøre."

62: Niels Ebbesen brugte sit gode sværd^[SEP] han ville ham intet^[SEP] hr. Ove Hals med tyske flere^[SEP] de måtte lade deres liv.

63: Fåret bræger, og gåsen kæger^[SEP] og hanen gaker på hjalde^[SEP] hr. Ove Hals blev halv mere vild^[SEP] på de holster monne han kalde.

64: Hr. Ove Hals blev halv mere vild^[SEP] på de holster monne han kalde^[SEP] greven blev om dagen slagen^[SEP] og ikke om natten med alle.

65: det var Niels Ebbesen^[SEP] han kom til randers bro^[SEP] der stod liden Svend Trøst^[SEP] som førre orlov tog.

66: Niels Ebbesen går over Randers bro^[SEP] de løbe efter ham så fast^[SEP] efter går liden Svend Trøst^[SEP] broen han efter ham kaste.

67: Niels Ebbesen han tren til sin hest^[SEP] til Nøringsris monne han ride^[SEP] det vil jeg for sandingen sige^[SEP] han havde både angst og kvide.

68: Så gæsted han en kjærling^[SEP] hun havde ikke uden to leve^[SEP] den ene gav hun Niels Ebbesen^[SEP] for han slog den kullede greve.

69: Gud nåde din sjæl, Niels Ebbesen!^[SEP] me´n du i livet var^[SEP] så mangen tysk i Danmark^[SEP] den samme vej skal gå.

DgF 156 A- noter fra 1862 – kommentar til vers 1-69^[SEP]

1: greven: grev Gerhard af Holsten. Blev Nørrejylland og Fyns panteherre, efter at have besejret den danske konge, Christoffer, i 1332. Rykkede 1340 op i Jylland for at sikre sine rettigheder mod et ulmende oprør i den jyske adel og mod den genskabte danske kongemagt.^[SEP]
 1: bannere: hærafdelinger á 120 mand^[SEP]
 2: did lod han sig råde: derhen begav han sig^[SEP]
 3: fordi: af den grund^[SEP]
 4: felighed: frit lejde^[SEP] ad den samme sinde: ad den samme tid, med øjeblikkelig virkning^[SEP]
 5: hvor går dig til hande: hvordan går det dig?^[SEP]
 6: snimen: nylig^[SEP]
 7: finde: måske fejl for "sinde" (vasal, ven, ledsager)^[SEP]

9: kunstig: listig^[SEP] from: tapper^[SEP]
 10: lide: stole^[SEP]
 12: til måde: tilpas^[SEP] hr. Bugge: Niels Bugge til Hald. Jyllands mægtigste adelsmand og hovedmand i det jyske oprør mod grev Gert og holstenerne.^[SEP] plade: harnisk^[SEP]
 17: undsagt: opsagt tjenesteforholdet^[SEP] Poul Glob, Anders Frost: jyske herremænd, den sidste Niels Ebbesens slægtning^[SEP] fremmest: forrest^[SEP]
 18: I lide fast på hr. Bugges råd: (truende) ~ stol blot på...så / hvis I stoler på (støtter)...så^[SEP] 21 ff: modsætning i opfattelse af lensforholdet, mellem

europæisk feudalisme og den ældre nordiske opfattelse af kun slægtens absolut bindende troskabsbånd.
25: usen skal I...: I skal kalde det en ulykkelig stund.
26: bryder mine brynjer: ~ bryder mit lejde.
27: aldrig I så mig...: jf. Peder Låles ordsprogsamling: han er ræd, der ej tør skælve.
28: du skal felig for mig være: du skal have frit lejde.
29: heden: derfra.
32: kende: lære.
33: kår: vilkår; år: ejer.
34: fattig: stakkels.
36ff: de omvendte hestesko: et almindeligt sagnmotiv.
38: dannelsvende: brave svende; stad: straks, brat.
39: tidende ny: nye tider.
41: Fruerlund: ved Gudenaåens sydbred.
43: Trøst: dristig, trofast.
46: hertug Henrik: grev Gerts ældste søn.
47: forlænge: opholde; ottesang: morgengudstjeneste.

48: bestodet: belejret.
50: både: begge.
51: spjude: spyd; så ussel...: så ulykkeligt var det...
53: Klaus Krummedige: grevens yngste søn.
55: sort: grov, rå.
56: rig: mægtig; fast: hurtigt.
59: Ove Hals: måske Ove Hase, svigerfar til Niels Ebbesens broder, Knud.
60: måtte: burde.
63: kæger: gåsens skræppen. Ove Hals er i sit lensforhold til grev Gert en ynkelig skikkelse.
hjalde: loft på løse stænger
halv mere vild: endnu mere opskræmt.
64: ikke...med alle: ikke på nogen måde.
67: tren: trætte; Noringsris: hovgård ved Århus.
68: leve: brød.
69: me´n du i livet var: mens, så længe ~ gid du i live var

5-9. Samtidige dokumenter 1337-47

Kilde 5. Aftale mellem hertug Valdemar af Sønderjylland og Grev Gerhard 11 februar 1340

Original på latin i Rigsarkivet, trykt i DD/DRB 3. Rk. 1. Bd Nr 10, Referat

Uoverensstemmelserne mellem de to parter er bilagt ved tyske fyrsters hjælp. Hertug Valdemar overtager Nørrejylland i pant fra Grev Gerhard, mens Gerhard beholder Fyn og får Valdemars sønderjyske slotte og lande i pant. Hertug Valdemar lover ikke at indgå forbund med Christoffers sønner Otto og

Valdemar eller lade sin søster ægte en af dem. Gerhard lover ikke at lade Otto komme fri uden hertug Valdemars samtykke. – Det tilføjes dog at hertug Valdemar er berettiget til at overveje, om han vil foretrække at blive ved sine lande og ikke indløse Nørrejylland.

Kilde 6. Overenskomst i Spandau 22 april 1340

Original på latin i Rigsarkivet, trykt i DD/DRB 3. Rk. 1. Bd Nr 25, Referat og uddrag

Christoffers søn Valdemar (kalder sig junker Valdemar – bruger ikke kongetitel), bekræfter de aftaler, som en række brandenburgske råder, hertug Albrecht af Sachsen og biskop Svend af Århus har truffet med grev Gerhardts sønner, greverne Henrik og Klaus. Otto skal frigives, og Valdemar lover, at Otto ikke skal lægge hindringer i vejen for Valdemar i Danmark, ”..eftersom ingen anden end Vi skal være konge af Guds nåde”...

Det aftales, at Valdemar skal ægte grevernes søster og som medgift have 24.000 mark sølv, der skal slås af i pantesummen for Jylland og Fyn. Der er aftaler om indløsningen af Jylland i områder, der skal indløses før Fyn. ”... Fremdeles skal vi ingenlunde forsvare dem, som har myrdet grev Gerhard, og vi skal være deres fjende og fjende af alle dem, der retsligt forsvare dem.... Ingen af os skal søge forlig eller slutte fred med hertugen af Slesvig

(=hertug Valdemar) eller hans hjælpere, medmindre det er vores fælles vilje på begge sider...dog skal det ikke forhindres ved denne

aftale, at vi, når vi kommer sammen, kan forbedre hele denne aftale, som står skrevet her foran...

Kilde 7. Aftaler mellem hertug Valdemar, kong Valdemar og mellem hertug Valdemar og greverne Henrik og Klaus 19 maj og 23 juni 1340

Originaler på latin, trykt i DD/DRB 3. Rk. 1. Bd Nr 36 og 47, referat af aftaler

Systemet fra 11/2 1340 (Kilde 5) fastholdes: Hertug Valdemar overtager Nørrejylland i pant fra greverne og overlader dem Sønderjylland i pant; greverne fastholder Fyn som pant. I traktaten med greverne siges det at man fra begge sider vil frigive de fanger, der er taget under krigen mellem hertug Valdemar og grev Gerhard. Planen om

ægteskab mellem kong Valdemar og de holstenske grevers søster er opgivet. Kong Valdemar ægter i stedet hertug Valdemars søster Helvig og får 24.000 mark sølv i medgift. Det nævnes ikke i aftalerne, hvem der har dræbt grev Gerhard.

Kilde 8. Besked fra greverne Henrik og Klaus af Holsten til byrådet i Lübeck 9 august (formentlig 1340)

Original i Lübeckarkivet, plattysk, trykt i DD/DRB 3. Rk. 1. Bd Nr 60, referat og uddrag

Rådet i Lübeck bør pålægge hr Otto Schenk v. Schenkenberg og andre, der gør forestillinger over for greverne, at tæmme deres tunge og ikke nedsætte greverne ved hånlige omtale. Greverne har rejst klage mod dem....

”.. Hvad vi i Eders nærværelse har udtalt mod dem, nemlig at vor fader blev dræbt, medens

nogle af dem var nærværende, at de hørte det og ikke ydede modstand, det siger vi stadigvæk, og samme herr Otto v. Schenkenberg har senere i Eders nærværelse bekræftet det ved at tilstå, at han var så nær det sted, hvor vor fader opholdt sig som gæst, at han hørte tumulten, og at vor fader tydeligt anræbte sine folk om at komme til hjælp...”

Kilde 9. Niels Ebbesen nævnt 4 gange i samtidige dokumenter 1337-47

I Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve nævnes Niels Ebbesen (det er ikke sikkert det er samme person) 4 gange:

*1) Niels Ebbesen nævnes i DD/DRB 2. Rk. 12. Bd Nr 58 i forbindelse med pantsætning af gods på Stig Andersens vegne (1337)
2) Niels Ebbesen er medudsteder af et skøde dateret 28/3 1338. DD/DRB 2. Rk. 12. Bd Nr 76
3) I et originaldokument (Rigsarkivet) dateret 29/1 1343 DD/DRB 3. Rk. 1. Bd Nr 297 bekræfter en række navngivne mænd, at en mand ved navn Thorkil Hval har tilskødet*

*Niels Ebbesen jordejendom på betingelse af passende og fuldstændigt vederlag. Aftalen er truffet af en vis Lammin på Niels Ebbesens vegne, og det siges ikke, hvornår aftalen er truffet.
4) Dokument fra 10/1 1347 DD/DRB 3. Rk. 1. Bd Nr 322 om samme sag: Ordning af ejendomsforholdet mellem Thorkil Hval og Esger Ebbesen, kaldet Krog, der optræder på Niels Ebbesens arvingers vegne.*

Tekst 10-15. Historikeres fortolkninger

10. Kristian Erslev: *Danmarks Riges Historie Bd 2*, s 279-89, afsnittet ”Valdemar Atterdag og Niels Ebbesøn” (1902)

11. Erik Arup: *Valdemar Atterdag* s 92-95 i ”*Danmarkshistorie Bd II A*” (1932, genoptrykt 1961) s 100-101

12. Erik Kjersgaard i *Politikens Danmarkshistorie Bd 4* (1963) s 251-61

13. Kai Hørby i *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bd 5* (1989, 2002) s 216-21

14. Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen i ”*Det danske imperium. Storhed og fald.*” (2005) s 82-90.

15. Lars Hovbakke Sørensen: *En europæisk Danmarkshistorie – fra oldtiden til i dag.* Gyldendal (2014) s 288-92.

Fortælling 21: Om pesten 1347-50 – kilder og konsekvenser

Pesten, der ramte Middelhavslandene, Vesteuropa og Norden i perioden 1347-51, blev en af middelalderens vigtigste begivenheder. Den skabte ved sin chokvirkning på samfundene dybe kulturelle følger. Pestsygdommen blev fra nu af en del af hverdagen, og de gentagne pandemier fik voldsomme samfundsmæssige følger. Ikke alene døde i første omgang mere end en tredjedel af den ubeskyttede befolkning, men i årene efter kom der hvert 10. eller 15. år stadig nye pestepidemier.

Om pesten - introduktion

Vi har ikke i Norden mange kilder om pesten – ”den sorte død” og dens virkninger. Her er nævnt eller gennemgået de fleste.

Men der er mange ”indirekte” oplysninger, der fortæller om pestens konsekvenser. Det kan være dødsfald og testamenter, der knytter sig til pesten, uden at vi ved det. Det kan være manglen på folk, som sætter samfundssammenhænge ud af kraft, og som skaber ødegårde og manglende produktion. Også myndigheder og kirken kommer i vanskeligheder. Mange dør og mange præster og embedsfunktioner i byerne ophører med at fungere.

Nyeste fortolkninger

Der er i de nyeste Danmarkshistorier afsnit om pesten og dens betydning fx af Kai Hørby i *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bd 5: 1250-1400 Velstandskrise og tusind baghold* (1989/2007) s 204-10.

De seneste overvejelser om danske forhold findes i: Erik Ulsig: *Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede*. Historisk Tidsskrift 1991:1.

Om svenske forhold i: Michael Nordberg: *I kong Magnus tid*. (Norstedts förlag 1995).

Den velskrivende Lund-historiker Dick Harrison har i: *Stora döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa* (Stockholm 2000), gennemgået den europæiske og nordiske udvikling og deres konsekvenser. Da pest-begrebet, ligesom udtrykket ”den sorte død” først optræder meget senere (i 1500-tallet), er begreberne her hentet og sammenlignet med R.E.Latham: *Revised Medieval Latin Word-List*. Oxford 2012. Fx bruger Sjællandske krønike ikke det senere latinske begreb for pest: *pestilencia*, men en

række begreber for sygdom eller dødelighed (1348: *epidemia* (epidemi), 1349: *mortalitas* (dødelighed), 1354: *destructione populi* (befolkningsformindskelse)).

Diskussion af pestens konsekvenser for tro og menneske

Mellem historikerne Brian McGuire og Henrik Jensen (begge forskere på RUC) har der været en diskussion af pestens konsekvenser for menneskelivet i Vesteuropa. Brian McGuire undrer sig over at pesten nærmest glemmes væk og ikke får trosmæssige konsekvenser, den brede befolkning slutter op om den senmiddelalderlige kirke i første omgang og følger troen på frelse, som den beskrives i prædikener og kalkmalerier (se Fortælling 19).

Henrik Jensen mener, at det er pesten der giver grundlaget for det opgør, som kommer med den senere reformation og renæssancens frigørelse fra tro og gudsfrygt. Mennesket mister troen og bliver ensom. De to historikers fortolkning findes i Brian McGuire: *Den levende middelalderfortællinger og dansk og europæisk identitet*. Gyldendal 2005 og i Henrik Jensen: *Den Sorte Død – og livet i senmiddelalderen*. Gyldendal 1987.

Kilder til pesten 1347-1351

Direkte oplysninger om pesten findes følgende steder:

Kilde 1: Uddrag af Yngre Sjællandske krønike 1349 og 1354- 1300-tallet

Kilde 2: Dødsfald nævnt i Ribe Domkirkes dødebog og i Roskilde Domkirkes Gavebog

Kilde 3: Magnus Erikssons åbne brev til indbyggerne i Linköpings stift 1349
Kilde 4: Ridderen Lage Rød lyses i band mv., 12 marts 1350, 28 juni 1354 og 11 marts 1355
Kilde 5: Birgittas åbenbaring om pest 1350
Kilde 6: Uddrag af vejledning om pestsyge o. 1450
Kilde 7: St. Sebastian – A. Kalkmaleri o. 1460-80 (Sdr. Asmindrup Kirke) og B. Tavle o. 1520 (Holar kirke, Island)
Kilde 8: Bøn til St. Sebastian 1349

Spørgsmål til kilder og litteratur

A. Undersøg oplysninger om pest og dødelighed – kan man tale om en pandemi?

- 1) se på oplysningerne i Sjællandske krønike? Inddrag både 1348, 1349 og 1354.
- 2) hvordan ser pestepidemiens sæsonvariationer ud i de to dødelister fra Ribe og Roskilde, hvilken by bliver først ramt? Kan du finde forklaringer herpå? Er der andre pestår? Kan man bruge så få dødsfald som kilde til en pandemi?
- 3) se på oplysningerne i Magnus Erikssons brev – hvilke grunde har Magnus Eriksson til at "overdrive" faren? På hvilken måde er han interesseret i at få fordele af pesten?
- 4) Ridder Lage Rød og hans kumpaner – er der ikke andre forklaringer på deres aktiviteter end pesten? – se evt. i de pågældende år i Sjællandske krønike.

5) Hvordan udvikler pesten sig i Europa o. 1350 og hvorfor bliver Island ikke ramt i første omgang?

B. Hvilke forklaringer opstilles og hvilke forholdsregler udvikles mod pesten?

- 1) Hvad er årsagen til pest og hvilke forholdsregler foreslår Magnus Eriksson i sit brev?
- 2) Hvad besluttes på Danehof 1354?
- 3) Hvad mener Birgitta?
- 4) Hvad indeholder vejledningen mod pestsyge af forklaringer og forholdsregler?
- 5) Hvordan kan man bekæmpe pestsygdom og -smitte?
- 6) Hvorfor bliver sankt Sebastian "nødvendig" som helgen efter 1350?

C. Hvilke konsekvenser fik pesten?

- 1) Hvilke virkninger fik pesten på samfundet – hvad kan magthaverne gøre for at undgå pestens konsekvenser (se fx på Valdemar Atterdags politik)? Hvilke virkninger får pesten og befolkningstab for dyrkningstrukturen (se Fortælling 17)?
- 2) Hvilke virkninger får pesten for magtstrukturen i Norden – se på forholdet mellem de nordiske kongeriger og de holstenske grever, hertugerne af Brandenburg og Mecklanburg og de nordtyske hansestæder?
- 3) Hvilke konsekvenser får pesten for trosforhold og trosforestillinger?

Kilde 1. Uddrag af Yngre Sjællandske krønike (1348, 1349 og 1354)

Flere afskrifter, uddrag, latin. Anonym forfatter – årene indtil 1359 er sandsynligvis skrevet af samme forfatter og skrevet senest omkring 1360. Teksten findes i Erik Kroman (udg.): *Danmarks middelalderlige annaler*. København 1980 s 125-131, oversættelse hos Ellen Jørgensen: *Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder* (København 1911) s 28-36. Den latinske tekst er gennemgået på baggrund af Ellen Jørgensens oversættelse. Den seneste oversættelse findes hos: Rikke Agnete Olsen (oversætter): *Sjællandske krønike*. Wormianum 1981 s 36-43.
Oplysninger, der direkte handler om pesten og dens konsekvenser er afmærket med *kursiv* og er her sikret præcist oversat.

1348. Da Kong Valdemar var kommet tilbage til Danmark (1), fik han de sidste borge på Sjælland og nogle i Jylland og halvdelen af

Fyn, Nykøbing på Falster og Stege på Møn. Virket ved Skjoldnæs (2) blev belejret. En *epidemi herskede i riget* (3).

1349. På den hellige Knuds dag (=7 januar) holdt kong Valdemar et møde i Ringsted, hvor han forklarer, at han ved indløsning af borgene har betalt 30.000 mark sølv, som landet har givet. Af sit eget har han så lagt 10.000 til. Helvig fødte ham datteren Catharina. Kongen rejste over Halland til Sveriges konge. Korsmesse om våren (=3 maj) afholdes møde i Roskilde. Der gik krigstog til Tyskland, og øen Poel (4) hjem søges med brand. I Vordingborg blev der holdt møde på den hellige Margrethes dag (=20 juli). Tog til Brandenburg, hvor kongen kom sin svoger til hjælp og lagde flere byer øde og senere mødte han kejseren (5). To nætter før Sct. Mortens dag (=9 november) havde man stærk storm og jordskælv. *Dødeligheden var stor i Danmark (3).*

1354. Kongen for ind i Frisland og tugtede beboerne, som gjorde oprør. Han idømte dem en stor bøde og tog gidsler hos dem. St. Hans dag (=24 juni) holdtes Danehof i Nyborg, hvor hr. Biskoppen af Ribe på kongens vegne kundgør efterskrevne stykker, som følger (6):

I herrens navn amen. Vi Valdemar, af Guds nåde daners og venders konge har på de danskes almindelige rådsmøde kaldet Danehof holdt i Nyborg i det Herrens år 1354 ottendedagen efter St.Hans dag (=3 juli), med hertugen af Slesvigs råd og samtykke og efter råd og samtykke af de ærværdige fædre, de herrer bisper, nemlig Niels af Odense, Peder af Viborg, Henrik af Roskilde og Paul af Århus, Niels Lembek, vor drost, og Palle Jonssøn vor marsk, og de øvrige råder og vore bedste mænd fastsat alle nedenanførte artikler, at overholde ubrydeligt.

<1> For det første at hele Danmarks rige frit skal bruge og nyde de love og friheder, som er givet af hr. kong Valdemar og andre lovlige konger, som har været før os.

<2> Fremdeles at alle gode sædvaner, som har været fra Arilds tid, skal være gyldige og urokkelige.

<3> På grund af riget store mandetab (7) og megen anden nød og fare, der tvinger landet, eftergiver vi nådigt efter de samme herrer bispers og vores mænds bøn og råd alle hidindtil øvede ugerninger, som medfører livsstraf eller lemlæstelse, dog på den betingelse, at foruretterer erstatter den forurettede efter det lands lov (8), i hvilket ugerningen er udført.

<4> Ligeledes skal den, der med urette har mistet heste, okser, utæmmede plage eller andre ejendele, forfølge sin ret, som det er lovligt, for os eller vor drost eller vor justitiar eller for vor tilstedeværende foged.

<5> Ligeledes hvis nogen finder deres huse fjernet på voldelig vis og ulovligt opført eller anbragt på en andens toft, skal han beslaglægge dem på lovlig vis ved at forfølge sin ret i overensstemmelse med landets love. Men hvis den anklagede ikke inden nærmeste Sct.Mortens dag (= 11 november) sørger for at gøre bod, skal han fyldestgøre bonden og os i overensstemmelse med hvad landets love kræver; og således er det at iagttage ved alle forseelser, som ikke tidligere er undtaget.

<6> Hvis fremdeles nogen vil anklage nogen for, at gods eller jorder voldeligt er frataget ham, skal denne sag prøves eller afgøres med tilbørlig rettergang, nemlig på hans herreds- og sysselting og på landets ting, som kaldes landsting, for drosten eller for vort rettertings justitiar (9) eller for os, hvis han ikke tidligere har kunnet opnå retfærdighed. Men hvis han på ingen måde har kunnet opnå retfærdighed, da skal han seks (ti) uger i forvejen forud påminde sin modstander på hans herredsting og åbenlyst stævne ham ved almindeligt rådsmøde (10), der næstefter skal holdes, hvor nævnte sag med Guds bistand skal bringes til tilbørlig afslutning.

<7> Ligeledes skal ingen – uanset stilling, gæste nogen gejstlig eller lægmand uden husherrens vilje og samtykke. Men hvis han gør det, skal herren sammen med sin husstand, hvis det er tilstrækkeligt, men hvis ikke, da sammen med naboerne og vor tilstedeværende foged, eller vor drost, kunne forfølge eller gribe ham som en røver og

stimand, idet ingen anklage skal stille sig hindrende i vejen for ham af den grund.

<8> Ligeledes påbyder vi ubrydeligt og strengt, at ingen – hvilken stilling han end indtager – under vor nådes fortabelse må fordriste sig til på nogen måde at befatte sig med afdøde præsters eller gejstliges gods, undtagen deres rette arvinger.

<9> Ligeledes skal vort rådsmøde, kaldet danehof holdes én gang om året, nemlig St. Hans dag (=24 juni) i Nyborg i overensstemmelse med Danmarks Riges gamle sædvane.

<10> Ligeledes, at al strid og uvenskab mellem alle skal stilles i bero under fuldt lejde 14 dage før nævnte St. Hans dag indtil næstkommende St. Jakobs apostelens dag under den straf, som på folkesproget kaldes orbodemål (11).

<11> Ligeledes forbyder vi urokkeligt under vor nådes fortabelse, at nogle af vore fogeder eller officialer drister sig til at forsøge noget i modstrid med fornævnte artikler. Hvis nogen prøver herpå er det vor vilje, det ikke skal tilregnes os, men denne foged skal stå til rette for sine gerninger.

Efter at dette var kundgjort, vendte alle hjem hver til sit. Men der var en, der rejste sig midt i mængden og råbte, at alt ville blive tomme ord: Kongen ville være mere sen til at handle, end han havde været rask til at love.

Da Danehoffet var forbi, drog kongen straks tilbage til Sjælland og sendte 3 bisper til møde i Helsingborg med lige så mange bisper fra Sverige og andre af kongens råder; selv tog han til Vordingborg, hvor han skænkede Henneke Breide og Johan Ellemose og deres børn sin tilgivelse og eftergav dem, hvad de havde gjort mod hans fader, dog på den betingelse, at så længe nogen af dem endnu levede, skulle de lade afholde højtideligt kong Christoffers årtid i Sorø (12). Ligeledes var han til bryllup på Møn, og derefter drog han til møde i Roskilde med kongen af Sveriges sendemænd. Endelig efter at flere bud var sendt frem og tilbage, mødtes Danmarks kong Valdemar og Sveriges konge Magnus ved

Mikkelsdag i Helsingborg, og da han var kommet hjem til Sjælland, sendte han en anseelig sendefærd – herrer og damer – til Tyskland for med al ære at hente datteren tilbage fra Wismar (13).

Mortensdag stævnedes han alle sine fogeder i Sjælland til Slagelse og gav dér hver enkelt af dem mundtlig og skriftlig befaling om det, der skulle gøres i hans fravær. Derefter gik han over til Jylland, Men sønnen Christoffer lod han blive i Vordingborg. Da imidlertid Anders af Børglum (14) var død, gjorde kongen forsøg på at indsætte Roskilde- og Århuskanniken Mogens Jenssøn og fik ham også valgt til bisp; han sørgede for ham i alle måder og beholdt ham lange med ære ved sit hof. På de uskyldige børns dag (=28 december) afholdtes et møde i Lübeck og kongen havde tænkt at komme; han sendte et stort forråd derhen i forvejen, men kunne kun få lejde for et bestemt antal folk, hvorfor han selv undlod at komme, men sendte nogle af sine mænd.

Noter:

1) Valdemar var i 1347 taget til Jerusalem på en hastig pilgrimsrejse og vendte efter et kort besøg hos paven tilbage til Danmark.

2) Skjoldenæsholm ved Ringsted.

3a og 3b) 3a bruger det latinske udtryk "epidemia", der betyder epidemi/udbredt sygdom, 3b bruger "mortalitas", der betyder dødelighed, begge 2 *oplysninger om pest*. Først senere kommer begrebet "pestilencia" eller "pestis", der betegner pestsygdom i brug.

4) Ø ved Wismar

5) Valdemars søster Margrethe var gift med markgreve Ludvig af Brandenburg, der var søn af kejser Ludvig af Bayern (fra Wittelsbach-slægten). Kejseren var død i 1347, og der opstod voldsom strid om Brandenburg. Valdemar mæglede mellem den ny kejser Karl den 4., der holdt til i Bøhmen, og hans tidligere støtter i Brandenburg. Efter stridighederne kom det til forlig i Bautzen i februar 1350, hvorefter Valdemar fulgte kejser Karl til Prag.

6) Teksten er gået tabt i original, tekst se DD/DRB 3. Rk 4. Bd nr 131. Her er anvendt oversættelsen i DRB. Forordningen er udstedt i mindst 3 originaler, et til hvert landsdel, der er enkelte forskelle mellem dem.

Tekstens hovedindhold er, at retsordenen skal opretholdes, selvom pestens store dødelighed har gjort det lettere for de magthavende og andre at plyndre og overtage de afdødes jord og ejendom.

Den nørrejyske version mangler omtale af hertugen af Slesvig og varslingsperioden i § 6 er 10 uger i Nørrejylland – måske på grund af de større afstande.
 7) et af de få dokumenterede tegn på pestens virkninger.
 8) Danmark har 3 forskellige retsområder med hver sin lovgivning (Jylland med Fyn, Sjælland, Skåne).
 9) drosten og justituar er kongens embedsmænd, rettertinget er kongens egen appeldomstol. Her gennemgås mulighederne for appel af en sag.
 10) generelt rådsmøde er Danehof.
 11) en sag, der ikke kan straffes med bøde, men som giver fredløshed eller legemstraf.

12) Henneke Breide og Johan Ellemose havde i 1332 taget kongen til fange i hans bolig i Sakskøbing og bragt ham til Ålholm slot. Ved en årtid afholdes en messe, hvor man beder om frelse for den pågældende. Christoffer er gravlagt i Sorø klosterkirke.
 13) Valdemars datter Ingeborg var som tre-årig blevet trolovet med en søn af hertugen af Mecklenburg, nu er alliancen mellem de to fyrster øjensynligt ophævet og datteren hentes tilbage.
 14) bisp i Børglum, kongens kandidat var tilknyttet Valdemars kancelli og blev aflønnet som kannik i Roskilde og Århus domkirker.

Kilde 2: Dødsfald nævnt i Ribe Domkirkes dødebog og i Roskilde Domkirkes Gavebog, samtidige nedskrifter

Ud for hvert år er det angivet, hvor mange, der er nævnt i dødebogen/gavebogen, som der skal holdes messe for (årtid), og som er død den pågældende måned. For at blive optaget i døde/gavebogen skal man testamentere en del af sin formue til kirken og være en stormand eller en højtstående kvinde eller en højtstående gejstlig.

Måneden er angivet ved månedstallet (fra 1-12).

Hvis der står 2, 4, betyder det således, at der er to døde det pågældende år. De er noteret som døde i døde-/gave-bogen i henholdsvis februar og april. År med fed kan være mulige pestår.

Kilde: Erik Ulsig: *Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede*. Historisk Tidsskrift 1991:1 s 37

ÅR	RIBE	ROSKILDE			
1301	2, 7, 11,		1327	1,	5,
1302	4,		1328	3, 5,	10,
1303	5,		1329	8, 10,	
1304	9, 11,	8, 10,	1330	1, 3,	3,
1305	6, 7,	4, 10,	1331	4, 6, 8, 12,	5, 9,
1306	12,		1332	4, 11	9,
1307	4, 8,		1333	5,	
1308			1334	10, 12,	3, 10, 11,
1309	9,		1335	2, 5, 9,	2, 4, 11,
1310	3,	1,	1336	6,	2, 4,
1311			1337	1, 3,	
1312	1, 3,		1338	1, 6, 8,	10,
1313	5, 6,	7, 10,	1339	4,	
1314	5,		1340	1, 4,	4, 8,
1315	1, 8,	12,	1341	3,	11,
1316			1342	3, 5, 10,	4, 5,
1317	11,	2, 4,	1343	9,	8, 12,
1318	8, 12,		1344	5, 9,	1,
1319	1, 2,	6,	1345	2, 2,	2,
1320	5,	2, 3,	1346	3,	3, 6,
1321	2,		1347		
1322	1,		1348	4,	
1323	4, 5,	7,	1349	1, 6,	5, 11,
1324	11,		1350	1, 2, 2, 5, 5, (5),	(5), 9, 10, 10,
1325	1,			7, 7, 7, 8, 8, 8, 8,	10, 10, 10,
1326	8, 8, 9,			8, 8, 9, 10, 12,	
			1351	11,	

1352	8,		1375	6,	
1353	9,		1376	1, 7, 12,	
1354	8,	7, 8, 9,	1377	10,	
1355			1378	5,	
1356	10,	6,	1379	9, 9, 10, 10, 11,	2,
1357	2,		1380	9, 11,	4, 7,
1358	1,	10, 11, 12,	1381	7,	8,
1359	4,	3, 11,	1382		
1360	12,	9, 9, 9, 10	1383	8,	
1361	2, 2, 10, 12,	3,	1384	11,	
1362	11,	2,	1385	2, 3,	
1363	3, 6, 7,	6,	1386	8,	5, 5, 6,
1364	12,		1387	5,	9,
1365	1, 2, 8,		1388	12,	
1366	10,		1389	4,	
1367	12,		1390	11, 11,	
1368	8, 9,	9, 10, 10, 10	1301-90	139 døde	105 døde
1369	1, 6, 8, 8, 8,	4, 10,	Gennemsnit	1,54	1,17
1370	3,		pr år:		
1371	5,				
1372	2,				
1373	6,				
1374					

Kilde 3: Magnus Erikssons åbne brev til indbyggerne i Linköpings stift 1349, uddrag.

Afskrift i Det svenske rigsarkiv fra o. 1523-27 (Brasks kopibok). Brevet er ikke dateret, men stammer sandsynligvis fra september 1349, se iøvvr. DD/DRB 3.Rk 3.Bd nr 217. Teksten er trykt i Michael Nordberg: I kong Magnus tid. Norstedts förlag 1995 s 160-61 og er her oversat til nutidsdansk af Henrik Adrian.

...Vi kundgør for jer elskelige, at Vi har fået nyheder, der er meget skræmmende, nyheder som hvert kristent menneske virkelig bør være bange for; thi Gud har for menneskenes synders skyld kastet en stor plage på verden, med pludselig død, således at størstedelen af de folk, der er vest for Vort land, nu er døde af denne plage og den står nu rundtom hele Norge og Halland og nærmer sig, så lige meget hvor man spørger om den, så står den så stærkt, at uden nogen forudgående sygdom falder folk omkuld og dør, selvom de lige var sunde og raske, og de dør uden hjælp og tilgivelse, og hvor han går frem er der ikke folk nok tilbage til at begrave de, som er gået bort. Nu er Vi bange for at den kærlighed og omsorg Vi har for jer, at alle vores misgerningers skyld vil den samme plage og død komme over Vor almue...

Kongen påbyder at... alt folk i Sveriges rige, klerker og lægdmænd, gamle og unge, mænd og kvinder hver fredag skal gå barfodede til sin sognekirke, påhøre ydmygt messen og ofre en penning eller mindre efter formåen på alteret: Dette offer skal kirkeværgerne dele ud mellem fattige mennesker, da det ikke på nogen måde skal komme til præstens nytte. Videre skal alle hver fredag faste med vand og brød og ikke engang fisk som er normal fastemad skal man spise. Alle bør rense sin samvittighed og gå til skrifte og ydmygt gøre bod for sine synder: måske vil Gud da i sin miskundhed vende sygdommen væk fra os. Endelig skal alle give en svensk penning for at ære Gud og hans signede moder Maria. De indsamlede penge skal føres til domkirken, hvor kongen og hans råd vil overveje om, hvordan man skal beslutte for at gøre Gud og hans moder hæder.

Kilde 4: Ridderen Lage Rød og hans medskyldige lyses i band, uddrag-A:12 marts 1350, B:28 juni 1354 og C:11 marts 1355 om ulovligt tilbageholdt gods.

En række dokumenter omhandler bandlysning af ridderen Lage Rød og hans fæller og om deres aktiviteter. Dokumenterne findes i original i Rigsarkivet, alle på latin. Trykt i DD/DRB 3.Rk 3.Bd nr 262, og 3.Rk. 4.Bd nr 129 og nr 217. Kilderne anvendes ofte som tegn på den samfundsopløsning, der sker ved pestens eftervirkninger.

A: 12 marts 1350

Svend, Peder, Anders og Peder, biskopper for kirkerne i Århus, Ribe, Børglum og Viborg til alle sognepræster i deres stifter hilsen og påbud om fuld lydighed mod vor herre ærkebiskoppens og vore nedenfor anførte befalinger.

Vi ved, at det er skrevet i den hellige kirkeret, at hvis vi lader det skorte på omsorg for kirken og undlader at styrke dens kraft, vil de vanartedes dristighed udvikle sig til det værre og uvirksomhed skade tugten, og der vil sikkert tilføjes de troende sjæle skade, eftersom straffrihed avler forvovenhed og forvovenhed udskejelser. Da derfor ridderen Lave Rød sammen med sine medskyldige har plyndret Ribekirkens gods i Tarm, i Egvad sogn, i Give, Åstrup, Stavning og andetsteds, samt en gård i Janderup, der hørte til et alter i Vor Frue kirke i Ribe, endvidere de afdøde præsters gods, nemlig de herrer Laves i Oksby, Peders i Stavning og Kjelds i Velling og mange andres for kvæg, korn og løvsøre og ladet voldeligt føre bort fra kirkernes grund under ringeagt af provincialstatutterne (1) og til undergravelse af kirkens frihed, hvorfor han ifølge samme provincialstatutter ved selve handlingen har pådraget sig bandlysningsdom, giver vi derfor Eder alle i medfør af den hellige lydighed og under trussel om suspensions- og bandlysningsstraf og berøvelse af beneficierne det bestemte påbud, at I på alle søn- og helligdage i Eders kirker eller på tinge i kraft af dette brev ved vor og ovennævnte kirkemødes myndighed offentligt erklærer samme Lave Rød og hans medskyldige, som ydede ham bistand i disse plyndringer eller fik del i de således plyndrede ejendele eller gav deres råd, hjælp eller støtte dertil, for bandlyste, indtil de giver

det således frarøvede tilbage og i gerning adlyder kirkens befalinger med hensyn til dette; og de gudstjenstlige handlinger skal være suspenderede i det eller de sogne, hvor samme Lave Rød og hans medskyldige opholder sig, eller hvorhen de ejendele, der på samme måde er taget fra kirken eller røvet fra de afdøde præster, bliver ført og opbevaret, indtil nævnte ejendele bliver givet tilbage og der ydes passende erstatning. Men hvis samme Lave Rød sammen med sine ovennævnte medskyldige en måned efter – som vi fastsætter for ham at gælde for tre gange kanonisk påmindelse og peremptorisk (2) frist, og som vi fastsætter ifølge sagsforholdet (3) – fortsat forstokket sidder bandlysningen overhørig, skal I derefter i kirkerne og på tinge, som forudskikket, med tændte lys og klokkeringning erklære, samme Lave Rød og hans medskyldige er bandlyste og omhyggeligt skal undgås af alle troende, idet vi i kraft af samme myndighed som ovenfor bestemt forbyder, at nogen troende efter nævnte måned drister sig til at deltage med samme Lave Rød og hans medskyldige i måltid, drikke, samtale, bøn, handel, bolig, bad eller andet, udover det, som retten tilstår, såfremt han vil undgå nævnte bandlysningsdom, så at Lave og hans medskyldige, bedækket med skamrødme, forvirret kan føle sig skåret ud af de troendes fællesskab som rådne lemmer, udstødt og overgivet i djævelens magt. Desuden påminder vi med dette brev samme Lave Rød og hans tidligere medskyldige samt dem, der har støttet ham, peremptorisk (4) om, at han ikke undlader at betale den erstatning for ildspåsættelse og plyndring af Ribekirkens gods i Åstrup – forøvet af ham i herr biskop Jacob af Ribes tid (5), salig ihukommelse,

således som han i nærværelse af kapitlet i Ribe og andre troværdige mænd ved korporlig ed lovede og af fri vilje gik ind på – i løbet af en måned, af hvilken vi fastsætter 10 dage som den første, 10 som den anden og de resterende som tredje peremptoriske frist og tredobbelt kanonisk påmindelse for ham i kraft af sagsforholdet. I modsat fald vil vi skride frem mod denne Lave Rød og hans medskyldige i denne sag, således som det med rette bør gøres. De præster, der læser dette brev, skal sende det tilbage, beseglet med deres segl. Givet under vore segl i det herrens år 1350 på den hellige Gregors dag (= 12 marts).

B: 28 juni 1354

Niels af Odense, Henrik af Roskilde, Peder af Viborg, Anders af Børglum, Povl af Århus og Peder af Ribe, disse kirkers biskopper, til alle sognepræster i deres stifter hilsen og påbud om fuld lydighed mod vor herre ærkebiskoppens og vore nedenfor anførte befalinger.

Da derfor brødrene herr Lave Rød, ridder, Bo Høg og Esger Kristiansen, væbnere flere steder i Harsyssel og Vardesyssel med vold har ladet korn, kvæ, huse, bygninger, penge og trækdyr, undergivne og fællesgods (6) fjerne og bortføre fra Ribe kannikers gods
(*de tre personer bandlyses og udelukkes af det kristne fællesskab – teksten svarer til A*) ..
...De præster, som læser dette brev, skal sende det tilbage, beseglet med deres segl. Givet i Nyborg på rådsmødet kaldet Danehof (7) under vore segl i det herrens år 1354

dagen før apostlene St.Petrus' og St. Paulus' dag (=28-juni).

C: 11 marts 1355 – Tingsvidner om Lave Pallesens gods.

Malte Nielsen, Thomas Jensen, Åstrad Nielsen, Jens Buk, Esger Thomsen, Niels Nielsen, Esger G ??sen, Jon Ebbesen til alle der ser og hører dette brev, hilsen evindelig med Gud.

Alle nulevende og fremtidige, skal vide, at i det Herrens år 1355 dagen før pave St.Gregors dag (= 11 marts) blev det for os på Varde sysselting (8) klart bevidnet og bevist, at Lave Pallesens gods aldrig var blevet solgt og skødet ej heller tilvurderet herr Lave Rød, ridder, men at samme herr Lave Rød med vold og uden al ret indtil denne dag havde tilbageholdt samme gods. Hvilket vi overfor alle erklærer med sandfærdige ord. Givet ovennævnte år, dag og sted under vore segl.

Noter:

- 1) Den kirkelovgivning der findes i Lund ærkebispedømme, der udgør kirkeprovinsen, der dækker det danske rige (Estland og Rygen er med)
- 2) tre advarsler og (peremptorisk) ingen yderligere frist.
- 3) sag er rejst i forhold til de bestemte lovregler i den internationale kirkelov (Corpus Iuris Canonici).
- 4) uden frist.
- 5) 1327-45
- 6) En kannik fra Ribe og en bryde (en undergIVEN) har gården i fællig.
- 7) Danehof om netop disse problemer holdes i dagene omkring St.Hans 1354 – se også kilde 1: Sjællandske krønike 1354.
- 8) Varde sysselting er det lokale ting

Kilde 5: Birgittas åbenbaring om pest 1350

Latin. Oversat af Tryggve Lundén: *Birgittas Uppenbarelser I-IV*. (1957-59) VIII:57 og trykt i Michael Nordberg: *I Kong Magnus tid* (Norstedts förlag 1995) s 162-63, oversat til dansk af Henrik Adrian.

Gennem sin direkte forbindelse til himlen gennem Jomfru Maria får Birgitta en åbenbaring om pesten som hun får skrevet ned på latin. Hun må da i Italien selv have oplevet pestens virkninger. Hendes åbenbaringer formidles videre til Norden.

...For tre synders skyld kom plagen over riget, nemlig for hovmod-, umætteligheds og

pengebegærs skyld. Derfor kan Gud formildes gennem tre ting, så plagens tid forkortes.

Det første er at antage sand ydmyghed i klædedragten og anvende passende klæder, ikke for lange som kvindernes, og ikke for korte som gøglernes, heller ikke for pralende eller unyttigt nedringede og tilskårne, thi sådanne mishager Gud. Deres kroppe må de holde i ærbar stand, så at de ikke pralende fremtræder større og flottere end Gud har skabt dem, hverken kortere eller svagere på grund af bånd og knuder og andet pynt uden alt må være til nytte og Guds ære. Kvinderne må ligeledes afskaffe de pralende dragter, som de af hovmod og forfængelighed har lagt sig til med, thi for de kvinder som har forsmået sit fædrelands gamle skikke og sædvaner, har djævelen opfundet nye misbrug og upassende beklædninger af hoved, fødder

og andre lemmer, for at skabe vellyst og tirre Gud.

Det andet er at man er glad og villigt giver almisser.

Det tredje er, at hver sognepræst under et helt år en gang om måneden synger en messe til den hellige Treenighed, til hvilken messe hele menigheden kommer sammen efter at have angret og skriftet og med formålet den dag at faste og bede og anråbe om at synderne bliver til givet og Guds vrede mildnet. Ligeledes må bisperne en gang i måneden, selv eller gennem stedfortrædere anordne en højtidelig procession i domkirkerne, forrette messe til den hellige Treenighed, samle fattige og ydmygt vaske deres fødder...

Kilde 6: Uddrag af vejledning om pestsyge o. 1450

Teksten er en engelsk oversættelse fra o. 1450 af en pestbog udarbejdet af Bengt Knutsson, biskop i Västerås. Han har hentet store dele af teksten, der direkte citeres, hos en af de mest anvendte pestfremstillinger fra 1300-tallet skrevet o. 1364 af den pavelige og kongelig læge, kansler i Montpellier John Jacobus (Jean Jacmé). Oversat til dansk og kommenteret af Henrik Adrian. Teksten findes i A Little Book for the Pestilence. Manchester 1911 (der er en facsimiliudgave af den oprindelige 1400-talstekst). Den er trykt og oversat til engelsk i en forkortet udgave i Rosemary Horrox (ed): The Black Death. Manchester University Press 1994 s 173-77.

(Indledning)

Her begynder en lille bog, der omhandler og opregner mange gode ting, der er nødvendige for at undgå skrøbelighed og den store sygdom kaldet pesten, der ofte smitter os. Bogen er lavet af den bedste ekspert, doktor i lægekunst, biskoppen af Århus i Danmarks rige.

I respekt for og i tilbedelse af Treenigheden og den lysende jomfru Sankta Maria og for bevarelsen af fælles velfærd for både raske og for at redde de der bliver syge, vil jeg biskop af Århus i Danmarks rige, doktor i lægekunst med støtte fra de mest vidende og berømte doktorer, autoriteter i lægekunst, skrive om de skrøbeligheder pesten rammer os med daglig, og som snart tvinger os til at forlade dette liv. Først vil jeg skrive om tegnene på denne skrøbelighed.

Dernæst årsagerne, hvoraf de kommer.

For det tredje om midler til at afværge dem.

For det fjerde omsorg for hjertet og kroppens elementer.

For det femte om at årelade blod og tidspunktet for det.

(Tegnene på pest)

Først som jeg nævnte om tegnene på denne skrøbelighed. Syv ting der bør bemærkes her: Det første tegn er, når vejret på en sommerdag ofte skifter. Således hvis vejret om morgenen er regnfuldt, bagefter synes det skyet og til sidst blæsende fra syd.

Det andet tegn er, når det om sommeren synes mørkt om dagen, mens det ser ud til regn, men det ikke regner. Og hvis mange dage fortsætter således kan den store pest ventes.

Det tredje tegn er, når der er en stor mængde fluer på jorden, det er tegn på at luften er giftig og smittefarlig.

Det fjerde tegn er, når der er stjernesky. Så er det tegn på, at luften er fyldt med giftige dampe.

Det femte tegn er, når en strålende stjerne ses på himlen, så siger skæbnen, at der vil komme et stort mandefald i et slag.

Det sjette tegn er, når der er megen torden og lynild fra syd.

Det syvende tegn er, når voldsomme vinde blæser fra syd, thi de stinker og er urene.

Således når disse tegn viser sig, er der stor fare for at pesten vil vise sig medmindre Gud i sin nåde vil fjerne den.

(Årsagerne til pest)

Pesten kommer af tre ting. Sometider kommer den fra verden over os, sommetider fra verden under os. Således må vi omhyggeligt lægge mærke til, hvorledes luftforandringer viser sig for os, som når de kommer både fra oven og fra forneden: når vi fx ser en belejring med kanoner eller et klostet op til et værelse eller enhver anden ting, der ødelægger luftens indhold og kvalitet. Hvilket er noget der sker hver dag. Og deraf kommer pestens koldfeber. Og mange læger bliver forført heraf idet de ikke regner med at koldfeber er pest. Sometider kommer det af døde ådsler eller forrådnelsen af stillestående vand i grøfter eller bække eller andre dårlige steder. Disse forhold kan have både en generel og en speciel forklaring. Verden over os er de himmelske verdener, hvor livets ånd ødelægges hos mennesker og dyr. På samme måde som Avicenna (1) siger i sin fjerde bog, på grund af tilstanden oppe kan der være smitte nenedunder.

For tågedannelse oppe ødelægger luften og således bliver menneskets ånd angrebet. Denne skrøbelighed kommer fra oven og fra neden: Når tågen foroven ødelægger luften, eller når råddenskab og ådsler fra modbydelige steder fra neden forårsager en skrøbelighed hos mennesket. En sådan skrøbelighed kan være koldfeber, bylder og

svulster og findes mange steder. Også den tågede luft kan være giftig og ødelæggende, den kan skade hjertet således at naturen volder sorg på mange måder, men således at lægen ikke opfatter denne skade. For urinen opleves i orden og viser god fordøjelse, ikke destomindre er patienten ved at dø. Derfor, når mange læger ser deres patienters urin taler de overfladisk og bliver snydt. Derfor er det vigtigt, at enhver patient sikrer sig en dygtig og god læge.

(Årsagerne til pest - fortsat)

Disse ting, der er skrevet her ovenfor, er årsagerne til pesten. Men om disse forhold, er der to spørgsmål, man må svare på.

Det første er, hvorfor et menneske dør i en by, og det ikke sker i en anden by? Hvor mennesker dør i et hus – er der andre huse, hvor de ikke dør.

Det andet spørgsmål er, om pestbylder smitter?

Til det første spørgsmål vil jeg sige, at det skyldes to årsager: Det vil sige, at det sker, fordi tingen bevæger sig og gør det, og fordi tingen påvirkes og lider skade. Et eksempel på ting, der bevæger sig: påvirkningen af elementernes kræfter fra oven, der påvirker dette sted mere end et andet sted eller andre steder. Og én patient er mere disponeret til at dø end en anden. Derfor skal man lægge mærke til, at de kroppe, der er skabt varme, har åbne porer, mens ved smittede kroppe er porerne stoppet med mange legemsvæsker. Hvor kroppe har åbne porer, som det er tilfældet med mænd, der misbruger kvinder eller ofte går i bad, eller mænd som er varme af arbejde eller vrede, er de ofte disponeret mere for pesten.

Til det andet spørgsmål vil jeg sige, at pestbylder er smittefarlige på grund af de smittede legemsvæsker og dunsten, og lugten fra sårene er giftig og ødelægger luften. Og derfor skal man fjerne sig fra sådanne personer, der er smittet. I pestens tid skal man ikke forblive forsamlet blandt en stor mængde mennesker, fordi én iblandt kan være angrebet. Derfor fjerner kloge læger sig langt

fra patienter og holder deres ansigt mod døre og vinduer. Det samme skulle syge folks tjenere gøre. Det er også godt for syge at flytte værelse hver dag og have vinduet åbent mod nord og øst og lukket mod syd. For luften fra syd indeholder to slags råddenskab. Det første er, at den gør et menneske – hvad enten det er rask eller sygt, svag i kroppen. Den anden årsag er, som det er skrevet i Aforismerne kapitel 3, at søndenvinden bedrøver kroppen og sårer hjertet, fordi det åbner op for menneskets porer og giver adgang ind til hjertet. Derfor er det godt for et rask menneske i pesttiden, når vinden er i syd, at blive indendørs hele dagen, og hvis det er nødvendigt at gå ud, da at forblive i huset til solen er stået op i øst og er nået længere mod syd.

(Midler mod pest)

Herefter følger midler mod pesten. Nu skal det blive oplyst, hvilke midler et menneske kan sikre sig selv mod pest med. Se først på profeten Jeremias' tekster. Et menneske bør afvise onde handlinger og gøre gode gerninger og ydmygt tilstå sin synder, for dette er det højeste middel i tider med pest: bod og skrifte er langt at foretrække for andre lægemidler. Ikke destomindre lover jeg dig sandelig, at det er et godt middel at fjerne og ændre det smittede sted. Men nogle kan ikke klare at lave om på det smittede sted. Derfor skal de såmeget det er muligt undgå enhver grund til råddenskab og stank, og virkelig enhver kødelig lyst med kvinder skal undgås. Ligeledes med søndenvinden som er naturlig smittefarlig. Derfor luk vinduerne mod syd som tidligere omtalt indtil den første time efter middag, så åbn vinduerne mod nord. Af samme årsag skal hver uhumsk stank undgås fra stalden, fra stinkende marker, veje og stræder, og særligt fra stinkende døde ådsler og rådende vand, der mange steder opbevares to dage og to nætter. Eller andre steder, hvor vand løber i render under jorden, som giver stank og forrådnelse. Og af denne grund er der nogle, der dør i de huse, hvor sådanne forhold råder og i andre huse dør

ingen, som tidligere sagt. Ligeledes steder, hvor urter og kål går i forrådnelse, laver det en skadelig damp og stank. På den anden side har sjælene godt af den søde duft af balsam, mens de skadelige lugte gør en svag. Derfor skal man holde sit hus, så forurenede luft ikke kommer ind, thi denne luft giver råddenskab på steder og i huse, hvor folk sover. Derfor skal man lade sit hus være rent og tørt og lave en ren træild. Lad dit hus tilrøge med urter, det kan vær laurbærblade, enebær, uberiogani (?), det findes hos apotekeren, malurt, rude, gråbynke, og Aloe-træ som er bedst, men dyrest. En sådan duft indhaleret med mund og ører åbner de indre dele af kroppen. Dog al overfyldelse skal undgås, fordi overfyldte kroppe kan let blive smittet som Avicenna siger i sin fjerde forskrift: de som pålægger deres krop overfyldelse, forkorter deres liv. Også fælles bade skal undgås, thi en lille sårskorpe kan ødelægge hele kroppen. Derfor skal andre folk så vidt muligt undgås, det mindste smittede åndepust kan smitte et andet menneske. Men når man ikke kan undgå andre mennesker i større forsamlinger, følg da følgende råd: Om morgenen når du står op, vask da rudeplanten og en eller to hasselnødder rene og spis dem, og hvis dette ikke er muligt, da spis brød og ristet brød dyppet i vineddike særligt i vanskeligt og tåget vejr.

Også i pesttider er det klogere at blive indendøre i stedet for at gå i byen. Lad også dit hus oversprøjte med vineddike og roser og vinblade særlig om sommeren. Det er også fornuftigt ofte at vaske dine hænder med vand og vineddike og tørre dit ansigt af med dine hænder og lugte til dem. Det er også godt at lugte sure ting. I Montpellier kunne jeg ikke undgå folks selskab, da jeg bevægede mig fra hus til hus for at læge syge mennesker, derfor tog jeg en svamp eller et stykke brød dyppet i eddike i min mund og næse fordi alle sure ting hindrer legemsvæskernes veje i at åbne sig og standser giftige ting i at komme ind i kroppen, og således undgik jeg pesten på trods af, at mine venner mente, jeg skulle

være død forlængst. Disse omtalte forskrifter har jeg selv afprøvet....

Noter:

(1) *Avicenna*, persisk læge og filosof ved navn *Ibn Sina* død 1037, arbejdede med filosofi, lægevidenskab, kemi mv. Hans værker på arabisk blev i Toledo i 1100-tallet

oversat til latin (*Canon of Medicine*) og blev anvendt af lægeskolerne i Salerno, Bologna og Montpellier. Der er en meget fin lille svensk indføring i middelalderens naturvidenskabelige viden, teologi og filosofi i Anders Piltz: *Medeltidens lärda värld*. (Symposion Eslöv 1998), han refererer s. 131 Avicennas overvejelser om urinprøver.

Kilde 7 Billed A-B: St. Sebastian – gotisk kalkmaleri og tavle – Sjælland og Island

Sankt Sebastian^[1] var romersk martyr og officer i kejser Diocletians hær. St. Sebastian findes i mange kirker som kalkmaleri eller på altertavler efter 1350.

Billed A. Fra o. 1460-80 – Sønder Asmindrup Kirke syd for Holbæk - Roskilde stift

Billedet sidder i korhvælvingerne i vestkappen, udført af Isefjordsmesteren o. 1460-80.

Legenden om Sebastian fortæller om, hvordan han reddede to kristne brødre, der ikke ville ofre til de hedenske guder. Som straf lod kejseren ham arrestere og binde til en pæl, hvor han blev beskudt med pile uden at han døde. Efter at have bebrejdet kejseren kristenforfølgelserne, blev Sankt Sebastian

derefter pisket til døde. Pilen var et symbol på pesten, der dræbte lynhurtigt og uventet, og derfor var Sankt Sebastian god i forbøn mod pest. På Billed A skyder soldaten t.v. med almindelig bue og pil. Den anden soldat spænder sin armbrøst ved at sætte foden i en bøjle på buen og spænder strengen op mod sig

selv ved hjælp af en krog i bæltet. I sidetasken har han flere bolte til sin armbrøst. I senmiddelalderen blev Sankt Sebastian ofte erstattet som pesthelgen af Sankt Rochus. Sankt Sebastian gengives som en nøgen mand, bundet til et træ, beskydt med pile. Pilene er hans attribut. *Helgendag: 20. Januar.*

Kilder:

Axel Bolvig: *Politikens bog om Danmarks kalkmalerier.* Politikens Håndbøger 2002 s 228-29 og 314.

Robert Broby-Johansen: *Den danske Billedbibel i Kalkmalerier.* København 1948 (3. oplag 1967) s 140 med legendetekst.

Tue Gad: *Helgener. Legender fortalt i Norden.* (Rhodos 1971). Om Sebastian s 236-37, om Rochus s 232-33.

Niels-Knud Liebgott: *Middelalderens våben.* Nationalmuseet 1976 s 26-28

Billed B. Fra o. 1520 – Holar (Bispe)kirke på Nordisland - Holar stift

Tavlen fra Holar har St. Sebastian og to landsknægtstyper med spraglede bukser i et midteuropæisk bjerglandskab og er sandsynligvis ligesom en albertavle i alabast fra samme periode indkøbt af den sidste katolske bisp Jon Arason fra England eller Nederlandene. Den findes stadig i Holar kirke, der dog ikke stammer tilbage fra middelalderen, men er bygget i 1700-tallet.

Island og pestår?

Island blev først sent ramt af pestepidemiene. 1350-epidemien nåede ikke Island og landets isolerede beliggenhed og den lange sørejse var med til at forhindre at smitten nåede frem i første omgang.

Kilde 8: Bøn til St. Sebastian 1349

Teksten er fra England og findes i Rosemary Horrox (ed): The Black Death. Manchester University Press 1994 s 125-26. Oversat til dansk af Henrik Adrian.

Oh Sankt Sebastian! Bevogt og forsvar mig, morgen og aften, hvert minut i timen, mens

jeg stadig er rask i ånden; og martyr! Formindsk styrken af den modbydelige

sygdom, som kaldes en epidemi, som nu truer mig. Beskyt mig og fjern mine venner og mig fra denne pest. Vi sætter vores tillid til Gud og sankta Maria og til dig den hellige martyr. Du, borger fra Milano, kan, hvis du vælger det standse pesten. For det er kendt af mange at du frelste Zoe og hendes husbond Nicostratus, som du helbredte mirakuløst. Du

trøstede martyrerne i deres prøvelsens stund og lovede dem det evige liv, der er martyrs belønning. Oh martyr Sebastian! Vær med os hele tiden og altid og hold os sunde og raske beskyttet mod pesten! Betro os til Treenigheden og til Jomfru Maria, så når vi dør, at vi kan finde vores belønning: at betragte Gud i martyrernes selskab!

Fortælling 22: Om Valdemar Atterdags politik – ud fra Sjællandske krønike, Rostockberetningen 1355 og Landefreden 1360.

Introduktion – magtspillet om Skånelandene

Valdemar samler dele af riget 1340-60

Det danske område manglede i 1330erne i flere år en konge. Kongemagtens forskellige rettigheder (skat, afgifter, bødebetalinger) var overtaget af andre der med kontrol af de kongelige slotte og byer havde fået de kongelige rettigheder i pant eller havde overtaget dem med magt. Flere fyrster og magthavere i det nordiske og nordtyske område var udefra i gang med en opdeling af Danmark.

I 1340 blev Valdemar Atterdag konge foreløbig kun med rettigheder i Nordjylland nord for Limfjorden, men med ret til at opkræve ekstraordinære skatter i Jylland og på Øerne (se Fortælling 20). Han blev støttet af den kejserlige Wittelsbach-familie, og gennem et blodigt og kompliceret magtspil lykkedes det for ham i årene indtil 1354 at få samlet Jylland, Fyn, Sjælland og Øerne under sig, og han sikrede sig så stor opbakning, at han kunne finansiere en ny og stærkere kongemagt.

Skånelandene og de mange magtspillere

I 1343 anerkendte Valdemar den svensk-norske konge Magnus Eriksson som besidder af Skånelandene og fik derved både midler og magt til at sikre sig Sjælland. I årene efter 1343 fungerede en svensk-dansk mæglingskommission, der skulle sikre at uoverensstemmelser mellem de to riger Danmark og Sverige blev løst ved forhandling og aftaler.

Imidlertid opstod der også i Sverige flere magtgrupper af adelige, der skiftevis søgte støtte i Nordtyskland og i Danmark og dermed blev Skånelandene med Skånemarkedet en vigtig brik i magtspillet. Kong Magnus ene søn Erik sikrede sig støtte fra hertugen af Mecklenburg og fra en gruppe af oprørske svenske stormænd, og han fik

gennem et opgør med faderen i 1357 magten over Sydsverige og Skånelandene. Valdemar støttede i denne sammenhæng faderen Magnus Eriksson og hans anden søn Håkon, de beholdt magten i Norge og resten af Sverige.

I konflikten mellem Magnus og sønnen Erik spillede den mecklenburgske hertug Albrecht en vigtig rolle. I perioden frem til midt i 1350erne var der alliance mellem Albrecht og Valdemar, men så skiftede Albrecht side og støttede Erik i kampen mod både Magnus og Valdemar. Det sikrede Albrecht en central placering som kontrollant af Skånemarkedet. Med i denne alliance var nu også de holstenske grever og en række jyske oprørske stormænd.

Valdemar og Magnus indgik derefter forbund og Valdemars hær besatte i 1358-59 Skåne og erobrede Helsingborg. I 1359 indgik Håkon (Magnus anden søn) aftale om ægteskab med den 9-årige Margrethe Valdemarsdatter i København, hvad der understregede alliancen mellem Valdemar og Magnus mod Erik.

Men i sommeren 1359 døde Erik pludselig og nu skiftede alliancemønstret endnu engang. Magnus overtog direkte Eriks plads og kontrollen med Skånelandene, og han støttede sig nu på alliancen med de nordtyske fyrster (hertug Albrecht af Mecklenburg, greverne af Holsten og den jyske oprørsgruppe).

Efter et kortvarigt opgør med den jyske oprørsgruppe og gennemførelsen af en samlet landefred i Danmark i 1360, hvor alle lokale magtgrupper underordnede sig Valdemar, besatte hans hær Skånelandene og i 1361 fortsatte han sin offensiv ved angreb på Øland og Gotland (se Fortælling 23).

Gotland forblev derefter med enkelte afbrydelser en del af den danske konges område indtil Brömsebrofreden i 1645, og den danske konges officielle titel indeholdt nu både konge til ”de vender og goter”. Sjællandske krønike er en beretning nedskrevet frem til 1363, der giver et

omfattende billede med udgangspunkt i Sjælland af denne proces. Sammen med de mange samtidige dokumenter, der er trykt i Danmarks Riges Breve/Diplomatarium Danicum, giver det et indtryk af Valdemars politik og fremgangsmåde.

Fra 1355 findes en beretning fra en forhandlingsdelegation fra hansebyen Rostock, der meget omhyggeligt fortæller om den proces, der foregik, når de mange modsætninger kom til udtryk i det diplomatiske magtspil. Det er en af de få beretninger, vi direkte har om den diplomatiske proces i forbindelse med tilblivelsen af udenrigspolitikken i 1350erne i middelalderens Danmark.

Opfattelser af Valdemar Atterdag

Valdemar Atterdag (1340-1375) er en central figur i den danske historiske nationale selvforståelse. Han ”genoprettede” kongeriget efter pantsættelser og kongemagtens sammenbrud under kong Erik Menved og efterfølgeren broderen kong Christoffer. Han bliver karakteriseret på flere forskellige måder af danske historikere.

I den nationale og romantiske tradition fra slutningen af 1800-tallet lægges der hos A.D Jørgensen vægt på den ”nationale genoprettelse” af kongeriget.

De radikale historikere fra 1900-tallets begyndelse (Erslev og Arup) tager afstand fra den voldelige magtudøvelse, som Valdemar repræsenterer, men de er fascineret af hans politiske klogskab. Arup beskriver nærmest Valdemar som en italiensk condottiere (renæssancens lejetropfører), og det er ikke venligt ment.

De moderne historikere (Hørby, Skyum-Nielsen, Sven Tägil) ser på Valdemar ud fra samtidens krav til en statsmand, der kan overleve og sikre magten i sine hænder. Især svenskeren Sven Tägil har lagt grunden til det komplicerede billede af Valdemar som den kyniske magtudøver og alliancemager, der er i stand til at sikre sig kongemagten på trods af de mange forskellige trusler, han må tage kampen op med. Hvad enten det drejer

sig om de holstenske grever, hertugen af Sønderjylland, hertugen af Mecklenburg, hanseaterne, den svensk-norske kongefamilie de oprørske jyske stormænd, pestens virkninger osv.

Måske skal man ikke lægge så megen vægt på personlighedens betydning for historiens gang, når det drejer sig om 1300-tallets sidste halvdel. Det er karakteristisk, at med krigen i 1360erne med hanseaterne kan landet Danmark klare sig og blive regeret, uden at kongen direkte er tilstede. Der er nu et velfungerende regeringsapparat – ledet af drosten Henning Podebusk – der kan sikre landets overlevelse som kongerige. Det er fx drosten og de kongelige embedsmænd, der efter den 2. Hansekrig forhandler freden i Stralsund med hansebyerne på plads (med Valdemar i kulissen ude i Europa) i 1370. Det fortsætter efter Valdemars død, hvor den unge norske dronning, - datteren Margrethe med sin 5-årige søn Oluf bliver efterfølger til Valdemar helt udenom de andre tronkrævere, men sat i scene af de danske magthavere omkring Henning Podebusk.

Kilder til Valdemars politik og opfattelsen af ham

Kilde 1: Uddrag af *Sjællandske krønike* (1349-63)

Kilde 2: *Rostockberetningen 1355* (o. 1355)

Kilde 3: *Landefreden 1360*

Kilde 4: *Kalkmaleri af Valdemar Atterdag og hans dronning Helvig*. o. 1400-10. Næstved, Sct. Peders kirke. Roskilde stift.

Arbejdsspørgsmål til *Sjællandske krønike*, *Rostockberetningen 1355* og *Landefreden 1360* om Valdemars politik

1. Valdemars genrejsning af kongemagten

1. Undersøg hvordan Valdemar i 1349 aflægger regnskab for indløsning af pantthavere – hvilke områder er ”fri”?

2. Hvilke midler bruger Valdemar til at få kontrol over sit rige (landet vest for Øresund)?

- se på konflikten med de jyske stormænd?
- se på de områder Valdemar besætter og plyndrer?
- se på de aftaler han får med danske adelige og de aftaler han gennemfører på Danehoffet?
- se på hvad han bruger kongens retterting til?

2. Valdemars forhold til Wittelsbacherne

3. Hvem støtter Valdemar i begyndelsen o.1340 – find navne på folk fra Sydtyskland og Brandenburg?

4. Hvad sker der med Wittelsbacherne som støtte – se 1349?

3. Valdemars forhold til hertug Albrecht af Mecklenburg og kong Magnus Eriksson

5. Hvilken rolle spiller mecklenborgerne i 1350erne for Valdemar?

6. Hvilke aftaler er der mellem Magnus, Valdemar og Albrecht i 1340erne?

7. Hvorfor skifter alliancemønstret mellem dem i 1354-55, 1358-59, 1360 og 1361?

Inddrag også Rostockberetningen.

4. Valdemars ressourcer og midler

8. Hvilke midler anvender Valdemar overfor sine egne – så han sikrer sig opbakning?

9. I hvilke sammenhænge bruger han vold og hvordan udøves den?

10. Undersøg særlig beskrivelsen af erobringen af Als og Fehmern fra 1358 – hvordan går Valdemar frem for at sikre sig kontrollen med øerne? Hvordan skaffer han ressourcer, hvordan anvender han vold?

11. Der omtales en lang række møder (og Danehof) – hvilken rolle spiller de for Valdemars politik og opbakning?

5. Karakteristik af Valdemar og hans politik

12. Undersøg forskellige historikers opfattelse af Valdemars personlighed og politik?

- Erslev i *Danmarks Riges Historie bd 2* (1902) egenskaber s 289-90, 256-57 kongemagt s 311-15, 1359-63: s 315-23, 329-40

- Arup i *Danmarks Historie bd IIA* (1932) karakteristik s 100-101, 1355-1363: s 112-17,144-47.
- Sven Tägil i *Valdemar Atterdag och Europa* (Lund 1962) s 232-45, 278-81, 399-402
- Erik Kjersgaard i *Politikens Danmarkshistorie bd 4* (1963) egenskaber s 266-63, 366-368, 1360-63: s 330 -347
- Kai Hørby i *Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie* (1989) karakteristik s 219-21, 1355-63: s 236-44
- Michael Nordberg i *I Kung Magnus tid* (Norstedts 1995) s 257-76
- Skyum-Nielsen i *Fruer og Vildmænd II* (1997) historie 1355-63 s. 39-50, karakteristik af Valdemar s 65-70
- Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen i *Det danske imperium* (2005) s 87-90
- Dick Harrison i *Norstedts Sveriges historia 1350-1600* (Stockholm 2010) s 53-59
- Lars Hovbakke Sørensen i *En europæisk Danmarkshistorie* (Gyldendal 2014) s 288-92

13. Diskutér med udgangspunkt i Sjællandske krønike og Rostockberetningen om historikernes vurderinger passer. Skriv din egen karakteristik.

6. Landefreden 1360

14. Undersøg aftalen fra Danehoffet 1354 (Sjællandske krønike) – og sammenlign den med Landefreden 1360, hvad er forskelle og ligheder?.

15. Undersøg Landefreden fra 1360, hvem er aftalens parter? Hvilke rettigheder aftales i den omfangsrige overenskomst? Hvem får og hvem giver? Hvem har størst fordel?

16. Er der tegn i teksten på den kommende tids erobringer? Hvad kan forklare at parterne kort tid efter angriber Skåne, Øland og Gotland i fællesskab (inddrag Fortælling 23)

17) Hvorfor nævnes Landefreden slet ikke i Sjællandske krønike under 1360? Diskuter kildebaggrunden for 1359-1363-tekstdelen.

7. Arven efter Valdemar

18. Hvordan karakteriseres Valdemar og hans dronning på kalkmaleriet i Næstved fra o. 1400? (inddrag evt. Fortælling 24)?

19. Hvordan kan Margretes søn Oluf blive konge af Danmark i 1375 – og hvilke andre

kongsemner er på tale? Hvem er interesseret i at støtte Oluf (og Håkon/Margrethe)?

Kilde 1: Uddrag af Yngre Sjællandske krønike (1349-63)

Flere afskrifter, uddrag, latin. Anonym forfatter – kan være skrevet flere år efter begivenhederne og ud fra andre kilder.

Teksten findes i Erik Kroman (udg.): *Danmarks middelalderlige annaler*. København 1980 s 140-144, oversættelse hos Ellen Jørgensen: *Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder* (København 1911) s 29-58 og Rikke Agnete Olsen (oversætter): *Sjællandske krønike*. Wormianum 1981 s 36-65. De to oversættelser er gennemgået på baggrund af Ellen Jørgensens oversættelse og kontrolleret med den latinske tekst hos Kroman og i DD/DRB 3. Rk 4. Bd nr 131 af Henrik Adrian, der også har skrevet noterne.

Omhyggelig kildeanalyse af teksten findes i Tage E. Christiansen: *Yngre Sjællandske krønikes sidste år*. Tidsskriftet Scandia Bd. 40 s 5-33 (1974)

Om Sjællandske krønikes kildeværdi

Beretningens oprindelse er omstridt blandt historikere. Der er dog nogenlunde enighed om at teksterne fra 1308-25 er beslægtet med Rydårbogen (til 1314) og med Ribeårbogen (til 1324).

Teksterne fra 1326-1358 udgør en selvstændig tekst, hvor man ikke kender til dens ophav, og teksterne 1359-63 opfattes som en særligt tillæg af en helt anden forfatter og må være nedskrevet langt senere.

Der er således stor usikkerhed om teksternes kildeværdi, da man ikke præcist kender til deres ophavssituation og forfatter.

Nyere historikere lægger således vægt på, at de senere tekstdele (fra 1359) kan være afhængige af tilsvarende svenske og lybske årbøger/rimkrøniker, der har andre baggrunde, og som stammer fra 1370erne eller senere. Teksterne i Sjællandske krønike (indtil 1359) må være skrevet af folk, der har stået kongehoffet meget nær, og som har kendt til kongens rejseruter og møder, beskrivelserne viser også en tæt tilknytning til Sjælland især Sydsjælland.

Problemet med de mange enkeltstående oplysninger er, at de ikke alle kan dokumenteres i diplom/brevmaterialet, og da vi ikke kender til ophavssituationen, er det

vanskeligt at bruge oplysninger, som ikke kan dokumenteres på anden måde.

Normalt opfatter historikerne teksten som ret pålidelig, men især 1359-63-delen er omstridt og det er klart, at denne del er skrevet ned noget efter begivenhederne og andre årbøger/beretninger kan have påvirket indholdet.

Teksten er alene overleveret gennem afskrifter, da den oprindelige tekst er forsvundet. Mange afskrifter forsvandt ved Københavns brand i 1728, hvor universitetsbiblioteket blev antændt. Derfor er det vanskeligt at finde frem til den oprindelige tekst i alle sammenhænge.

Teksten anvendes af alle nyere historikere til karakteristik af Valdemar Atterdag og hans politik.

Tage E. Christiansen har i Tidsskriftet Scandia Bd. 40 1974 s 6-33 ” *Yngre Sjællandske krønikes sidste år* ” analyseret mulige sammenhænge til andre kilder og ophavssituation for perioden 1359-63 og dermed skærpet den kildekritiske brug af denne del af krøniken. I en supplerende artikel med udgangspunkt i notater fra historikeren Erik Arup diskuterer Tage E. Christiansen ophavsmanden til krøniken i: ” *Bo Falk eller Mogens Jensen? Yngre Sjællandske Krønikes forfatter?* Historisk Tidsskrift Bd 84:1 (1984) s 1-22.

Kildeoversigt

1. Uddrag af Sjællandske krønike 1340-63

Findes i Fortælling 20:

Sjællandske krønike 1340

Sjællandske krønike 1341

Sjællandske krønike 1342

Findes i Fortælling 21:

Sjællandske krønike 1348

Sjællandske krønike 1349

Sjællandske krønike 1354

Findes i Fortælling 22 (her):

Sjællandske krønike 1348

Sjællandske krønike 1349

Sjællandske krønike 1350

...

Sjællandske krønike 1353

Sjællandske krønike 1354

Sjællandske krønike 1355

Sjællandske krønike 1356

Sjællandske krønike 1357 (delvis)

Sjællandske krønike 1358

Findes i Fortælling 23:

Sjællandske krønike 1359

Sjællandske krønike 1360

Sjællandske krønike 1361

Sjællandske krønike 1362

Sjællandske krønike 1363

Kilde 1: Sjællandske krønike – uddrag

1349. På den hellige Knuds dag (=7 januar) holdt kong Valdemar et møde i Ringsted, hvor han forklarer, at han ved indløsning af borgene har betalt 30.000 mark sølv, som landet har givet. Af sit eget har han så lagt 10.000 til. Helvig fødte ham datteren Catharina. Kongen rejste over Halland til Sveriges konge. Korsmesse om våren (=3 maj) afholdes møde i Roskilde. Der gik krigstog til Tyskland, og øen Poel (1) hjem søges med brand. I Vordingborg blev der holdt møde på den hellige Margrethes dag (=20 juli). Tog til Brandenburg, hvor kongen kom sin svoger til hjælp og lagde flere byer øde og senere mødte kejseren (2). To nætter før Sct. Mortens dag havde man stærk storm og jordskælv. Dødeligheden var stor i Danmark (3).

1350. Der var almindelig aflad i Rom ved St. Peter (4). Kong Valdemar vender tilbage til Danmark. Bisp Jacob af Roskilde døde, og Henrik Gertsøn blev valgt. Knud Porses sønner, Hakon og Knud, hertuger af Halland, døde. Valdemar, kong Valdemars søn fødes. Mærkelige kredse viste sig ved solen ved

middagstid den 6.april. Kongen gjorde tog til Fyn og Jylland.

1353. Dronningen fødte en datter, som den ærværdige fader hr. Henrik, biskop af Roskilde døbte, og hun fik navnet Margrethe. Fremdeles trolovede Peder Dæne sig med en jomfru, nemlig Olaf Ebbesøns datter, men hun ville ikke have ham og giftede sig med en anden nemlig Jenseke (5), som ikke var af adel og efter at være flygtet til Møn, holdt hun bryllup der. Og heraf opstod strid mellem nogle adelsfolk. Konfliktsagerne mellem hr. kongen og greverne og de jyske herrer, der var blevet drøftet på forskellig måde på forskellige steder til forskellig tid, blev endelig afgjort på St. Jakobs dag (=25 juli), og alle troede, at de blev forligte sikkert.

1354. Kongen for ind i Frisland og tugtede beboerne, som gjorde oprør. Han idømte dem en stor bøde og tog gidsler hos dem. St. Hans dag (=24 juni) holdtes Danehof i Nyborg, hvor hr. Biskoppen af Ribe på kongens vegne kundgør efterskrevne stykker, som følger (6):

I herrens navn amen. Vi Valdemar, af Guds nåde daners og venders konge har på de danskes almindelige rådsmøde kaldet Danehof holdt i Nyborg i det Herrens år 1354 ottendedagen efter St.Hans dag (=3 juli), med hertugen af Slesvigs råd og samtykke og efter råd og samtykke af de ærværdige fædre, de herrer bispes, nemlig Niels af Odense, Peder af Viborg, Henrik af Roskilde og Paul af Århus, Niels Lembek, vor drost, og Palle Jonssøn vor marsk, og de øvrige råder og vore bedste mænd fastsat alle nedenanførte artikler, at overholde ubrydeligt.

<1> For det første at hele Danmarks rige frit skal bruge og nyde de love og friheder, som er givet af hr. kong Valdemar og andre lovlige konger, som har været før os.

<2> Fremdeles at alle gode sædvaner, som har været fra Arilds tid, skal være gyldige og urokkelige.

<3> På grund af riget store mandetab (7) og megen anden nød og fare, der tvinger landet, eftergiver vi nådigt efter de samme herrer bispes og vores mænds bøn og råd alle hidindtil øvede ugerninger, som medfører livsstraf eller lemlæstelse, dog på den betingelse, at foruretterten erstatter den forurettede efter det lands lov (8), i hvilket ugerningen er udført.

<4> Ligeledes skal den, der med urette har mistet heste, okser, utæmmede plage eller andre ejendele, forfølge sin ret, som det er lovligt, for os eller vor drost eller vor justitiar eller for vor tilstedeværende foged.

<5> Ligeledes hvis nogen finder deres huse fjernet på voldelig vis og ulovligt opført eller anbragt på en andens toft, skal han beslaglægge dem på lovlig vis ved at forfølge sin ret i overensstemmelse med landets love. Men hvis den anklagede ikke inden nærmeste Sct.Mortens dag (= 11 november) sørger for at gøre bod, skal han fyldestgøre bonden og os i overensstemmelse med hvad landets love kræver; og således er det at iagttage ved alle forseelser, som ikke tidligere er undtaget.

<6> Hvis fremdeles nogen vil anklage nogen for, at gods eller jorder voldeligt er frataget

ham, skal denne sag prøves eller afgøres med tilbørlig rettergang, nemlig på hans herreds- og sysselting og på landets ting, som kaldes landsting, for drosten eller for vort rettertings justitiar (9) eller for os, hvis han ikke tidligere har kunnet opnå retfærdighed. Men hvis han på ingen måde har kunnet opnå retfærdighed, da skal han seks (ti) uger i forvejen forud påminde sin modstander på hans herredsting og åbenlyst stævne ham ved almindeligt rådsmøde (10), der næstefter skal holdes, hvor nævnte sag med Guds bistand skal bringes til tilbørlig afslutning.

<7> Ligeledes skal ingen – uanset stilling, gæste nogen gejstlig eller lægmand uden husherrens vilje og samtykke. Men hvis han gør det, skal herren sammen med sin husstand, hvis det er tilstrækkeligt, men hvis ikke, da sammen med naboerne og vor tilstedeværende foged, eller vor drost, kunne forfølge eller gribe ham som en røver og stimand, idet ingen anklage skal stille sig hindrende i vejen for ham af den grund.

<8> Ligeledes påbyder vi ubrydeligt og strengt, at ingen – hvilken stilling han end indtager – under vor nådes fortabelse må fordriste sig til på nogen måde at befatte sig med afdøde præsters eller gejstliges gods, undtagen deres rette arvinger.

<9> Ligeledes skal vort rådsmøde, kaldet danehof holdes én gang om året, nemlig Sct. Hans dag (=24 juni) i Nyborg i overensstemmelse med Danmarks Riges gamle sædvane.

<10> Ligeledes, at al strid og uvenskab mellem alle skal stilles i bero under fuldt lejde 14 dage før nævnte Sct. Hans dag indtil næstkommende Sct. Jakobs apostelens dag under den straf, som på folkesproget kaldes orbodemål (11).

<11> Ligeledes forbyder vi urokkeligt under vor nådes fortabelse, at nogle af vore fogeder eller officialer drister sig til at forsøge noget i modstrid med fornævnte artikler. Hvis nogen prøver herpå er det vor vilje, det ikke skal tilregnes os, men denne foged skal stå til rette for sine gerninger.

Efter at dette var kundgjort, vendte alle hjem hver til sit. Men der var en, der rejste sig midt i mængden og råbte, at alt ville blive tomme ord: Kongen ville være mere sen til at handle, end han havde været rask til at love.

Da Danehoffet var forbi, drog kongen straks tilbage til Sjælland og sendte 3 bisper til møde i Helsingborg med lige så mange bisper fra Sverige og andre af kongens råder; selv tog han til Vordingborg, hvor han skænkede Henneke Breide og Johan Ellemose og deres børn sin tilgivelse og eftergav dem, hvad de havde gjort mod hans fader, dog på den betingelse, at så længe nogen af dem endnu levede, skulle de lade afholde højtideligt kong Christoffers årtid i Sorø (12). Ligeledes var han til bryllup på Møn, og derefter drog han til møde i Roskilde med kongen af Sveriges sendemænd. Endelig efter at flere bud var sendt frem og tilbage, mødtes Danmarks kong Valdemar og Sveriges konge Magnus ved Mikkelsdag i Helsingborg, og da han var kommet hjem til Sjælland, sendte han en anseelig sendefærd – herrer og damer- til Tyskland for med al ære at hente datteren tilbage fra Wismar (13).

Mortensdag stævnedes han alle sine fogeder i Sjælland til Slagelse og gav dér hver enkelt af dem mundtlig og skriftlig befaling om det, der skulle gøres i hans fravær. Derefter gik han over til Jylland, Men sønnen Christoffer lod han blive i Vordingborg. Da imidlertid Anders af Børglum (14) var død, gjorde kongen forsøg på at indsætte Roskilde- og Århuskanniken Mogens Jenssøn og fik ham også valgt til bisp; han sørgede for ham i alle måder og beholdt ham lange med ære ved sit hof. På de uskyldige børns dag (=28 december) afholdtes et møde i Lübeck og kongen havde tænkt at komme; han sendte et stort forråd derhen i forvejen, men kunne kun få lejde for et bestemt antal folk, hvorfor han selv undlod at komme, men sendte nogle af sine mænd.

1355. Dagen efter Helligtrekonger kom bud fra kongen til landstinget på Sjælland, at de med udrustning og med deres lette heste

skulle skynde sig at møde ham i Ribe St. Pauli omvendelse dag (=25 januar). De havde imidlertid modvind og kunne i flere dage ikke komme over. Kongen blev længe ovre i Jylland og holdt rettering (15), tugtede manges havesyge og sørgede for at de umyndiges arv, der ved vold og uret var blevet dem berøvet og var kommet myndige mænd i hænde, vendte tilbage til de rette ejere. Her hørte han, at en vis ridder, Niels Eriksøn Rød for med bagmål og havde talt nedsættende om ham, og i harme sendte han de folk ud, som skulle tage ham til fange, men han ville ikke lade sig tage, men blev dræbt af de folk. Kongen kom tilbage til Sjælland og mødte ved St. Hans (=24 juni) Sveriges konge i Helsingborg, hvor våbenhvile mellem rigerne blev aftalt. St. Olavs dag (=29 juli) var der en sammenkomst på Vrangstrup (16), hvor bøden for gerningen og den bøde, der er kongens ret, gøres dobbelt så stor som før. Der holdes dystløb i Roskilde, hvor Arnold af Lübeck udmærkede sig. Imidlertid opkommer fejde mellem hertugen af Slesvig og Benedikt Ahlefeldt, som med kongens hjælp lagde sig for Tranekær Slot og hærgede hertugens land Langeland. Men hertugen kom over ham med sine skibe og jog hans folk fra hinanden; de tog da de skibe, på hvilke hertugen og hans mænd var komne, og bragt kongen bud om, hvad der var sket. Kongen ilede til med stor styrke og tvang selve hertugen til at overgive sit hertugdømme; langt om længe blev de forligte, og kongen gav hertugdømmet tilbage, og der blev sluttet en falsk fred og et skrømtet forbund. Den ærværdige hr. Peder Jenssøn, ærkebiskop af Lund døde, og hr. Jacob Nielssøn blev valgt, og mens han opholdt sig i Avignon for at få sit valg bekræftet, blev bispegodset helt og holdent taget i besiddelse af Skånes høvedsmand, hertug Benedictus – nej snarere Maledictus (17) -, men det hed sig at Sveriges konge havde tilskyndet dertil. Til forskellige fyrster sendte kong Valdemar sendemænd; han lod også visse fornemme folk gå til paven; de blev ved ankomsten til Avignon godt modtagne for hans skyld, der havde sendt

dem, og indbudt til at være pavens gæster, og da de havde fremsat de sager, hvorfor de var komne og havde opnået, hvad de ønskede, drog de hjem med pavens velsignelse og kunne glæde deres herre kongen ved at bringe godt bud fra paven. Der kom også sendemænd fra kongen af Frankrig til de danskes kong Valdemar for at aftale ægteskab mellem begges børn. Også kong Valdemars bud søgte fornævnte kong, hos hvem de blev ærefuldt modtagne og fik kostelige gaver, og dermed vendte de tilbage til deres herre (18). Og visse folk, der var stævnedes til at følge kongen over til Langeland, lod på grund af modvind vente på sig, både herremænd og bønder med kirkernes armbrøster, men denne deres forsømmelighed lod han straffe med bøder, for at de andre derved skulle lære at blive mere efterrettelige i sådanne ting. Fremdeles var der på Simons og Judæ dag (=28 oktober) møde på Vrangstrup, hvor kongen forhandlede med sine mænd om mønten. Han pålagde da også en skat, nemlig at man efter kvægtienden skulle betale 6 groter (19) af hvert gavngørende hoved til to terminer nemlig St.Nicolai dag (=6 december) og Kyndelmisse (= 2 februar). Han tilføjede også dette, at alle fæstebønder, hvem de end hørte til, skulle yde kongen 14 dages arbejde om vinteren og om sommeren på egen bekostning; men af kongens egne fæstere ligesom af kirkens og munkenes krævedes der arbejde uden grænse, og næppe fik de trætte lov til at hvile sig. De bønder, der ikke havde angivet deres kvæg, som de skulle, blev efter en undersøgelse straffede af fogederne. På samme tid gjorde kongen Jens Macher, foged på Kalundborg slot til landsdommer. Kongen satte over til Jylland og lod udgå bud, at alle hans mænd fra Sjælland under Bo Falks anførsel skulle møde ham i Ribe søndagen næst efter Helligtrekonger (=10 januar). Fremdeles kundgør han, at fogederne hver og en skal sende ham en skytte til Kolding til Kyndelmisse (= 2 februar).

1356. Der var møde i Kiel, og Valdemar, danernes kong var tilstede. Fremdeles lagde

kongen, hr. Henrik, biskop af Roskilde, og tolv andre af landets abbeder og herremænd landets ærinde og tarv på sinde, men mest de møller, han nylig havde bygget, og deres løb og flod; han ville ikke, at åerne skulle løbe i stranden uden først at have gjort landsgavn, og derfor lod han på flere steder vandet stemme op og lod gøre dyre stigbord og ville hindre, at indelukkerne ødelagdes af uvejr eller vintervandets frembrud, og de grave og diger, som på dansk kaldes ”damme” (=dæmninger), fordærvedes. Dog brød vandmasserne igennem på visse steder. Fremdeles kom der ny mønt – kobbermønt eller sølv mønt – den slettere efter den bedre. Fremdeles holdtes et møde i Lübeck, hvor kongen optrådte med megen pragt og havde store udgifter, ikke blot for sig selv, men for andre herrer. Kong Magnus ophøjede en vis Bengt og gjorde ham til hertug og lagde til hans herredømme mange lande og øer, men der opstod strid mellem ham og kong Magnus’ søn Erik, som var knyttet til kong Valdemar ved svogerskab (20). Derfor søgte Erik til kong Valdemar og kom til ham i København, hvor han blev modtaget med ære. Han blev nogle dage og vendte så hjem med gæstegaver fra kongen og vandt over Bengt, hvem han jog ud af landet. Bo Falk som fulgte med et skib for på kong Valdemars vegne, at tale med Eriks far, blev fanget af Magnus. Kongen sendte nu folk ud, for at hverve mænd for sold, men den hårde vinter lagde dem hindringer i vejen.

1357: Den tyske hær havde kastet sig over Skåne med tvivlsomt udfald (21), og det hed sig, at jyderne samlede sig og knurrede mod kongen; derfor styrkede kongen alle borge med mænd og forråd og lod alle levnedsmidler, der var samlede på hans ladegårde og fogedernes gårde bringe indenfor borgenes mure, hvorefter han møder jyderne ved kyndelmisse(=2 februar) i Nyborg. En mængde jyder havde indfundet sig, men han forhandlede kun med de store, mens det menige folk blev i Odense. Da der var truffet aftale om et rigsmøde, som skulle

holdes i Kalundborg midfaste søndag (=19 marts), drog hver til sit. Kongen vendte tilbage til Sjælland og skånede ikke bønder og andre for besvær, men lod sit åg hvile tungere; han forsynede også sine borge med større forråd...

....(der kommer her en længere beretning om et spøgelse i Vallensbæk og et varsel om verdens undergang fra Magister Milletus fra Toledo...)

...Marie Bebudelses dag (=25 marts) blev et møde holdt i Kalundborg af de danskes konge og bisperne, nemlig Niels af Odense, Henrik af Roskilde, Peder af Ribe, Peder af Viborg, Paul af Århus og Mogens af Børghlum, hvor det hed sig, at bestemmelserne fra Danehoffet i Nyborg (22) for fremtiden nøjere skulle overholdes; men var de kun blevet slet overholdt før, så brød man sig siden aldeles ikke om dem.

Søndagen Quasimodogeniti (=25 marts) sammenkalder kongen sine mænd i Roskilde og forhandler med Roskildebispen om at få hans gods i Arts herred lagt under Kalundborg Slot, og da andre ærinder var bragt til ende, påbyder han at der skal gøres net til at fange ulve med. Og siden drog han over til Jylland, hvor han bliver en stund og tynger store og små med forskellige byrder. Med hertugen af Slesvig og greverne af Holsten og jyderne kommer han i strid, hvofor de alle efter hans afrejse samlede sig og lagde råd op om åbenlyst at undsige ham. Og slottet Tønder, som især skal have givet anledning til striden, belejrede de og indtog. Borgen i Randers, som han nylig havde opført efter at have brudt 11 kirker ned og havde givet til hr. Peder Lauridssøn, erobrede de og jog befalingsmanden bort. Dernæst kastede de sig over Fyn, fordriver kongens folk fra Odense og tager skat af byen. Og nu lagde de sig med stor styrke for borgen Brobjerg. Ved disse efterretninger blev kongen vred. Han kastede hr. Peder Lauridssøn med hans broder Jens og hr. Jacob Olafsøn med broderen Olaf i lænker og fængslede flere andre væbnere, som han

havde mistanke til. Men da der blev stillet personlig sikkerhed og borgen i penge, tog han dem til nåde, dog holdt han de fire første i tårn, deres gods inddrog han, og deres len overdrog og underlagde han andre.

Mortensdag (= 11 november) satte kongen over til Fyn for at bringe de beljrede undsætning, og først slog han i fjendenes påsyn flere til riddere og derefter kaster han sig imod dem med ryttere og fodfolk og splitter hele deres hær. Mange faldt her, mange af Holstens gode mænd blev fanget, ligeledes mange af landets egne børn, der stod på fjendens side. Man siger endog, at to grever blev såret og fanget. I mose og krat omkom virkelig mange. Og efter fjenderne således var fanget, slået og tilintetgjort, vender konge tilbage til byttet, og da det er delt, drager han hen til andre dele af øen, som var i grevernes vold og plyndrer og brandskatter landet. Straks efter for han med sejr og bytte tilbage til Sjælland med stort følge. Dernæst vender han sin hånd imod sine fogeder om embedsmænd, og eftersom han vidste, at de ulovligt og ved mange kneb havde presset meget ud af almuen, tager han bøde af dem alle hver og en, og nogle afsætter han, men indsætter i stedet ny og forsultne folk, for at de, som næsten er udtømt for midler, og disse som er grådige af sult ganske efter ønske, kan udsuge og pine den stakkels almue endnu værre end før. Ligeledes hører kongen ikke op med at opføre møller og andre bygninger, men derved tynger han klostre, stæder og almuen over al måde.

Julen fejrer han i Kalundborg med sine mænd og sender flere krigsfolk over til Jylland og Fyn.

1358: I kong Valdemars gård blev der tale om forsvar. Tirsdag efter Helligtrekonger (= 10 januar) fik han på ny fejdebrev af den unge konge af Sverige, hertugen af Mecklenborg og flere andre herrer. Derfor kundgjorde han, at alle hans folk skulle mødes bevæbnet i Roskilde søndagen før Pauli omvendelsesdag (=25 januar). Han tænkte på at ulykken skulle komme fra nord, som den plejede. Imidlertid

befalede kongen at der ved byer og borge skulle graves grave; de var temmelig kostbare og almuen til besvær. Ved midfaste (= 11 marts) lod kongen give befaling til at alle skulle møde bevæbnet i Slagelse, såvel herremænd som bymænd og bønder; og nu var han besluttet på, hvis fjenderne på den ene eller anden måde overfaldt landet, ikke at lade noget være tilbage til dem. Han sendte da bud til alle byer, om hvad der fandtes i dem af korn, malt, smør, flæsk, sild, humle og andet, der kan bruges til at spise og drikke, skulle udskrives og det udskrevne lod han lægge på skibe eller vogne og føre til fæstninger og borge. Da det var gjort, gav han dem lov til at gå hjem til deres eget, dog således, at de under livs- og eigendoms fortabelse ikke skulle undlade at møde op bevæbnet søndag efter påske (= 8 april) som før. Så samlede han sig fra byerne brød, drikke, skånske sild, ærter og bønner og sendte alt forråd til skibene sammen med andre krigsfornødenheder. Efter nu at have samlet en stor styrke stævnede han til Nyborg og tog besætninger dér med sig, i hvis sted han satte købstadmænd og skytter, der var hentet fra Sjælland og fører så hæren til Langeland, hvor han helt uventet lagde sig foran Tranekær slot, som han hurtigt tog i løbet af 14 dage, skønt det tidligere hed sig, at der var en stærk borg. Derefter overdrog han borgen og landet til en af sine mænd, gik under sejl på ny og kom til Hindsgavl, men da han opdagede, at han var blevet forladt af en stor del af flåden (flere skibe var i natten og tågen kommet væk fra de andre), opgav han belejringen og gav sig til at tage skat af nogle byer og omliggende øer. Efter at være vendt tilbage til Sjælland udfyldte han atter soldaternes rækker, gjorde alle befæstninger dobbelt stærke og lastede skibene med forråd. Og nu stak han i søen igen tirsdag efter Kristi Legems fest (= 5 juni) og kom til Als, hvor han lod en del af sin hær belejre Nordborg. Borgen blev uden vanskelighed erobret i løbet af 3 dage. Men med den øvrige del af hæren omringede kongen Sønderborg, og da han havde stillet krigsmaskiner op, anbragt

væddere og ordnet det øvrige krigsmateriel til belejring, begyndte han angrebet på borgen og tvang øens befolkning til inden kort tid at yde tilførsel og penge. Men da hertuginde, en klog og fin kvinde så det, og da hertugen ikke var tilstede under disse begivenheder, kom hun med sine tjenestemøder ned fra borgen for at tale med kongen, hilste ham ærbødigt og føjede sine ord vel, idet hun bad om fred. Da kongen så hendes ædle væsen og mere tænkte på venskab med hendes broder end sit forhold til sin ægtefælle (23), formildedes hans vrede lidt; dog da hun bad ham til gæstebud, afslog han venligt hendes bøn, indtil han havde fået den skat han havde pålagt øen. Efter at han havde modtaget skatten, gav han øen med dens befæstede steder tilbage til hertuginde på den betingelse, at ingen af kongens eller rigets fjender måtte finde nogen tilflugt dér, og hertugen selv måtte ikke tage ind på borgen med flere end tre ifølge uden svig, så længe krigen varede – den, som varer endnu. For det forlig gik ridderne i borgen som gidsler. Senere kom hertugen med visse folk af vore for at forhandle. Og da alt syntes vel bragt til afslutning, var der en af kongens råder, der, -ligesom han før plejede, gjorde hele deres forhandling til intet. Så gik kongen under sejl ind i Slien og tvang angelboerne til at udrede meget store forråd, penge og skibe, ligesom han i Svans brændte nogle landsbyer. Dernæst styrer han mod Fehmern; men folkene på Fehmern, som i forvejen havde fået en fejdeerklæring af kongen, spærrede havnene med både og vogne, så flåden sejlede hen et andet sted og prøvede at komme ind til land. Men dér gjorde fehmerlignerne tapper modstand på bredden og forsøgte at hindre landgangen, og her var der en, der var dristigere end de andre, som sendte et spyd mod kongen. Ophidset herover, som rimeligt var, befalede kongen, at han skulle dø med de andre, hvilket også skete. Snart blev de med deres fører hugget ned eller fanget og blev således straffet for deres tåbelige forsøg. Imidlertid, da de danske var kommet lidt op i landet, så de en anden og en mindre skare femernlinger. Kongen samler sine folk, giver

nogle ny mænd ridderslaget, kastede sig derpå mod fjenderne, slog dem, huggede dem ned eller gjorde dem til fanger. Dernæst sendte han folk hen til kirken med den besked, at de som havde søgt tilflugt dér skulle lade livet, hvis de ikke underkastede sig kongen. Men de afviste et godt råd og forsøgte at dræbe budbringerne. Kongen bragte da også dem døden, og da femernlangerne kom igen og for fjerde gang gjorde modstand, slog han dem tilbage. Den følgende dag - om end for sent - underkastede de tilbageblevne sig kongen, og ved overgivelsen gav de ham ... mark lybsk. Men da høvedsmanden på Glambech havde set kongen lande med en så stor mængde skibe, flygter han hurtigt med sin hustru og hvad han ellers kunne have med. Kongen fik da borgen, befæstede den og gav den til en af sine stormænd.

I de dage kom nogle fra kongens flåde under jagten på fjendernes skibe til farvandet ved Wismar, og mens de altfor ivrigt kastede sig over deres bytte, vendte vinden, så de ikke kunne komme hjem med byttet. Da borgerne i Wismar så det, samlede de deres kraft og kæmpede hold for hold med dem, således at når nogle var trætte og måtte holde inde, kastede ny og friske folk sig ind i kampen, og på den måde fik vore ikke frist og fred. Men da de alligevel ikke kunne få magt over dem på denne måde, fyldt de skuderne med kvas, grene og kviste, stak ild til det, og lod sig af vinden føre hen mod vore. Da disse nu så, at fire elementer kæmpede imod dem, og for de hug og sår, som Wismarborgerne gav dem, overgiver de sig og føres som fanger til byen. En anden gang, da nogle af vore var i land på Fliggø (24) og i småbåde ville gå ud til skibene, opstod der pludselig så stærk en storm, at de ikke kunne vende tilbage til stranden, som de kom fra, og heller ikke nå skibene, som de ønskede, men vinden drev dem til fjendernes land, og der blev de gjort til fanger og gemt i hvert sit fængsel.

Dernæst...*(tekst mangler)* ... Flensborg og Bornoburgh. Og overalt samlede han forråd, penge, skibe og andet, hvad hans øjne begærede; thi frygt og skælven og lammelse

faldt over alle, til hvem han kom, for han tugtede alle forfærdeligt med ild og sværd, med fængsel og død, til de adlød hans bud (25). Ved dyre vor Frue dag (Marie Himmelfart=15 august) vendte kongen tilbage til Sjælland, og der var stille i landet i nogle få dage. Hertugen af Mecklenborg samlede en stor hær og gik i land i Skåne og tænkte også på at gæste Sjælland. Men kongen var forberedt på at tage sig passende af ham, hvis han vovede at komme. Og da mecklenborgeren tænkte over det, opgav han sin plan og sendte en af de herrer, der var i hans følge, nemlig Barnim, hertug af Stettin, til kongen; han mæglede mellem dem og det blev bestemt, at et møde skulle holdes i Stralsund, hvor flere herrer, hertuger og grever hyldede kong Valdemar som lensherre. Blandt andet blev det dér besluttet, at jyderne skulle møde kongen i Nyborg. Men da kongen kom hjem til Sjælland, ville han ikke selv drage derover, men sendte sin søn med nogle råder, som ikke bragte en ende på noget, men forbeholdt kongen alle sager, og nogle af jyderne fik lejde af kongen, kongens søn og andre stormænd og rejste til Slagelse i følge med de herrer bisper Niels af Odense og Peder af Ribe for dér at afvente kongens ankomst. Men kongen udskød at komme indtil lillejuleaften, og da han kom, stillede han dem nogle vilkår, som de ikke kunne acceptere, og nu skiltes de fra ham endnu mere vrede, end da de var kommet. Lejdet skulle vare i 8 dage.

Kongen vender tilbage til Roskilde, idet han ville holde jul i København med Sveriges konge og dronning; men de kom ikke, og derfor blev han højtiden over i Roskilde. De tidligere omtalte herrer bisper fejrede julen på Tårnborg (26). Hr Bugge blev på tilbagevejen dræbt i Middelfart sammen med Ove Stigsøn og Peder Anderssøn; de som dengang ville tale ondt, kastede skylden for deres død på kongen.

Noter ved Henrik Adrian:

1) Ø ved Wismar.

2) Valdemars søster (død 1340) var gift med markgreve Ludvig af Brandenburg, som Valdemar støttede efter at faderen den tidligere kejser Ludvig var død i 1347 og wittelsbacherne mistede kejsermagten i Tyskland. Den ny kejser Karl 4. holder til i Prag og der bliver forlig i 1350 i Bautzen mellem wittelsbacherne og kejseren, som Valdemar er part i.

3) oplysning om pest – den kom til landet i 1348.

4) 1350 var et jubelår, dvs. alle pilgrimme til Rom fik eftergivet deres synder.

5) Der er tale om årets skandale i de højere kredse, - "Jenseke" Paris får øjensynlig kort efter en forståelse med sin svigerfar Oluf Ebbesen, og han nævnes som væbner sammen med svigerfaderen (1356), da kong Valdemar tilskødes en ejendom i Gentofte, og han nævnes senere stadig som væbner, da han følger Valdemar til Avignon i 1364, og senere som ridder, da han var i Stralsund 1371 i forbindelse med fredsforhandlingerne med Hansestæderne. Historien er ikke forklaret i hverken Ellen Jørgensens eller Rikke Agnete Olsens oversættelser af Sjællandske krønike, i den afskrift de har brugt, står der "Sæntækæ", mens en anden afskrift har "Jenseke". Det er Erik Arup, der har fundet frem til historien, som Tage E. Christiansen omtaler i "Bo Falk eller Mogens Jensen? Yngre Sjællandske Krønikes forfatter? Historisk Tidsskrift Bd 84:1 (1984) s 4-5.

6) Teksten er gået tabt i original, tekst se DD/DRB 3. Rk 4. Bd nr 131. Her er anvendt oversættelsen i DRB. Forordningen er udstedt i mindst 3 originaler, et til hvert landsdel, der er enkelte forskelle mellem dem. Tekstens hovedindhold er, at retsordenen skal opretholdes, selvom pestens store dødelighed har gjort det lettere for de magthavende og andre at plyndre og overtage de afdødes jord og ejendom. Den nørrejske version mangler omtale af hertugen af Slesvig og varslingsperioden i § 6 er 10 uger i Nørrejylland – måske på grund af de større afstande.

7) et af de få kendte tegn på pestens virkninger

8) Danmark har 3 forskellige retsområder med hver sin lovgivning (Jylland med Fyn, Sjælland, Skåne).

9) drosten og justituar er kongens embedsmænd, rettertinget er kongens egen appeldomstol. Her gennemgås mulighederne for appel af en sag.

10) generelt rådsmøde er Danehof.

11) en sag, der ikke kan straffes med bøde, men som giver fredløshed eller legemstraf.

12) Henneke Breide og Johan Ellemose havde i 1332 taget kongen til fange i hans bolig i Sakskøbing og

bragt ham til Ålholm slot. Ved en årtid afholdes en messe, hvor man beder om frelse for den pågældende. Christoffer er gravlagt i Sorø klosterkirke.

13) Valdemars datter Ingeborg var som tre-årig blevet trolovet med en søn af hertugen af Mecklenburg, nu er alliancen mellem de to fyrster øjensynligt ophævet og datteren hentes tilbage.

14) bisp i Børglum, kongens kandidat var tilknyttet Valdemars kancelli og blev aflønnet som kannik i Roskilde og Århus domkirker.

15) Rettertinget er kongens appeldomstol og anvendes af kongen selv til at sikre, at kronens gods fastholdes og at de kongelige rettigheder sikres så bøder og ejendom, der tilfalder kronen inddrives og sikres. Andre kan også appellere til domstolen.

16) Vrangstrup ligger på Sjælland, her havde kongen en gård.

17) Maledictus – den, man taler ondt om- i modsætning til Benedictus – den man taler godt om. Der er tale om en af Magnus Erikssons nærmeststående adelsmænd Bengt Algotsson, han kritiseres af Birgitta af Vadstena og oprørskredsen omkring Erik Magnusson for at være homoseksuel, han blev hertug af Halland og Finland og blev dræbt af de oprørske i (se Lennart Sjöstedt: *Krisen inom det svenskt-skånska väldet 1356-1359*. Lund 1954 og Fortælling 23).

18) Om Valdemars udenrigspolitik og planer om støtte til Frankrig under hundredårskrigen se Sven Tägil: *Valdemar Atterdag och Europa*. Lund 1962.

19) groter er en mønt fra Tours, der anvendes i Danmark.

20) 1353 blev Bengt Algotsson gjort til hertug af Halland og Finland. Valdemar var morbroder til Erik Magnussons hustru Beatrix af Brandenburg.

21) sandsynligvis Albrecht af Mechlenburgs styrker

22) se 1354, tekst på dokument.

23) Kong Valdemar er gift med hertug Valdemar af Slesvigs søster Helvig. Hertug Valdemar selv er gift med en søster til de schwerinske grever Nicolaus og Otto, den første var kong Valdemar delvist i forbund med, Otto var død 1356.

24) Flügge, landtunge på vestsiden af Fehmarn.

25) Bibelcitater anvendes til at karakterisere kongens grusomhed (Prædikerens 2,10).

26) Tårnborgh ligger ved Korsør Nor, ved overfarten til Fyn.

Kilde 2: Rostockberetningen 1355

Optegnelse af Rostocks stadsskriver om de forhandlinger, som rådsudsendinge fra Rostock har ført med kong Valdemar Atterdag om privilegier, om møntforhold og kongens forhold til kong Magnus af Sverige-Norge i sommeren 1355.

Teksten må være nedskrevet kort efter begivenhederne. Teksten findes på latin i Rostocks byarkiv og er skrevet af to forskellige skrivere, den første slutter, hvor der er angivet en *. Den anden skriver har øjensynligt haft vanskeligheder med at forstå de notater, der ligger til grund for den skrevne beretning, derfor optræder der enkelte fejl i navne og i datoangivelser.

Der har været store vanskeligheder med at oversætte teksten, fordi man langt op i tiden har troet, at beretningen stammede fra 1360. Det skyldes, at man i middelalderen ikke angav tiden ud fra dato, ugedag, måned og år – men ud fra den helgenkalender, som alle anvendte. De mange angivelser med helgendage mv. giver mulighed for, at teksten kan stamme fra årene: 1349, 1355, 1360 eller 1366. En diskussion mellem især svenske historikere har nu givet sikkerhed for, at beretningen stammer fra 1355, og denne oversættelse tager udgangspunkt heri svarende til tekst og oversættelse i Danmarks Riges Breve/Diplomataricum Danicum (DRB/DD: 3 Rk. 4.Bd. nr 271, (1966)). Oversættelsen herfra er sammenlignet med Ellen Jørgensens fra 1911, der daterede beretningen til 1360. Rettelser og noter er indsat af Henrik Adrian. Den grundigste analyse af Rostockberetningen er foretaget af den svenske historiker Lennart Sjöstedt: *Krisen inom det svenskt-skånska väldet 1356-1359*. Lund 1954 s 120-32, hvis analyse ligger bag nyere historikers fortolkning af både magtspil og beretning. Den seneste samlede redegørelse for Valdemar Atterdags udenrigspolitik er foretaget af den svenske

historiker Sven Tägil: *Valdemar Atterdag och Europa*. Lund 1962. Den svenske politik under Magnus Eriksson (1317-1374) er senest beskrevet af Michael Nordberg: *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317-1374*. Norstedts 1995.

Nyere danske og svenske historikere bygger på især Sjöstedts og Tägils fremstillinger.

Arbejdsspørgsmål

1. Hvad sker der i forhandlingforløbet mellem de fire parter: Valdemar, Hansebyerne (Lübeck, Rostock), Kong Magnus, Hertug Albrecht af Mecklenburg – se på møde-steder, -tid og -deltagere.
2. Hvilket mål har hanseaterne med forhandlingerne? Når de deres mål?
3. Hvad er Valdemars mål med at inddrage hanseaterne? Når han sine mål?
4. Hvilken rolle spiller hertug Albrecht af Mecklenburg? Hvad er hans mål?
5. Hvilken forhandlingstaktik anvendes af de forskellige parter?
6. Sammenlign oplysningerne i Sjællandske krønike 1355 med oplysningerne i Rostockberetningen – svarer de til hinanden? Hvad fortæller det om krønikens kildeværdi?.
7. Sæt Rostockberetningen i sammenhæng med de senere begivenheder omkring Skåne og det svensk-norske riges opløsning – se videre i Fortælling 23 og inddrag kilde 3 (Landefreden 1360).
8. Rostockberetningen omtaler kongens ønske om råd i forbindelse med møntsystem og møntens værdi og varighed – se Fortælling 13

Rostockberetningen 1355

Afsnittene er opdelt efter Ellen Jørgensen, der har nummereret afsnittene, og hendes oversættelse ligger til grund for teksten.

1. Læg mærke til, at mine herrer Rostocks rådmænd kom over til København på de hellige martyrer Johannes' og Paulus' dag (=26 juni), hvor de mødte de herrer rådmænd

fra Wismar. Samme dag kom også de herrer rådmænd fra Stralsund og Greifwald dertil. 2. Næste morgen mødtes omtalte herrer rådmænd fra de tidligere nævnte stæder hos gråbrødrene (franciskanerne) (1) i omtalte by,

og de lod fogeden på slottet ved navn Eghard Alderstorp (2) hente. De spurgte ham, om hans herre, Danmarks konge, havde givet ham fuldmagt og ærinde til de nævnte stæder vedrørende samme stæders sager. Han svarede nej.

Efter at have holdt møde om hvad de skulle gøre, og hvorledes de skulle gå frem, blev de vedrørende deres ærinde endelig enige om at sende et brev efter kongen eller sende ham det i møde med det indhold, at de i overensstemmelse med hans forespørgsel, der var blevet fremsat af hans ridder herr Kristoffer, nu var kommet over havet hertil, og at han skriftligt skulle meddele dem, hvad der var hans vilje angående dem.

Da brevet var skrevet, bad de herrer rådmænd fra de nævnte byer Eghard, ovennævnte foged, om han ville låne dem et ridende bud, der kunne bringe brevet til Næstved til kongen, og fogeden lånte dem brevbæreren, idet han sagde, at når han kunne gøre dem til behag, skulle han ingenlunde svigte.

Den omtalte konge sendte det svar, der står at læse i hans brev (3).

3. Da otte dage var gået kom de lybske rådmænd til København uden at kongen var kommet tilstede.

4. Tirsdagen efter ottendedagen til de hellige apostelene sankt Peders og sankt Pauls dag (=7 juli) kom omtalte konge af Danmark til København og lod rådmændene fra omtalte stæder kalde til sig hos gråbrødrene. Han takkede dem hjerteligt, fordi de venligt havde besøgt ham og under samtalen sagde han, at han at han havde meget at drøfte med dem på god vis, men manglede tid og han bad dem om at rejse med ham til Helsingborg, hvilket de eenstemmigt sagde ja til.

5. Onsdagen umiddelbart efter (=8 juli) indbød kongen nævnte råder til sit taffel, og efter måltidet talte han og bad dem om at give ham råd om en fælles mønt for riget, han ville slå til gavn for de forenede købmænd (4). I øvrigt blev vort ærinde med hensyn til ejendoms- og frihedsbrevene (5) berørt i overensstemmelse med jeres (6) opfattelse af sagen.

6. Fredagen (=10 juli) mødtes nævnte herrer rådmænd i det omtalte kloster og drøftede det tidligere omtalte. Om mønten sagde de, at det ikke stod til dem, hvilken mønt han ville slå eller bestemme i sit rige, dog mente de det tilrådeligt, at at han slog en fælles mønt, som kunne vare ved, og som ikke steg eller faldt i værdi (7). Om frihedsbrevet enedes de alle som en om, at de ville give 1000 mark lybske penninge for det, men hvis han ikke ville nøjes med det, men ville have mere, ville de føje 200 mark lybsk dertil. Samtidig berørte man man ligeledes en ny og usædvanlig afgift, der blev pålagt nye købmænd, der første gang kom til Bergen, af de købmænd, der befandt sig sammested.

Herom blev man ligeledes enige om, at rådmændene i Lübeck skal sende deres udkast til andre stæder, og de andre stæder skal udforme deres breve i overensstemmelse med det, i det enhver skal pålægge sine borgere, der tager længere ophold sammested, at de skal afstå fra at betale en sådan afgift.

7. Samme dag efter frokost sendte kongen bud til nævnte rådmænd og bad dem om ikke at tage det unådigt eller ilde op; da han ville ride på jagt og vende tilbage til København den følgende dag lørdag ved middagstid.

8. Samme dag om eftermiddagen gik rådmændene til herr biskoppen af Lübeck (8) og overgav ham omtalte udkast, idet de bad ham om at ville give dem et godt og kort svar og nævnte ligeledes for ham deres tidligere anførte svar angående mønten. Ved mørkets frembrud kom væbneren Peder Dene (9) og sagde til de nævnte rådmænd, at de straks skulle følge herr kongen af Danmark til Helsingør. De forhørte sig i Helsingør hos biskoppen om svaret på frihedsbrevet (10). Han svarede at kongen ikke havde sine råder hos sig.

9. Tirsdag, dagen efter den hellige Margretes dag (=14 juli), kom kongen af Danmark først til Helsingør ved middagstid. Men efter middag lod samme konge omtalte rådmænd kalde til sig. Da de kom til ham, fremlagde han et lejdebrev, der var beseglet officielt, nemlig med segl tilhørende kongen af

Sverige, Norge og Skåne og med hans råders segl (11). Efter at det var blevet læst op af biskoppen af Vendsyssel, spurgte herr kongen af Danmark hertugen af Mecklenburg (12), om han ville være borgen for et sådant lejde. Han svarede, at dette ikke var betroet ham, men kongen af Sverige sendte sine riddere med ham, for at de kunne gå i borgen for et lejde.

* 10. På Apostelenes delings dag (=15 juli) efter middag lod kongen af Danmark nævnte rådmænd kalde til klosteret (13) gennem Gerhard Ketelhot, hans svend. Da de gav møde der, takkede kongen dem først meget, fordi de havde fulgt ham, og bad de omtalte rådmænd deltage med ham i hans forhandlinger og skønne hvorvidt han havde ret eller uret, og råde ham bedst i hans sag. Herr Didrik Warendorp (14) svarede at de på deres stads vegne havde våbenhvile (15) med kongen af Sverige, og det ville være et brud på deres ære, om forhandlingerne på nogen måde bragte fjendskab eller had frem eller noget, der kunne føre ulykke over Sveriges konge. Dog sagde de, at de ville drøfte indbyrdes, hvorledes de venskabeligt kunne komme hans anmodning i møde.

Mens de nu drøftede den ting, sendte kongen den lybske biskop og herr Eggert v. Krummesse, ridder til nævnte rådmænd, idet de skulle spørge omtalte rådmænd om de ville være tilstede ved hans forhandling. Overfor dem gentog herr Didrik Warendorp sine tidligere bemærkninger. Tilsidst sagde den nævnte biskop til de omtalte rådmænd, at den herre konge ikke bad de nævnte rådmænd om at deltage i forhandlingen med ondskab, fjendtligheder og krig som mål, men blot for at hjælpe til fred. Disse ord gentog ligeledes omtalte konge for dem med egen mund. Og de førnævnte rådmænd enedes om, at de gerne ville deltage i hans forhandling.

Men da de sad der, lod kongen af Danmark sin notar bringe en papirbog, hvori der var mange afskrifter af åbne breve. Denne bog overgav omtalte notar til herr Johan, notar hos de herrer rådmænd fra Lübeck, idet han viste ham en kopi af et privilegium om den fred og

endrægtighed, der var garanteret og svoret imellem dem. Afskriften havde mange artikler, nemlig at ingen burde støtte den andens fjender, og at de ikke skulle foretage sig noget overfor de forenede købmænd (16) imod retfærdigheden m.v. Da det brev var blevet læst, sagde den danske konge: ”Se, nu har i hørt den fred, der er blevet svoret og forhandlet mellem os (17).” Og dermed gav han rådmændene lov til at gå med den besked, at hvis de begærede noget af ham, skulle de finde ham rede til at opfylde deres ønske.

11. Torsdagen efter Apostlenes delings dag (=16 juli) lod den danske konge på ny efter morgenmåltidet kalde rådmændene til det omtalte kloster. Da de alle undtagen rådmændene fra Stralsund og Greifswald indfandt sig, takkede kongen dem atter for besøget og sagde: ”Mine kære venner, jeg takker Eder meget, fordi I har været så velvilligt indstillet overfor mig, og fordi I altid har villet mit vel, og fordi I netop i denne stund er kommet til mig. I skal vide at jeg gennem mine forhandlere har anklaget den stormægtige mand herr kong Magnus af Sverige med hensyn til nogle punkter og artikler, som han benægtede overfor dem. Men omtalte konge af Sverige, der blev bragt i erindring om og ledet til sandheden angående nævnte punkter og artikler af herr hertugen af Mecklenburg og af nogle andre, for hvem sandheden i de artikler, der blev foreholdt ham af os, stod klar, kom fra borgen (18) her til klostret til mig og indrømmede, at de punkter og artikler, jeg havde foreholdt ham, var sande.

Men jeg, der tog i betragtning, at der var mere varighed i hans brød end i mit (19), betroede voldgiftsdommere til at afgøre vore sager. Jeg betroede min sag til de herrer biskoppen af Vendsyssel, Erik, hertug af Sachsen, min fætter, Stig Andersen og Bo Falk, riddere. Men kongen af Sverige betroede sin sag til hertugen af Mecklenburg, Nils Abjörnsson (20), Anders Nielsen, riddere, og Jon Kristinsson.

12. Fredag (=17 juli) svarede kongen på de fremsatte klager og artikler (21).

13. Om søndagen (=19 juli) sejlede den danske konge til Helsingør, idet han sagde, at rådmændene skulle følge ham, og det gjorde de.

Kongen svarede dem angående frihedsbrevet, hvilket skete dagen før St. Maria Magdalenas dag (=21 juli), at han skulle samle sit råd på Olavs dag (=29 juli) (22).

Noter ved Henrik Adrian:

- 1) Gråbrødreklostret i København blev ofte anvendt til kongens møder.
- 2) navnet er tilføjet i margenen til beretningen
- 3) brevet er forsvundet og kendes ikke, må have været vedlagt
- 4) communis mercatoris=hansekebændene - betegnelsen for "hansestæderne"
- 5) rådmændene skulle forhandle privilegier og rettigheder til ejendom med kongen, det er udkast til disse breve, der omtales
- 6) Rostocks byråds
- 7) mønten skulle have samme metalværdi som den lybske mønt og dermed kunne anvendes sammen med den lybske mønt, det ville skabe et system med værdimønt og ikke med monopolmønt. Dette system blev gennemført af dronning Margrete.
- 8) Biskop Bertram af Lübeck var i denne periode en af Valdemars forhandlere og var netop i Danmark på dette tidspunkt for at færdiggøre afslutningen af en større erstatningssag – Markvard Westensee-sagen, hvis parter var både Valdemar, bystyret i Lübeck og arvingerne efter MW.
- 9) Peder Dene er en af Valdemars betroede folk, han er nævnt i Yngre Sjællandske krønike og i DRB/DD, hvor han faldes kongens foged.

10) der findes et udkast til privilegiebrev i Rostocks byarkiv (DRB/DD: 3 Rk. 4.Bd. nr 272 (1966))

11) Kong Magnus Eriksson af Sverige, Norge og Skåne besidder Skånelandene, og der er tale om at der skal være en forhandling mellem de to konger i Helsingborg.

12) Hertug Albrecht d.æ. af Mecklenburg er på dette tidspunkt i alliance med kong Magnus og repræsenterer den svenske konge og er ankommet med de svenske riddere, der skal gå i borgen for de danske forhandlere. Mens danskerne er i Helsingborg opholder de svenske riddere sig i Helsingør som garanter for, at Valdemar og hans forhandlere har frit lejde.

13) i Helsingborg

14) Didrik Warendorp er lybsk rådmænd, der netop i disse dage forhandler med Valdemar i Markvard Westensee-sagen. Vi ved at han besegler en aftale i Helsingør 19 juli.

15) Våbenstilstanden findes i DRB/DD III Rk Bd 3 nr 581.

16) hansekebændene

17) Der er tale om aftalen mellem Magnus og Valdemar fra 1343, DRB/DD III Rk Bd 1 nr 384, beskrevet i Sjöstedt s 127.

18) Mødet har sikkert fundet sted i Helsingborg, da Magnus opholder sig på slottet.

19) Valdemar overlader afgørelsen til den voldgiftskommission, der var etableret ved traktaten i 1343, Sjöstedt s 102-03.

20) der er her en skrivefejl af andenhånden: der står i teksten "Abrahamsson" – det er Abiarnisson, se noter til DRB/DD: 3 Rk. 4.Bd. nr 271, (1966).

21) det må dreje sig om striden mellem Valdemar og Magnus og Valdemars svar til mæglingskommissionen.

22) skrivefejl af andenhånden i datoangivelsen – er her rettet til de rigtige dage, se noter til DRB/DD: 3 Rk. 4.Bd. nr 271, (1966).

Kilde 3: Landefreden/Håndfæstning pinsedag 24 maj 1360

Den såkaldte "Landefred" blev til under de voldsomme forandringer i sidste halvdel af 1350erne, hvor kampen om Skånelandene og de jyske adeliges gentagne oprør udfordrede Valdemars kongemagt. Efter flere forsøg på forlig med kampe ind imellem lykkedes det endelig for Valdemar i foråret 1360 for en tid at forene kræfterne, så hans folk kunne sætte alt ind på at genvinde Skånelandene. Både de jyske oprørsgrupper, den sønderjyske hertugfamilie, de holstenske grever og de store hansebyer accepterede for en tid ikke at

modarbejde Valdemar. Han kunne derefter sætte ind i Skåne og udnytte den svenske splittelse og besætte Skåne og siden erobre Øland og Gotland (Fortælling 23).

"Landefreden" eller "håndfæstningen" er et statsretsligt dokument, der i forlængelse af Magna Carta, de tidligere håndfæstninger og de samtidige nordtyske landefredsaftaler danner grundlaget for den legitime kongemagt i form af en håndfæstning med samtidig sikring af freden.

Aftalen viser, at kongen endelig har sikret sig opbakning og magt til at holde opposition og fremmed indflydelse ude.

Mødet i Kalundborg, hvor aftalen bliver til, har været et meget vigtigt møde. Her mødtes repræsentanter for den tidligere jyske opposition (Stig Andersen), hertugen af Sønderjylland (Valdemar og hans søn Henrik), bisperne (den skånske ærkebisp mangler), ridderne og væbnerne overfor kong Valdemar og hans søn hertug Christoffer af Lolland. I en række paragraffer lover parterne gensidigt at sikre freden og sikre parternes rettigheder og beslutninger.

Teksten er opdelt i 4 dele:

- *en indledning*, der fortæller om deltagere og rigsmødet i Kalundborg.
- To sæt af forpligtelser: *A-delen* er Valdemars 11 forpligtelser og løfter, mens *B-delen* er hertugernes, bispernes, riddersnes og væbnernes 11 forpligtelser.
- *Den sidste del* er listen med dem, der har tilsluttet sig aftalerne og som lover at støtte op om kongemagten.

Man kan diskutere om Valdemar på sin side overholdt aftalerne – i hvert tilfælde kniber det med at afholde Danehof hvert år, men kongens ”råd”, der nu bestod af en række magtfulde stormænd, fik netop i de kommende år en mere fast placering i det politiske system.

Rigsrådet kunne nu på egen hånd styre landet og gennem aftaler med kongen fastlægge landets politik, og det ordnede fx

Teksten findes på latin i original i Rigsarkivet i to næsten enslydende eksemplarer med besegling, mange segl er bevaret. Teksten er trykt og oversat i DD/DRB 3 Rk Bd 5 nr 325. Her er anvendt Ellen Jørgensens oversættelse fra 1911 i ”Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder” s 76-83. A og B-opdeling og paragrafnumre er indsat af Henrik Adrian i Ellen Jørgensens tekst og teksten er gennemset.

I Herrens navn Amen. Vi, Valdemar, af Guds nåde daners og slavers konge, og vor kære søn Christoffer, hertug af Låland, holdt, - for at lindre og bortrydde stor nød og utallige ulykkens plager, som sørgeligt at sige, til nu

forhandlingerne med hansestæderne under både den første (1362-65) og den anden hansekrig (1367-70), hvor rådet endeligt afsluttede freden i Stettin 1370. Senere var det rigsrådet under ledelse af Henning Podebusk, der sikrede at Margrethes søn Oluf efterfulgte Valdemar ved hans død i 1375, selvom helt andre muligheder forelå og trængte sig på (Mecklenburgerne).

Teksten er første gang mere udførligt kommenteret og analyseret af historikeren Aksel E. Christensen i 1945. Men de fleste middelalderhistorikere forholder sig til aftalerne og kommenterer deres betydning.

Middelalderhistorikere om Landefreden 1360

- *Erslev i Danmarks Riges Historie bd 2 (1902) s 312-15*
- *Arup i Danmarks Historie bd IIA (1932) s 112-16.*
- *Aksel E. Christensen i ”Kongemagt og Aristokrati. Epoker i dansk Statsopfattelse indtil Unionstiden” (1945, genoptrykt 1968) s 195-203.*
- *Erik Kjersgaard i Politikens Danmarkshistorie bd 4 (1963) s 333-335*
- *Kai Hørby i Danmarks Historie Bd 2 –Første halvbind (1980) s 39-44*
- *Kai Hørby i Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie (1989/2002) s 238-240*
- *Skyum-Nielsen i Fruer og Vildmænd II (1997) s. 43-46*
- *Erik Ulsig i Danmarkshistorie i grundtræk (Aarhus Universitetsforlag 2002) s 72-73*
- *Benito Scocozza og Grethe Jensen i Politikens Danmarkshistorie (2007) s 80-82*

har hærget vort rige Danmark, - et rigsmøde i Kalundborg på pinsedag (=24 maj) i det Herrens år 1360 med vor kære mænd og vasaller, de høje fyrster hr. Valdemar og hans søn hr. Henrik, af samme nåde hertuger af

Jylland, med de værdige fædre og herrer, bisperne, med riddere og væbnere og vort rige Danmarks øvrige almue og indbyggere, som nedenfor nøje er nævnt, på det at vort rige Danmark kan få styrke og bedre kår med den hellige ånds hjælp, eftersom det var på selve Helligåndens højtid, at disse bestemmelser, handfestnyng (1) og beslutninger blev affattede og stadfæstede.

A. For det første lover vi og vor førnævnte søn Christoffer ved vort kongelige ord, at holde alle artikler som nedenfor er skrevne, fast og ubrødeligt.

§1. Først bør alle lande som , som nu ligger til Danmarks rige eller i fremtiden med Guds hjælp kan lægges dertil, frit nyde deres love og rettigheder, som de indeholdes i rette gamle lovbøger, således som friest og bedst nød dem siden kong Valdemars tid og vore andre forfædres tid – Gud nåde deres sjæle.

§2. Fremdeles skal førnævnte hertuger af Jylland (2), hr. Valdemar og hans søn hr. Henrik, og deres arvinger frit og uforkrænkt nyde alle deres rettigheder, som nogen hertug af Jylland fra gamle dage nød dem friest og bedst.

§3. Fremdeles lover de samme herrer hertuger på deres gode tro, at de skal lade alle deres mænd og indbyggere i deres hertugdømme frit og uforkrænkt nyde alle deres rettigheder i så måde, som nogle af deres forfædre friest og bedst har ladet deres mænd og indbyggere nyde og bruge deres ret; og samme hertugers mænd skal være gode hjælpere hertil, at samme hertuger og deres arvinger frit og uforkrænkt kan nyde deres rettigheder, således som samme hertugers forfædre bedst og fuldest plejede at nyde dem fra gammel tid.

§4. Fremdeles skal hver af bisperne fra Danmarks rige frit og uforkrænkt nyde samme rettigheder og friheder, som hans forgængere friest og bedst nød deres rettigheder og friheder fra gammel tid.

§5. Fremdeles hvis nogen af Danmarks riges bisper, som ikke nu er her til stede (3), vil nyde disse bestemmelser og friheder, bør han

sikre sin ret og ære ved disse bestemmelser og handfestnyng, rettigheder og friheder og stadfæste dem sammen med os med sit segl.

§6. Fremdeles hvis nogle lande eller noget herredømme i fremtiden på nogen vis kan lægges til Danmarks rige og krone, og hvis de landes og landskabers indbyggere beslutter frit og helt at de vil nyde disse bestemmelser og handfestnyng, rettigheder og friheder, da skal de stadfæste de bestemmelser og handfestnyng med os ved at hænge deres segl derunder (4).

§7. Fremdeles skal domkapitler, klostre, kirkens mænd såvel de, der er viede til de højere, som de der er viede til de lavere grader, frit og uforkrænkt nyde deres rettigheder og friheder, som de har plejet friest og bedst at nyde dem fra gammel tid.

§8. Fremdeles skal riddere og væbnere, fruer og jomfruer, købmænd, gæster (5), bønder og bokarle frit og uforkrænkt nyde deres gamle rettigheder, som de friest og bedst har nydt dem fra gamle dage.

§9. Fremdeles skal ingen i vort rige Danmark fængsles, uden han er greben på fersk gerning eller lovlig dømt.

§10. Fremdeles har vi med endrægtigt råd og samtykke af de mægtigste i vort rige Danmark besluttet, at det rigsmøde, som kaldes Danehof, i de førstkommende 3 samfulde år skal holdes i Kalundborg, og efter de 3 år skal rigsmødet holdes i Nyborg hvert år på Sct.Hans dag, som skik er fra fordums tid.

§11. Fremdeles hvis nogen vil stævne eller anklage nogen for rigsmødet, kaldet Danehof, skal han først påminde og lovligt stævne ham på hans herredsting, at han skal komme til rigsmødet at svare på det, han beskyldes for, med mindre han kan vise, at han har haft lovlig hindring.

B. Vi hertuger, bisper, riddere, væbnere og al Danmarks almue og hver især står sammen i enighed formedelst den store nåde og inderlige velgerning som tit og meget ofte tidligere, men nu i særdeleshed er os bevist af vor kære herre konge, og som vi håber med Guds hjælp også i fremtiden vil blive os

bevist, og vi lover på vor tro og forpligter os alle fast til at holde alle bestemmelser, handfestnygh og artikler, som nedenfor står skrevne, idet vi erkender, at det faldt os på sinde ved særlig nåde fra den hellige ånd, på hvis højtid dette er besluttet.

§1. For det første skal alle, som nedenfor nævnes, der vil nyde og bruge disse bestemmelser, handfestnygh, rettigheder og friheder, stadfæste nærværende brev ved at sætte deres segl derpå; og hvis de ikke vil sætte deres segl derpå, skal de ikke nyde disse handfestnygh og rettigheder med os.

§2. Fremdeles hvis nogen af dem, der nedenfor nævnes, eller nogen som helst anden i Danmarks rige vil gå mod disse bestemmelser og handfestnygh eller handle derimod, skal vi alle sammen kraftig hjælpe dertil, at den, der således brød, hvad vi vedtog, dømmes og straffes tilbørligt efter landsloven. I særdeleshed mod dem, som øver rov og brand og gør folk til fanger og med råd eller dåd fører udenlandske herrer og mænd ind, som på nogen vis kan være Danmarks rige til skade eller fordærv; hvo der bryder denne bestemmelse og enten bliver greben på fersk gerning eller lovlig dømt, skal miste sin fred, sit gods og sit liv (6).

§3. Fremdeles hvem som helst af dem, der nedenfor nævnes, eller blandt andre, af hvilken stand eller under hvilke vilkår de end måtte være, som bryder meget mod vor herre kongen, hans søn og Danmarks krone, skal dømmes efter landsloven og tilbørligt straffes, og hertil skal vi alle som en virke af al vor magt.

§4. Fremdeles lover vi alle og hver og en af os på vor tro lige som før, at ingen af os skal gæste nogen uden husbondens gode vilje uretteligt og uskelligt; men hvis nogen af os, som nedenfor er nævnte, eller andre hvem de måtte være i Danmarks rige, handler herimod – hvad Gud forbyde – og bliver greben på fersk gerning eller på lovlig vis overbevises om sin brøde, skal han dømmes som åbenbar røver og tilbørlig straffes efter landsloven, og dertil skal vi hjælpe alle sammen, så godt vi kan.

§5. Fremdeles skal det rigsmøde, som kaldes Danehof, hvert år holdes i Kalundborg på Sct. Hans dag i de førstkommende 3 samfulde år, men efter de 3 år skal rigsmødet holdes i Nyborg på førnævnte Sct. Hans dag hvert år, som skik er fra fordums tid. Men hvis nogen vil komme til det rigsmøde, skal han fuldkommeligt nyde hel og fuld og god fred 14 dage før og 14 dage efter nævnte Sct. Hans dag, og den fred vil vi ikke bryde; og hvis nogen af os eller en anden bryder den fred på nogen vis, må han vide, at han ifalder orbodemål (7). Men hvis nogen ifalder orbodemåls straf, skal han tilbørlig straffes efter landsloven af vor herre kongen, hans foged og ombudsmænd, og hertil vil vi medvirke af al vor evne.

§6. Fremdeles må ingen, af hvad stand eller vilkår han er, trykke eller tvinge nogen ringere eller mindre mægtig, så han ikke tør forfølge sin ret på tinge eller for retten. Men hvis han gør det, og det bliver skelligt fremført og bevist mod ham, skal han først miste, hvad sagen gjaldt, og derpå skal bøde hr. kongen efter landsloven, ret som han havde tabt sagen for retten.

§7. Fremdeles hvo som tiltaler en anden med onde og hånende ord, som hedder ”manyng”, eller udstøder trusler i fornævnte vor hr. konges nærværelse eller i hans drosts eller marsks nærværelse, hvor ret er sat på rigsmøder og rettering og landsting i Danmarks lande, skal først miste det, om og i anledning af hvilket han taler, og dertil bøde efter landsloven.

§8. Fremdeles hvis fornævnte vor herre kongen, hans fogeder eller ombudsmænd retfærdigt efter loven straffer en ugerning og tager, hvad der tilkommer dem, skal ingen på nogen måde sige, at det er sket af fjendskab og had.

§9. Fremdeles hvis nogen lider uret af vor herre kongen, hans fogeder eller ombudsmænd – hvad Gud forbyde – og hvis han retteligt klager herover og forfølger sin sag, skal han ikke derfor lide nogen tort (8) af vor herre konge eller hans mænd.

§10. Fremdeles lover vi, som nedenfor er nævnte, enhver af os for sig og alle mænd i Danmarks rige på vor gode tro ligesom før, at vor herre kongen, han søn Christoffer og Danmarks krone fuldt og helt skal nyde al ret, og dertil skal vi alle som en hjælpe og trofast medvirke af al magt og evne, eftersom landsloven kræver.

§11. Ydermere skal kirker, klostre, jomfruer, enker, umyndige og forældreløse og andre, som savner ret værge, bymænd og borgere, bønder, købmænd, gæster, bokarle, tremarksmænd (9), alt kongens folk og alle, for hvem kongen har at svare, have lov til at nyde al ret, landslov og friheder helt frit og uforkrænkt, og hertil bør alle vi som nedenfor er nævnte, og hver for sig hjælpe med råd og dåd og hele vor evne.

Og vi fornævnte kong Valdemar og vor søn Christoffer lover alle vor mænd, som nedenfor står skrevne, og hver enkelt af dem, og de øvrige, som bor i vort rige, at vi vil og skal tolke dem disse bestemmelser og handfestnyng og alt andet i bedste forstand. Og vi hertuger, bisper, riddere og væbnere, som nedenfor er skrevne, og alle mænd i Danmarks rige tilsiger vor herre kong Valdemar, hans søn Christoffer og Danmarks krone, at vi vil og skal tolke dem alle ovenanførte bestemmelser og handfestnyng og alt andet i bedste forstand.

Men for at alle disse foranskrevne artikler kan få bestandigheds kraft og erholde større styrke, og for at de kan holdes fastere af alle, som nedenfor står skrevne, og hver især af os, har vi ment at burde hænge vore segl ved nærværende brev

– Valdemar, af Guds nåde konge; Christoffer, hertug af Låland;

Valdemar og Henrik, hertuger af Jylland; nævnte ovenfor;

Niels af Odense, Peder af Viborg, Peder af Ribe, Henrik af Roskilde, Paul af Århus, Mogens af Børglum, af Guds nåde bisper;

- Stig Andersson, Niels Lembek, Henning Podebusk, Erik Barmumsøn, Benedikt

Ahlefeldt den ældre, Bo Falk, Erik Nielsson, Peder Laurensøn, Palle Jonsøn, Evert Moltke, Fikke Moltke, Peder Grubbe, Niels Knudsøn, Jakob Bekere, Peder Bekere, Olaf Jenssøn, Peder Nielsson, Anders Frost, Esge Krok, Jacob Olafsøn, Johannes Hummersbüttel, Heine Kabolt, Benedikt Ahlefeldt den yngre, Otto af Hoo, Offe Pedersøn, Peder Ludvigsøn, Arnold Moltke, Kersten Kule, Luder Lembek, Jens Nielsson, Niels Offesøn, Erland Kalf, Peder Munk, Niels Glob, Aage Steeg, Jens Absalonsøn, Peder Albertsøn, Jacob Spliitaaf, Laurens Hvas, Jens Vendelsbo, Niels Hase, og Niels Vind, riddere;

- Niels Eriksøn af Linde, Jens Laurensøn, Niels Jenssøn af Keldebæk, Knud Bugge, Povl Glob, Niels Eysøn, Valdemar Sappi, Jens Kaas, Niels Tuesøn, Strange Ebbesøn, Bo Høg, Thomas Nielsson, Lage Offesøn, Peder Iversøn, Kristjan Kaas, Olaf Pedersøn af Nyrup, Olaf Pedersøn Lunge, Mads Falster, Niels Karlsøn, Peder Hvis, og Knud Hæringh, væbnere.

Givet år, dag og sted som ovenfor nævnt.

Noter ved Henrik Adrian

1) Teksten må oprindeligt være udformet som en håndfæstning, men er blevet tilrettet som en kontrakt mellem kongen og riget med begge parter rettigheder overfor hinanden. Den følger både krav til kongen om retslig sikkerhed for hans mænd og krav om fred og sikkerhed i landet alle skal opfylde.

2) Hertug Valdemar var kong Valdemars svoger og de var allierede optil 1350, hvorefter den sønderjyske hertug i samarbejde med de jyske adelsoprørere og de holstenske grever flere gange modarbejdede kong Valdemar. Ved Danehoffet i 1354 var der også et forlig mellem kong Valdemar og hertug Valdemar. Hertug Valdemar var efterkommer og medlem af Abel-slægten, der søgte at sikre uafhængighed af den danske kongemagt. I en kort årrække var hertug Valdemar, som mindreårig konge af Danmark (1326-30) under kontrol af de holstenske grever. Abelslægtens politik er beskrevet af historikeren *Bjørn Poulsen i Sønderjyllands Historie Bd 1 (2008) s 120-38.*

3) Både Slesvigbispen og ærkebisen i Lund mangler i vidnelisten, begge er udenfor Valdemars herredømme.

4) Det er muligt for både nye områder og adelige at tilslutte sig aftalen om fred og rettigheder. Der kan være tænkt på den kommende erobring af Skånelandene.

5) gæster – her menes udlændinge, der som købmænd opholder sig i Danmark.
6) Den stærkeste paragraf, der sikrer kongerigets enhed og kongens magt.

7) Orbodemål – er sager der kun kan idømmes landsforvisning, legems- eller livsstraf – ikke bøder.
8) lide skade
9) mænd, der har ret til at vidne ved herredstinget.

Kilde 4: Kalkmaleri, gotik, Valdemar Atterdag og hans dronning Helvig. Kort efter 1375. Næstved Sct. Peders kirke. Roskilde stift. (HA)

Valdemar Atterdag død 1375

Valdemar Atterdag døde på Gurre i Nordsjælland 1375 og blev begravet i Sorø Klosterkirke, hvor hans fader kong Christoffer også lå begravet.

Skovklostret (nu Herlufsholm), et benediktinerkloster ved Næstved fik testamentarisk 50 mark sølv i gave efter kongen og hans hustru og den blev anvendt til sjælemesser og et mindebillede for kongeparret i Sct. Peders kirke i Næstved, som klostret ejede.

Fortolkning – et monumentalt mindebilled

Billedet viser frem – nådestol og stifterbillede?

Billedet er malet på korets nordvæg. Det viser nye opfattelser af forholdet mellem de troende og Gud. Der er tale om et epifaniam til minde om det afdøde kongepar: Valdemar og Hedvig, som de besøgende i kirken skal bede for, så de kan frelses, men billedets konstruktion er meget usædvanlig.

Det viser Gud fader med den korsfæstede søn, - nådestolen- kaldes denne billedtype, der viser treenigheden (gud, sønnen og helligånden), men her mangler helligånden (som ofte vises med en due).

Normalt ville der være tale om et stifterbillede, hvor stifterne, der giver gaver til kirken, henvender sig til forbedere (oftest Maria og Johannes Døberen eller de to apostle Peter og Paulus), der så henvender sig til Gud om tilgivelse for de bedende på billedet.

Det er usædvanligt på dette tidspunkt i Norden, at de troende på et billede selv direkte henvender sig til Gud. De bedende er samtidig i meget stor størrelse (det plejer at være omvendt!). Usædvanligt er det også, at der bagved kongen ses en hund, trofasthedens symbol. Hjelmtegnet med våbenskjold karakteriserer normalt en stifter på dette tidspunkt.

Valdemars krigsudstyr

Valdemar er i fuldt krigsudstyr og med våben, og det viser kongens magtfulde stilling. Han er klædt på, som de veludstyrede riddere var bevæbnet på dette tidspunkt. Han har en kiltet vams på kroppen og derover en ringbrynje. Derover havde han en rød ydervams, der var forstærket på bagsiden med pånittede metallameller, der skulle beskytte ryg, mave og bryst mod de farlige bolte fra armbrøstskytterne. På armene, skuldrene og benene havde han særligt udformede harniskplader af metal, der var spændt udenpå ringbrynjen. Handskerne var lavet af mange sammennittede metalstykker påsat en læderhandske. På hovedet havde han en kronerydet bascinet (rund eller topformet hjelm, der dækker nakken og siderne af hovedet, evt med krave af ringbrynje). Ringbrynjen rager højt op på halsen og hænger desuden forned under den hjertesmykkede vams eller kofte. På anklerne er der store stjerneformede ridesporer. Han er bevæbnet med et stik- og hugsværd, der er tungt i håndtaget og som er ca 1 m langt og er ret tyndt. Ved siden (i ridderbæltet) har han en såkaldt nyredolk. Den blev brugt til at give "nådestøddet" til de panserede riddere, hvis de var faldet af hesten og ikke mere kunne forsvare sig. Som beskyttelse er også vist det mindre trekantede skjold (uden angivelse af slægt mv.), – tidligere havde man det store aflange normannerskjold, der især egnede sig til fodfolket.

Det er sådan man må regne med at de professionelle soldater har været udstyret i kampene på Gotland 1361. Et tilsvarende udstyr findes på den sarkofag over Kristoffer

Valdemarssøn (død 1363), som er opstillet i Roskilde domkirke ved siden af Margrete den førstes sarkofag.

Direkte kontakt – behov for frelse

De to tekstbånd, der udgår fra Valdemar og Helvig har sandsynligvis indeholdt de første ord fra en bøn. Bønnen modtages velvilligt af Gud – det ses af hans velsignende håndstilling med de to opretstående håndflader.

Netop i senmiddelalderen udvikles der således nye opfattelser af, at den troende direkte selv kan være i kontakt med Vorherre, det fører frem til reformationens opgør med frelselæren.

Baggrunden for billedet er kongens testamente, hvor benediktinermunkene på Skovkloster ved Næstved, der ejede Sct.Peders kirke, fik 50 mark sølv til afholdelse af sjælemesser for kongen og hans dronning.

Billedet var således med til at sikre Margretes og barnekongen Olufs legitimitet i en periode, hvor andre (Mecklenburgerne) også havde kunnet stille arvekrav til den danske krone, og benediktinerne støttede gennem deres store monumentale maleri Margretes magtovertagelse.

Billedets restaureringshistorie

Billedet blev fundet, afdækket og endelig restaureret af J. Kornerup 1883-84. Han var en omhyggelig dokumentarist og lavede skitser og farvelagte akvareller af de kalkmalerier, han arbejdede på. Det skete også med "kongeepifitafiet".

Her kan man se, at skriftbåndene ikke har en genkendelig tekst, men at der tv. for Valdemar står et vers på latin (med fejl i den latinske tekst), der oversat fortæller:

"År tusind, tre gange hundred, halvfjerds og fem, dagen før Crispinus' fest (=25 oktober), da lad det være mindet, døde Valdemar, konge; han hviler med Kristus".

Den oprindelige latinske tekst findes også i Skovklostrets dødebog, hvor den fuldstændige

tekst står, og som her er oversat.
Våbenskjoldet (der senere har fået påmalet de tre løver: rigsvåbnet) fandtes ikke i Kornerups akvarel og er således malet på senere. Billedet er opmalet af Kornerup og er genrestaureret i 1933 og igen sammen med nordre sideskibs kalkmalerier, der blev fremdraget i 1978 og 1984-85.

Kilder: Ulla Haastrup og Robert Egevang (red):
Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475.

Nationalmuseet 1985 artikel 10, s VIII. Her er et billede af Kornerups akvarel.

Axel Bolvig: *Politikens bog om Danmarks kalkmalerier.* Politikens Håndbøger 2002 s 184-85, 348.

Niels-Knud Liebgott: *Middelalderens våben.* Nationalmuseet 1976 s 45-54

Kai Hørby s 278-81 i *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bind 5* (2002/1989)

Fortælling 23: Om angrebet på Gotland 1361

Indledning om Valdemarstoget

Valdemar Atterdags angreb på Gotland i sommeren 1361 skabte både sagn og mytiske forklaringer om de gotlandske bønders nederlag og Visbyborgernes underkastelse, og de mange skrøner og historier blev senere centralt stof for de nationalromantiske bevægelser, der i 1800-tallet udnyttede historierne i historieskrivning, billedkunst og litteratur.

En tidlig samling af de mange skrøner og historier om Valdemars Gotlandstog findes i præsten Hans Nielssøn Strelow (provst i Vall på Gotland, senere biskop i Visby):

”*Chronica Guthilandorum*”. Trykt på dansk i København 1633. Han har haft adgang til middelalderdokumenter og overleveringen i Visby, da han skrev sin tekst.

Bogen er genoptrykt som Strelow: *Chronica Guthilandorum*. Faksimil. Barry Press. Visby 1978.

Blandt de nordiske og tyske historikere i 1800- og 1900-tallet har erobringen af hansestaden Visby givet anledning til mange diskussioner og forskellige forklaringer på begivenhedsforløbet og dets betydning. Stor interesse for Valdemarstoget opstod efter udgravningerne ved Visby af gravpladsen (Korsbetningen) for de mange dræbte gotlandske mænd. De blev begravet udenfor bymuren i den varme sommer 1361 lige efter det sidste slag mellem den gotlandske bondehær og Valdemar Atterdags veltrænede lejetropper.

Udgravningerne foregik i 1928-30 med både svenske og danske arkæologer og resultaterne blev offentliggjort i 1939 og 1940. Med de tysk-sovjetiske trusler under 2.verdenskrig mod Norden fik Valdemarstoget i Sverige derefter en moderne tolkning, som kampen mellem de uskyldige lokale bønder og den udenlandske rå krigermagt.

Kriggergravene ved Korsbetningen udenfor muren indeholdt unge og gamle gotlændinge, der var mejet ned af Valdemars professionelle

hær – og som med gamle våbentyper (ringbrynjer, håndvåben) ikke kunne klare den moderne overmagt i form af ryttere til hest i rustning og fodfolk med slagvåben og med armbrøst.

Udstillingen af de sønderhuggede gotlændinge på museet i Visby glemmer man ikke let.

Der findes en række *kunstneriske tegninger/malerier* fra 1639, 1890 og fra 1942, der på forskellig måde tolker situationen mellem Visby og landet – og mellem Valdemar og de erobrede. Billederne er gennemgået i Chr. Tortzen: *Gotland 1361* (1961) s 100-103.

Hvad ved vi om Valdemarstoget?

Kilderne til begivenhederne er meget spredte, Ellen Jørgensen oversatte en stor del af kilderne i 1911 i ”*Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder*”, og en senere dansk historiker Christian Tortzen har i bogen ”*Gotland 1361*” (Gyldendal 1961) gennemgået og samlet de mange oplysninger i en spændende studiebog til gymnasiet.

Han har i høj grad hentet sine kilder og tolkninger fra den svenske historiker Bengt Thordeman: *Invasjonen paa Gotland 1361*. København 1946.

Nedenfor er udvalgt de vigtigste kilder til begivenheden, så man kan forstå, hvad der sker, og der er overvejelser over hvilken betydning Valdemarstoget fik både på Gotland og for den politiske situation i Østersøområdet. Oversættelserne til kilderne er foretaget af Ellen Jørgensen og er gennemlæst og kommenteret af Henrik Adrian.

Nyere historikers tolkninger

Baggrunden for Valdemarstoget blev beskrevet af den svenske historiker Hugo Yrwing (Gotlandsk Arkiv 1961: ”*Valdemar Atterdags Gotlandståg 1361*”) og hans fortolkning har været anvendt af de fleste nyere danske historikere siden.

I sine sidste oversigter giver middelalderhistorikeren Hugo Yrwing fra Lund en samlet analyse af Gotlands udvikling fra vikingetiden til middelalderens afslutning i ”*Gotlands Medeltid*” (Visby 1978) og i ”*Visby - Hansestad på Gotland*” (Gidlunds, Stockholm 1986).

Den seneste dybtgående fremstilling, der dækker hele forløbet er skrevet af Stockholmshistorikeren Michael Nordberg: *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317-1374*. Norstedts Förlag 1995.

En mere populær fremstilling af hele Gotlands historie findes i Roger Öhrman: *Vägen till Gotlands Historia*. Gotländsk Arkiv 1994 (Uddevalla 1994) og i den nye *Norstedts Sveriges Historia Bd 3 1350-1600* (Stockholm 2010) af middelalderhistorikeren Dick Harrison fra Lunds Universitet.

De seneste fortolkninger har lagt vægt på både udviklingen i det svensk-norske rige i 1300-tallet og for Gotlands centrale betydning i Østersøens handelsnetværk, der ophører ind i 1300-tallet, mens øens strategiske betydning til at sikre magten over Østersøen øges.

Spillet om Skånelandene udvides til Gotland

Det politiske spil om Skånelandene (se Fortælling 21) fortsatte i 1350erne med, at det svensk-norske kongedømme under Magnus Eriksson og hans to sønner Håkon og Erik kom under voldsomt pres og reelt gik i opløsning på samme måde som det danske kongedømme i 1320erne og 30erne.

Der var flere grunde hertil.

Først og fremmest led Magnus Eriksson under de finansielle problemer, som den ”sorte død” og pesten i 1348-50 senere gjorde det næsten umuligt at komme af med.

Kongemagten i Sverige finansierede allerede i 1320erne og 30erne en stor del af sine udgifter ved at låne store andele af kirkens store indtægtsstrømme, og ved at de kongelige afgifter fra ejendomme og de lokale skatter blev pantsat til andre magthavere: udenlandske fyrster og adelige långivere. Størst var udgifterne til betalingen for at

indløse Skånelandskaberne som pant, som Magnus overtog i 1332, hvor han blev hyldet som konge i Skåne på landstinget i Lund. Indtægterne fra Skånemarkedet var ikke nok til at tilbagebetale den store pantsætningssum svarende til værdien af ca 8 ton sølv, så kongen kom hurtigt til at pantsætte markedsindtægterne til udenlandske långivere – især den mecklenburgske hertug Albrecht. Lånene fra kirken blev ikke tilbagebetalt i 1350erne, og det betød at Magnus Eriksson i en længere periode måtte leve under truslen om at være bandlyst og kom i voldsom modsætning til pavekirken.

Det var Skånelandene med Skånemarkedet i centrum, der betød meget økonomisk og herimod rettede både Mecklenburgerne og hansestæderne deres interesse.

Omkring 1359 var der følgende interesser med i spillet om Skånelandene:

- **Valdemar Atterdag** søgte at sikre sig allierede, der kunne støtte en generobring af Skånelandene og kontrollen med indtægterne fra Skånemarkedet. Hans døtre Ingeborg (gift med hertug Albrecht d.æ) og Margrete var i spil som giftepant i tilfælde af alliancer.
- **En gruppe jyske stormænd** søgte på forskellig måde at modvirke Valdemars kontrol og skatteudskrivning. De allierede sig ofte med de holstenske grever, hertugen af Sønderjylland eller den svenske oprørsgruppe omkring Erik Magnussøn. Gruppen blev sat på plads ved Landefreden i 1360, efter at to af de ledende stormænd (med Niels Bugge i spidsen) var blevet snigmyrdet efter et forligsmøde med Valdemar.
- **Kong Magnus og hans søn Håkon Magnussøn** var efter opgøret med sønnen Erik, der døde i 1359, atter i besiddelse af hele Sverige-Norge og Skåne. Men der var ikke tale om en endelig udsoning med det oprørske svenske adelsparti og de udenlandske fyrster (Albrecht af Mecklenburg).
- **Hansestæderne med Lübeck** i spidsen ønskede kontrol og sikkerhed for deres handel på Skånemarkedet.
- **De holstenske grever** – Claus og Henrik, forsøgte at fastholde og sikre deres panthaverintresser i Danmark og i Skåne og i Sverige. Deres søster Elisabet var i spil som giftemålspant i tilfælde af alliancer med de svenske konger.
- **Hertug Albrecht d.æ. af Mecklenburg** og hans søn **Albrecht d. y.** (de er byherrer for Rostock) spiller en vigtig rolle som långivere, og de har

militær styrke. De har delvist pant i Skånemarkedet og er knyttet til den svenske oprørsgruppe omkring Erik, der fortsætter på egen hånd i 1360 med alliance med mecklenburgerne.

Konsekvenserne på Gotland af Valdemars erobring 1361?

For Gotland og Visby fik Valdemars erobringstogt stor betydning. Men man kan diskutere om den nedgang i omsætning, stagnationen i kirkebyggeriet på landet og tilbagegangen for Visby alene kan forklares udfra den danske erobring.

Allerede i begyndelsen af 1300-tallet havde de store hansebyer i Nordtyskland direkte sejlads og transport af gods til de andre Østersøbyer og Visbys centrale rolle som transitby aftog, selvom Visbys borgere stadig indtog en central rolle i Østersøhandelen især overfor de baltiske havnebyer og de svenske Østersøbyer. Visby forblev en vigtig og rig handelsby i 1300-tallet.

Farmandsbøndernes rolle var imidlertid ved at være udspillet. Godt nok fortsatte landet Gotland med at fungere med Gutnaltinget og egne embedsmænd (landsdommeren) efter borgerkrigen 1288, men både den ”Den sorte død” (1348-51) og den skibsteknologiske udvikling standsede farmandsbøndernes mulighed for at tjene overskud på søfart i Østersøen.

Man kan direkte aflæse det i det manglende kirkebyggeri i første halvdel af 1300-tallet. Mange kirker på landet blev i 1200-tallet og i årene omkring 1300 udbygget eller planlagt udbygget – men det gik helt i stå efter 1350, altså inden Valdemarstoget 1361.

Med Valdemars erobring 1361 blev Visby – og Gotland direkte inddraget i de mange konflikter i Østersøområdet.

Visby som strategisk sørøverby

Både under Margrethe og senere under Erik af Pommerns eksil blev øen gentagne gange invaderet og erobret (Vitalierne 1394-98, Den tyske orden 1398-1408, Erik af Pommern fra 1408 og som eksil fyrste 1440-49), og øen var konstant med sin strategiske placering midt i Østersøen et fortsat usikkert område forsøgt

kontrolleret af Sverige, Danmark, hansestæderne og den Tyske orden i Preussen. Det betød at øen og Visby stagnerede, og at beboerne måtte tilpasse sig den slotsherre, der sad på det stærke Visborg slot, der blev bygget fra 1411 under Erik af Pommern.

Efter Erik af Pommern var det Axelsønnerne (Oluf og Iver Axelsson fra 1449-96) og Jens Holgersen Ulfstand (1496-1517) – der var lensmænd på Visborg og som udnyttede Gotlands ressourcer og skabte sig rigdomme og andre besiddelser i unionsriget.

Da unionsriget for alvor gik i opløsning under Christian den Anden omkring 1523 var det Søren Norby, kongens trofaste admiral, der var lensmand på Gotland (1517-1525).

Der var flere perioder, hvor lensmændene på øen drev kaperi og på forskellig måde sikrede sig uafhængighed.

I en periode var Axelsønnerne i alliance med den svenske konge Karl Knutsson og Søren Norby var også udenfor den danske konge Frederik den Førstes magt indtil 1525. For at klare sig måtte begge ty til sørøveri og kapring af skibe i Østersøen og det ødelagde Visbys handel.

Det lykkedes for Frederik den Første – og hans efterfølger Christian den Tredje at fastholde Gotland som del af det danske rige. Først ved freden i Stettin 1570 (efter Den nordiske syvårskrig) accepterede Sverige den danske besiddelse af Gotland, men da var øen og byen blevet et udkantområde i det danske rige.

Selv overgangen til Sverige ved freden i Brömsebro 1645 ændrede ikke herpå, og det er baggrunden for, at så store dele af de middelalderlige bygninger stadig er bevaret og ikke nedrevet eller erstattet af nyopførte kirker og bygninger.

Kilder 1- 14 til Valdemarstoget 1361

A. Samtidige dokumenter

Kilde 1. 1. maj 1361 Kong Magnus advarselsbrev til Visby

Kilde 2. 29. juni 1361 Kong Håkons brev om ægteskab med Elisabeth, grev Henrik af Holstens søster

Kilde 3. 3. juli 1361 Kong Magnus brev om udbudt leding

Kilde 4. 29. juli 1361 Kong Valdemars privilegiebrev til Visby

Kilde 5. 1. august 1361 Hansestædernes foreløbige aftale om blokade mod Danmark

B. Beretninger

Kilde 6. Klageskriftet - Libellus de Magno Erico Rege -fra 1365-71

Kilde 7. Sjællandske krønike 1359-63 - efter 1365

Kilde 8. Detmar: Lübeck-årbogen- fra 1380

Kilde 9. Forhandlingsprotokol fra hansestæderne, Tønsberg 8 september 1372

Kilde 10. Skånske årbog – fra o. 1400

Kilde 11. Visbyfranciskanernes bog med A. Spredte optegnelser B-C. Visbyårbogen (fra o.1420)

C. Sagnstof

Kilde 12. Strelow: 1633

D. Rester/Monumenter

Kilde 13. Mindekorset på Korsbetningen o. 1380

Kilde 14. Indskrift i Fide Kirke o. 1400

Arbejdsspørgsmål:

1. *Begynd med at få styr på begivenhederne i 1350erne og på magtforholdene i Norden – se evt. på Fortælling 21 og introduktionen her.*

2. *Lav en kildeoversigt og undersøg tendensen i de forskellige beretninger – det drejer sig om kilde 6-12.*

3. *Undersøg Strelows beretning – hvor har han fat i sikre kilder, og hvor er der dokumentation for hans oplysninger – hvilken funktion har de mange skrøner og fortællinger i forhold til 1361?*

4. *Undersøg forholdet mellem Magnus/Håkon og Valdemar Atterdag – er der tale om aftaler som bekræfter den kritik Klageskriftet*

(Libellus) opstiller om Magnus og Valdemar? Er der kilder, der kan modbevise at Magnus opgav Skåne uden grund?

5. *Hvorfor angriber Valdemar Visby? Hvordan lykkes det for ham at vinde byen? – Hvilke fordele har han i det fortsatte alliancespil?*

6. *Hvilken rolle spiller den svenske opposition og oprørsgruppe i forhandlingerne om Skåne og Gotland?*

7. *Hvilke interesser har en norsk konge (Håkon) i at være med til at kontrollere Sverige (brug kilde 11B og C)?*

8. *Hvorfor må Magnus og Håkon helt opgive Sverige i 1362-63?*

9) *Hvilke forklaringer giver historikerne på Gotlandstoget og Valdemars politik? Hvilke konsekvenser får Valdemarstoget for Gotland og Visby?*

- *Erslev i Danmarks Riges Historie bd 2 (1902) egenskaber s 289-90, 256-57 kongemagt s 311-15, 1359-63: s 315-23, 329-40*
- *Arup i Danmarks Historie bd IIA (1932) karakteristik s 100-101, 1355-1363: s112-17,144-47.*
- *Sven Tägil i Valdemar Atterdag och Europa (Lund 1962) s 232-45, 278-81, 399-402*
- *Erik Kjærsgård i Politikens Danmarkshistorie bd 4 (1963) egenskaber s 266-63, 366-368, 1360-63: s 330 -347*
- *Kai Hørby i Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie (1989) karakteristik s 219-21, 1355-63: s 236-44*
- *Michael Nordberg i I Kung Magnus tid (Norstedts 1995) s 257-76*
- *Skyum-Nielsen i Fruer og Vildmænd II (1997) historie 1355-63 s. 39-50, karakteristik af Valdemar s 65-70*
- *Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen i Det danske imperium (2005) s 87-90*
- *Dick Harrison i Norstedts Sveriges historia 1350-1600 (Stockholm 2010) s 53-59*

10. *Hvilke tolkninger kommer til udtryk i de kunstneriske tegninger/malerier af:*

- *Gerrit von Honthorst (til Christian IV 1639)*

- Carl Gustaf Hellqvist (*Valdemar Atterdag brandskatter Visby 1890*)

- Sven Erixson (*Slaget ved Visbys mur 1942*)

Kilde 1: 1. maj 1361 Kong Magnus advarselsbrev til Visby

Afskrift hos Strelow 1633 s 166-67, latin med dansk oversættelse.

Præsten Hans Nielssøn Strelow (provst i Vall på Gotland) har haft adgang til middelalderdokumenter i Visby, da han skrev sin "Chronica Guthilandorum" og fik den trykt i Københaffn 1633. Strelows tekst og oversættelse er set efter af Henrik Adrian. Trykt i DRB/DD 3 Rk 6. Bd nr 40 og i Strelow: Cronica Guthilandorum. Faksimil. Barry Press. Visby 1978.

Magnus af Guds nåde, Sveriges, Norges og Skånes konge hilser de gode mænd, borgmestre, rådmænd og hele byen Visbys menighed nåde og fred i Herren. I ved, at det tidligere er kommet til vores kundskab, at nogle af vore venner har sammensværget sig til vor og hele rigets skade og fordærv og pønser på hemmeligt og med våbenmagt og en stærk hær at angribe Eders område, som er dem nærmest, medmindre I sikrer jeres by, murene og havnene med tilstrækkelig og omhyggelig bevogtning i alle nødvendige henseender, såvel ved nattevagt som ved anden vagttjeneste.

Derfor formaner vi Eder alle og påbyder Eder strengt med denne formaning, at I dag og nat omhyggeligt og ivrigt holder øje med alle de steder, hvor I venter at sådanne farer skulle opstå, så at riget eller I ved Eders påpasselighed på ingen måde kommer til at lide skade på grund af uforsigtighed, hvad I har så meget mindre at frygte, når I blot forsvarer Eders by og havne med tilstrækkelige sikkerhedsforanstaltninger. Forsøm intet af dette, så sandt som I mener at burde elske rigets gode tilstand og vor ære. Givet i Stockholm i det Herrens år 1361, lørdagen før Kristi himmelfartsdag.

Kilde 2: 29. juni 1361 Kong Håkons brev om ægteskab med Elisabet, grev Henrik af Holstens søster, uddrag

Plattysk. Original i uddrag. Trykt hos Tortzen s 63-64, DD/DRB 3 rk. 6 bd. Nr 63.

Vi Håkon af Guds nåde konge i Norge sender evig hilsen i Gud til alle, som ser eller hører dette brev. Vi erklærer og bevidner klart i dette brev, at der – med vor kære herre og fader hr. Magnus, Sveriges og Norges konges vilje og samtykke, og i samråd med de ærværdige herrer og fædre i Gud hr. Peter, ærkebiskop i Uppsala, hr. Niels, biskop i Skara, hr. Troels, biskop i Strängnäs, og vore menige rådgivere – er sluttet følgende aftale mellem os på den ene side og den ædle mand grev Henrik, greve af Holsten og Stormarn, på den anden side – til nytte og fromme for vore riger Sverige og Norge – nemlig, at vi skal tage til hustru samme grev Henriks søster, jomfru Elisabet, med hvem vi allerede har indgået trolovelse....

Derefter lover Håkon at holde de aftaler, der allerede er indgået i Lund mellem greverne Henrik og Claus. Og hvis kong Håkon ikke tager jomfru Elisabet til ægte, ... hvad Gud forbyde... skal greverne holdes skadesløse på enhver måde. Samtidig med denne aftale får de to grever og deres arvinger ... vor mønt i Kalmar, og vi har pantsat til dem slottet i Kalmar og lenet med al kongelig ret... ... Og vi hr. Eringisle Sunesson, jarl, hr. Bengt Philipsson, hr. Hermann v. Vitzen, hr. Karl Ulfsson, hr. Trotte Petersson, hr. Lidinward Haraldsøn, riddere, Anund Hemmingsson, Arvid Kertilsson, væbnere, lover, at vi støt og fast uden svig, i god tro vil holde alle disse ovennævnte stykker Og har hængt vore segl ved dette brev sammen

med vor herrers segl ... givet og skrevet året 1361 efter Guds byrd på de hellige apostle Peters og Paulus' dag.

Brevet på pergament er forudbeseglet af Magnus og Håkon og en lang række vidner og bragt til Holsten, hvor teksten så er indført og de svenske forhandlere: *Bengt Filipson, Hermann v. Vitzen og Karl Ulfsson* har beseglet brevet som ekstra vidner.

Det samme er sket med aftalerne om forbund med Lübeck fra 22 august 1361 (Tortzen s 66) og en samlet aftale med Magnus og Håkon og hansestæderne 8-9 september 1361, der aftales og bevidnes i Greifswald (Tortzen s 66-68/ DRB/DD 3 rk. 6 bd. Nr 80-81). *Forhandlerne blev kernen* i det fortsatte oprør mod Magnus og aftalerne i Greifswald fik med de store

indrømmelser til hansestæderne atter presset Håkon og Magnus væk fra Sverige.

Elisabet bliver ikke gift med Håkon, hun sendes med skib i december 1361 over Østersøen, men lider skibbrud på Bornholm, hvor ærkebispens af Lund derefter fængsler hende. Han modsætter sig ægteskabet med religiøse grunde, da Håkon tidligere er blevet trolovet med Margrete (i 1359).

Sandsynligvis holdes hun indespærret på Valdemars foranledning og løslades først i slutningen af 1363, da brylluppet mellem Håkon og Margrete er gennemført (se kilde 7), efter at Valdemar har sprængt alliancen mellem Magnus, hansestæderne og holstenerne. Til gengæld for sin "tjeneste" fik ærkebispens som modydelse atter råderetten over Hammerhus og Bornholm.

Kilde 3: 3. juli 1361 Kong Magnus brev om udbudt leding

Latin, original i uddrag. Svenske rigsarkiv. Trykt hos Tortzen s 64.

Vi Magnus af Guds nåde konge af Sverige, Norge og Skåne gør vitterligt for alle, at vi frigør og ligeså fritager alle undergivne, der hører til nonnerne ved Skt. Klara kloster i Stockholm, for den nu udbudte leding....

Givet i Stockholm i det Herrens år 1361 lørdagen inden ottendedagen efter Peters og Paulus' dag.

Kilde 4: 29. juli 1361 Kong Valdemars privilegiebrev til Visby

Bekræftet afskrift fra 1425, plattysk, Rigsarkivet. Trykt i Tortzen s 65 og DRB/DD 3 Rk. Bd 6 nr 69.

Vi Valdemar af Guds nåde de danskes og venders konge, og Christoffer vor søn, af samme nåde hertug af Lolland, erklærer og bevidner klart i dette brev, at vi tilstår de vise og agtværdige mænd, borgmestre og rådmænd og borgerne i vor by Visby, vore kære og trofaste, alle rettigheder og friheder, som de har haft fra gammel tid. Endvidere bevilger vi dem den særlige nåde, at de skal have samme frihed på vort rige Danmarks forstrande (1), som vore andre byer har, der ligger i samme rige. Og de og deres må frit handle deres gods i vort rige. Og vi giver dem ret til at have mønt, som de har haft den fra gammel tid (2). Til at bevidne og deltage i forhandlingerne om denne aftale er tilstede

den højvelbårne fyrste Erik af Sachsen og hr. Claus Lembek, hr. Henning Podebusk, hr. Valdemar Sappi, riddere. For at bekræfte, at alle ovennævnte stykker skal overholdes ubrydeligt, har vi, nævnte Valdemar, konge af Danmark og Kristoffer, hertug af Lolland, hængt vore segl ved dette brev, som er givet og skrevet 1361 efter Guds byrd på Sankt Olavs, den hellige konges dag.

Noter:

- 1) ret til at bjærge gods ved stranding
- 2) Byen Visby udstedte egen mønt fra midten af 1200-tallet, indtil da var det landet Gotland, der udstedte mønt. Oversigt findes i Hugo Yrwing: *Gotlands Medeltid*. Visby 1978 s 214-17

Kilde 5: 1. august 1361 Hansestædernes foreløbige aftale om blokade mod Danmark

Uddrag af afskrift, latin, trykt i DRB/DD 3 Rk Bd 6 nr 70.

I det herrens år 1361. Bemærk, at de herrer rådmænd fra søstederne, der var forsamlet i Greifswald den 1. August, har besluttet at holde forhandlinger den 31. August i Greifswald. De har derudover besluttet at i mellemtiden må intet gods indføres i

Danmark eller Skåne.... Endvidere støttede de, at krigsfolk og proviant i mellemtiden må sendes og udføres fra deres havne til brug for kongerne af Sverige og Norge, men på ingen måde til brug for de danskes konge...

Kilde 6: Klageskrift mod kong Magnus Eriksson - Libellus de Magno Erico Rege (1365-71)

Svenske rigsarkiv. Latin. Afskrift i Vadstena-samling. Skrevet mellem 1365 og 1371 bl.a. udfra Birgittas krav og oprørsprogrammet fra 1361, der var rettet mod kong Magnus. Trykt hos Tortzen s 52 og 69-71. Oversættelse fra Ellen Jørgensen: Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder. København 1911 s 92-93.

Teksten er rettet mod kong Magnus Eriksson og er skrevet af personer knyttet til den oprørsgruppe, der støttede først Erik og siden hertug Albrecht af Mecklenburg d.y. Den mecklenburgske hertug fortrængte Magnus og Håkon fra Sverige, og blev i 1363 hyldet som konge af Sverige. Tekstens indhold stammer delvis fra *Birgittas skrivelser* fra Rom, hvor hun har opholdt sig siden 1349.

...Efter dette gik en kort tid, men så blev forholdene værre end før. For det første fordi kongen på ny ophøjede en anden fremfor alle og over alle (1), ved hvem og i hvem den forrige skændsel kaldtes til live igen og stor lejlighed blev givet alle til klage og had. Det andet var, at han mod alle sine rådets vilje overgav Skåne til den danske konge, uden at den pengesum, for hvilken det før var købt, blev krævet tilbage eller givet tilbage, og uden at der fra nogen af siderne blev sikret fred mellem folk og riger, hvorover folk var utilfredse. Og utrygge som de var, troede de, at alt var sandt, hvad den danske konges råder højt råbte op om, nemlig at begge konger havde sammensvoret sig mod deres folk for at styrte dem i fordærv, hvilket senere blev bevist.

Den tredje ulykke var, at kongen tillod den danske konge med hæren at gå i land på to af hans øer, således som de tidligere havde aftalt mellem sig, og forsøge om han kunne tage dem. På den første ø, som hedder Øland dræbte han mere end 500 mennesker, og efter

at have taget borgen lagde han hele landet i trældom og under sit herredømme. Han røvede alt hvad han havde lyst til og satte sine fogeder på borgen og over hele landet. Den anden ø hedder Gotland, og dens beboere har siden hedenskabets dage af god vilje adlydt Sveriges konge og ikke i mindste måde været Danmarks rige til fortræd. Den ø vandt den danske konge i tre slag, og efter at have slået 2000 mand ihjel og lagt en tung skat på landet, krævede han troskab af det folk, der var tilbage. Han drog så bort og har endnu i dag samme land i hænde som sit eget. En konge der på den vis forlader sine får, kan da med rette kaldes en forræder, men den, som således røver en andens får formedelst hovmod og griskhed og dræber uskyldige mennesker, må hedde "mördare" og en ugudelig manddræber.

Noter:

1) der er tale om en anden end Bengt Algotsson, der var død på dette tidspunkt.

Kilde 7: Sjællandske krønike 1359-1363 (efter 1365)

Flere afskrifter, uddrag, latin. Anonym forfatter – kan være skrevet flere år efter begivenhederne og udfra andre kilder også Kilde 6.

Teksten findes i Erik Kroman (udg): *Danmarks middelalderlige annaler*. København 1980 s 140-144, oversættelse hos Ellen Jørgensen: *Valdemar Atterdag* (1911) s 50-58 og Rikke Agnete Olsen (oversætter): *Sjællandske krønike*. Worminum 1981 s 57-65. De to oversættelser er gennemgået og kontrolleret med den latinske tekst hos Kroman af Henrik Adrian.

Omhyggelig kildeanalyse af teksten findes i Tage E. Christiansen: *Yngre Sjællandske krønikes sidste år*. Scandia Bd 40 s 5-33 (1974).

1359. Magnus, Sveriges konge, og hans hustru dronning Blanche med deres søn Håkon, konge af Norge, kom til kong Valdemar i København, og her trolovede Håkon sig højtideligt med Valdemars yngste datter Margrethe, som da gik i sit syvende år, og fæstede hende som det sig hør og bør, med skænk og kostelig gave. Og eftersom Magnus havde gjort sin søn Erik til konge af Sverige og herre over Skåne, viste riddere og svende ikke mere Magnus nogen ære, men fulgte ivrigt sønnen, som nu var mægtig og syntes alle en vennesæl herre. Da Magnus derfor så, at han blev ringeagtet og spottet af sin søn, søgte han hjælp hos kong Valdemar og lovede, at han ville overgive Helsingborg. Valdemar gik så med en stor hær over til Skåne og Lister (1); han vandt Sølvijsborg og flere andre borge, drev befalingsmændene ud og satte andre i stedet og lagde en stor del af landet under kong Magnus. Det begyndte imidlertid at skorte på de nødvendige levnedsmidler, og kongen tænkte derfor på at vende hjem; dog for ikke at drage tomhændet tilbage lader han Peder Då og en anden, skønt de stod i kong Magnus' tjeneste, føre som fanger til Sjælland og nøje bevogte. Da Magnus mærkede dette og var bange for, at flere af hans mænd skulle rammes af samme skæbne, opgav han sin beslutning og overgav hverken land eller borg. Og Valdemar vendte hjem med sine krigere. Da Erik nu hørte, at Valdemar var vendt tilbage, samlede han en talrig skare af stormænd og flere af bønderne – ”Knubbe-hær” kaldte man dem dengang (2) – og, hvad de danske havde ladet tilbage af levnedsmidler, fortærede de rub og stub milevidt omkring. Erik sluttede forlig med sin far og gjorde hele Valdemars værk til

intet; han hovmodede sig (3) og stod op imod Herren og hans kirke, således at han endog bød, at nogle folk, der var flygtet til en kirke, skulle dræbes, og da de ikke uden stor møje kunne drives fra kirken, brændte han Herrens kirke med den hellige hostie og anden helligdom og folket, som havde søgt tilflugt, derinde. Men Herren lod ikke hans ugudelighed være ustraffet: thi ikke længe efter døde han selv, hans hustru og barn en brat og ynkelig død ved en guds retfærdige dom.

Længe over hans død ej græder hr. Benedictus (4).

Knud, Niels Bugges søn så i lang tid kongen som sin fars drabsmand, men konge rensede sig højtideligt sammen med sin søn og flere riddere og hævdede, at han aldrig ved råd og bistand, ved sammensværgelse, samtykke eller vilje havde haft del i drabet på nogen måde, men altid ville være en fjende af Niels Bugges drabsmænd og elske Knud som sin søn. Også kongens søn Christoffer lovede under ed fast og varigt broderskab. Og Knud Bugge skulle året igennem have fuld lejlighed til som mægler at føre hvem han ville af jyderne – venner eller frænder – tilbage til venskab med kongen, og efter hans vilje burde forliget ordnes. Stig Andersøn opsagde kongen troskab i smerte over sønnen hr. Oves død, som var blevet dræbt sammen med Bugge, og i harme over anden uret; og kongen inddrog alt hans gods på Sjælland og lod Peder Niels søn tage det jyske gods. Hertugen af Mechlenborg og de holstenske grever samlede en stor flåde og faldt endog over kongens skibe, tog Fehmarn og fangede dem,

der skulle vogte borgene, hærgede de fleste landsbyer og øer, satte dem i brand og gjorde mange af stormændene til fanger.

Peder Dæne, som var blevet fanget med sine fæller og i Wismar lagt i flere lænker og bøjer med bly, befries på en underfuld måde for sine lænker ved at påkalde det hellige blod, for hvis skyld pilgrimmene søger til Schwerin (5).

Fejden mellem hr. Kongen og nørrejyderne døde endnu ikke hen, thi vel kom den stund, da jyderne i ønske om at nyde frihederne fra fædrenes tid, som den nuværende konge nylig havde tilstået på Danehof, tilbød kongen skat og afgift af deres gods og lovede at tjene ham i leding endnu mere, end fædrene havde gjort; men kongens fjender, som altid var fredens fjender og altid vendte kongen fra det gode, satte sig mod forlig, og da jyderne nu så, at kongen herskede som en tyrann over sjællænderne, at mange af dem byggede befæstninger i ler og klæg og endda selv måtte lægge strå til, og at fæstebønderne, hvem de end hørte til, men især kirkens fæstere formedelst de svære arbejder var blevet bragt til den yderste armød, ja næsten til undergang, så sagde de: ”Vi vil ikke tage disse byrder på os, men det er os bedre at dø med ære end at leve med vanære, mens vi ser vort folks ulykker”.

Derfor sendte kongen ved Vor frue dag i høst (= 8 september) nogle af sine folk til Jylland, som forenede sig med andre, der i forvejen stod i kongens tjeneste, og nu skred de til en belejring af Randers, idet de rundt om opstillede murvæddere; men de belejrede gjorde udfald og stak ild på den lejr, angriberne havde anlagt, sårede flere og dræbte tilmed nogle. Derfor opgav de tilbageblevne belejringen og angreb i stedet Katholm.

Mikkelsdag satte kongen over til Jylland med mange skibe, fulde af forråd. Nu ødelægger han så Katholm og en anden borg, nemlig Estrup, og sætter dem i brand. Tilmed tog han Klausholm. Efter at han var vendt tilbage til Sjælland, fordrev jyderne besætningerne og bemægtigede sig borgene som før. Kongen

blev en stund på flåden, men et uvejr brød løs, og flere skibe gik under. Her forliste kongens kogge med riddere, ædle folk, kostbart indbo og kongens kiste med det kongelige segl; havet tog alt, hvad der var ombord. Nogle få folk kom levende i land, idet de havde klynget sig til planker, men da de var sluppet fri af havet, blev de samlet op og taget til fange af besætningen på Bjørnsholm (6), som ivrigt spejdede efter bytte fra de strandede skibe.

Havet da' røved fra kongen og skænkede bytte til bjørnen.

Men kongen vendte tilbage til Sjælland, og kirkernes tiende, som han ved sin overfart havde ladet kirkerne beholde, tog han med så meget større begærlighed, da han kom tilbage...

1360. Kong Valdemar sætter sin søn Christoffer til hertug over Lolland. Borgere og klosterfolk tvinges til at sende deres kogge og både ud. På egen bekostning måtte de sørge for det, som hørte til og med anden byrde og forskellig tyngde plages de. Ved samme tid samlede kong Valdemar en stor hær og tog sin søn Christoffer med og drog med krig til Skåne, hvor han kraftigt drev på med belejring af Helsingborg. Endelig kom Sveriges konge Magnus, og da han så, at han ikke mægtede at gøre modstand, overgav han af sig selv borgen på mange betingelser, og da Valdemar havde fået Helsingborg, tog han med magt adelens borge i samme land. Stormændene bad kongen om nåde og blev af god vilje hans mænd. Slottet Lindholm erhvervede og vandt han straks dels ved trusler, dels ved mange penge i året 1361.

1361. Fejden mellem Sveriges konge Magnus og Danmarks konge Valdemar brød løs, og anledningen var ligesom før, at mange artikler og løfter tidligere skulle være holdt og i fremtiden skulle holdes. Kong Valdemar som ikke ville sove tiden hen til ingen nytte, men snarere holdt af at kaste sig over sagesløse folk, samlede en stor flåde med mandskab og

søgte til kongen af Sveriges land. Han angreb Øland og lagde sig foran Borgholm dér på øen, indtog borgen og satte sine egne høvedsmænd dér, befæstede borgen og undertvang hele øen.

Endelig drager han derfra lige til Gotland, hvor han i tre slag tilkæmper sig sejren og vinder med sine tropper hele Gotland næsten uden tab, mens uendelig mange af øens mænd må lade livet ved Visby, som af sig selv åbner sig for ham. Han tvinger guld og sølv, pelsværk af forskellig art og umådelig mange andre skatte af byen, og kom så med sine folk lykkeligt og vel hjem til sit eget land.

1362. Byen Lübeck og alle de andre søstæder sørgede og harmedes over, at lykken havde fulgt kong Valdemar på Gotlandstoget, og under megen pral rustede de sig og planlagde at knuse kongen. Da de havde samlet en stor mængde skibe og knyttet forbund med fyrsterne, valgte de grev Henrik af Holsten til anfører og faldt over Skåne med deres skibe og mange riddere og tusinder af folk. De begyndte en belejring af Helsingborg, idet de første 16 krigsmaskiner frem, som udsendte deres skyts dag og nat. Men kong Valdemar tog nogle af fjenderne til fange på landjorden. Nogle dræbte han, andre tog han til fange sammen med skibe på søen. Til sidst erobrede han alle deres skibe. Da en våbenhvile langt om længe var sluttet, drog hele den store skare hjem i stor forvirring. Men deres leder borgmester Johan Wittenborg fra Lübeck blev i offentlighed halshugget på torvet i Lübeck foran rådhuset (7), da han hverken havde kunnet ødelægge Helsingborg eller lægge

Danmark under stæderne. Og nu var der stilstand i et helt år eller mere.

1363. Håkon, Kong Magnus af Sveriges søn ægtede Valdemar Dankongens datter og brylluppet stod i København søndagen efter påske (=9 april). Her blev Sveriges dronning Blanche syg og dør (8), med megen højtidelighed gøres hendes begravelse klar. Samtidig døde også kong Valdemar af Danmarks søn, Christoffer, hertug af Lolland og Halland. Han var syg i nogle uger, og sygdommen forlod ham ikke – og med stor højtidelighed blev han gravlagt i Roskilde Domkirke. I det nævnte år samlede kong Valdemar af Danmark sig mange penge fra rige og fattige, fra fiskere (9) og andre.

Noter:

- 1) Lister – halvø i Skåne ved Blekinge.
- 2) Knub på gammeldansk betyder blok, klods – i overført forstand er der tale om et sløvt og dovent menneske.
- 3) bibelcitater fra Vulgata
- 4) Bengt Algotsson
- 5) I 1222 gav grev Henrik af Schwerin et relikvie til domkirken, et stykke jaspis der indeholdt en dråbe af Kristi blod. Det fik mange pilgrimme til kirken. I dominikanernes kirke i Schwerin var der en indskrift i koret: ”I det herrens år 1358 på de hellige martyrer Processus’ og Martianus’ dag (=2 juli) bliver føreren for Dankongens hærstyrke ved navn Peder Dæne fanget, lænket og fængslet af Wismar borgere”.
- 6) Bjørnsholm er Stig Anderssons gård.
- 7) hans halshugning sker først året efter.
- 8) Dronning Blanche dør først efter den 1 juli, hvor hun er i Tønsberg, teksten er sandsynligvis hentet fra kilde 6 og her givet en tendens til fordel for Valdemar.
- 9) fiskere – der kan være tale om Skanørmarkedets fiskere, der nu efter Skånes erobring betalte afgifter til Valdemar.

Kilde 8: Detmar: Lübeck-årbogen fra o. 1380

Plattysk, skrevet o. 1380 af dominikanermunken Detmar i Lübeck.

Trykt og oversat hos Ellen Jørgensen: Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder. København 1911 s 130-31

I det herrens år 1360 (1) samlede kong Valdemar af Danmark en stor hær og sagde, at han ville bringe krigerne et sted hen, hvor

der var nok at guld og sølv, og hvor svinene åd af sølvtrug. Og han førte dem til Gotland og slog mange til riddere der. Overmåde

mange folk dræbte han dér, eftersom bønderne var ubevæbnede og uvante med strid. Han drog frem for staden Visby, men de gik ham i møde udenfor byen og overgav sig i kongens nåde, da de så at modstand var umulig. Således fik han øen i sin magt og tog en svær skat i sølv og guld af byens borgere og drog så bort med sit folk. Derefter blev hr. hertug Albert af Mechlenborg konge af Sverige. Han blev ført derover og modtaget med stor ære af riddere

og svende; han mødte også stor modstand, men besejrede den helt, og under disse begivenheder blev kong Magnus fanget og kastet i fangetårn; senere kom han vel derfra og sejlede til Norge, men på vejen omkom han på havet (2)....

Noter:

- 1) upræcis angivelse af år.
- 2) Kong Magnus druknede i Norge under en sørejse 1374, han sad seks år i fængsel 1365-71.

Kilde 9: Forhandlingsprotokol fra hansestæderne, uddrag, Tønsberg 8 september 1372

I 1372 førte Magnus og Håkon forhandlinger med en hanseatisk delegation og herunder kom de ind på de krav som hanseaterne stillede og hvor situationen 1360-63 omtales. Plattysk. Trykt hos Hanserecesse II nr 1-3 (1879), Tortzen s 82-83.

....Hertil svarede kongerne.... At de slet ikke var pligtige til at erstatte disse udgifter og tab. Da lod byernes råder fremtage og oplæse for kongerne og deres rådgivere forbundsbrevet (1), der var opsat mellem dem og stæderne år 1361, og erklærede, at de var pligtige til at erstatte fornævnte udgifter og tab. Kongerne svarede, at de ikke ville holde hine aftaler og breve for gyldige, fordi de var tilvejebragt uden deres viden og samtykke. Byerne svarede tilbage, at de havde sendt deres vigtigste råder med fuldmagter til Tyskland, og at de aftalte dem i kongernes og rigernes navn. De svarede: at disse råder ikke havde disse ting som hverv, og at de var sande forrædere af dem.

Byerne sagde: det kommer ikke os ved, men disse forhandlede i kraft af deres breve, og i kraft af disse var det med rette, at byerne skænkede dem tiltro. I bør jo selv se til, hvem I tiltror og giver breve. For vi retter os efter de breve, som bærer eders og eders nådes segl.....

Noter:

- 1) Kan være aftalerne 8-9 september 1361 i Greifswald DD/DBR 3 rk. 6 bd. Nr 80-81,83 – se kommentaren her om de forudbeseglede breve, forhandlingerne fra Magnus side gennemføres af råderne Bengt Filipsson, Karl Ulvsson og de tysk-svenske adelsmænd Herman v. Vitzen og Didrik Vieregge.

Kilde 10: Skånske årbog fra o. 1400 på latin, uddrag

Afskrift, uddrag, sandsynligvis fra Lundekapitlet o. 1400. Trykt i Erik Kroman: Danmarks middelalderlige annaler. København 1980 s 71-72. Oversat hos Ellen Jørgensen: Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder. København 1911 s 86-87

1355. Den 1.maj døde den ærværdige fader hr. Peder Jenssøn, Lunde ærkebisp, og Jacob II Nielssøn blev valgt. Han blev viet i Avignon.

1356. Ærkebispen vendte hjem, men kom aldrig til at holde nogen messe.

1358. Ærkebiskop Jacob blev fanget i Åhus af Sveriges konge Erik og mistede 60 heste med ligeså mange sæt af hans tjeneres rustninger.

1360. Bengt, hertug af Halland, blev dræbt på Rønneholm af de svenske. Kong Valdemar af Danmark fik Skåne ved våbenmagt og Helsingborg slot ved overgivelse af kong Magnus af Sverige.

1361. Ærkebisp Jacob døde på Hammershus og blev hvide tirsdag (=9 februar) ført til Lund og begravet foran St. Laurentius' alter. Niels som var jøde af fødsel blev valgt.

1362. Niels vendte hjem efter at være viet i Avignon. Kong Valdemar førte en hær på en stor flåde til Gotland, begyndte krig med landbefolkningen, dræbte mange og tog byen Visby.

1363. Håkon, Norges konge tog Margrethe, datter af kong Valdemar af Danmark, til hustru og holdt højtideligt bryllup i København, hvor ærkebisp Niels fejrede sin første messe.

Kilde 11: Visby Gråbrødres Dødebog o. 1420

Original, latin, uddrag, findes i Det kongelige bibliotek, Stockholm. Skrevet o. 1420 ud fra lokale oplysninger. Oversættelse fra Ellen Jørgensen: Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder. København 1911 s 93-94. Denne oversættelse er sammenlignet med en ny kildeudgave med facsimile-tryk, tekstrekonstruktion og oversættelse af hele teksten til svensk i: Eva Odelman och Evert Melefors: Visbyfranciskanernas bok. Handskriften B 99 i Kungliga Biblioteket. Arkiv på Gotland 5. Visby 2008. Sidehenvisninger er til manuskriptet B99 og til tekstudgaven. Teksten nedenfor er inddelt i 3 dele og oversat til dansk:

A. Spredte optegnelser – uddrag om 1361

B. Visbyårbogen – Om Valdemar Atterdag og perioden til 1363

C. Visbyårbogen – Om Albrecht af Mechlenburg, Håkon og Margrete frem til hendes død 1412.

A. Spredte optegnelser – uddrag om 1361 (B99 manus s 42, tekst s 52-53).

I det Herrens år 1361 indtog kong Valdemar af Danmark Gotland og Visby og slog hen ved 1800 bønder ("rusticos") ihjel i en kamp sankt Jacobs aften (=24 juli). Efter at have modtaget en en dyr skat af byen og landet, vendte han så hjem med sine folk, og det følgende år blev byen lagt i aske og den hellige Jomfrus kirkes tårne med klokker blev ødelagt af ilden...

B. Visbyårbogen – Om Valdemar Atterdag og perioden til 1363 (B 99 manus s 46-47, tekst s 60-65).

Efter Erik regerede Kristoffer, den sidste kong Valdemars fader, som blev myrdet med røg af sine rivaler på Tårnborgs slot på Sjælland. Derefter kom kong Valdemar, som i flere år havde været fordrevet fra riget og holdt sig skjult i Böhmen og andre lande, tilsidst med

hjælp af markgreven af Brandenburg til Danmark med en tropestyrke og besejrede med våbenmagt holstenerne, som holdt Sjælland, Fyn og Jylland besat. Og Skåne og Halland overtog han fra kong Magnus af Sverige efter visse forhandlinger omkring det Herrens år 1360.

I det Herrens år 1361 kom kong Valdemar til Gotland med en stor hær og førte med sig en mængde hertuger fra Tyskland. Det var den hellige Marie Magdalene dag (=22 juli). Og dagen efter den hellige Jakobs dag (=26 juli) kæmpede han mod landets bønder foran stadens søndre port og af disse dræbte han 1800 af dem i striden, hvorpå han straks efter indtog byen Visby ved forhandlinger. Endelig på den hellige Augustins dag (=28 august) sejlede han bort, medførende en vældig skat af sølv og guld, som han havde taget af byen og landet. Samme år vendte søstæderne sig mod kong Valdemar og ødelagde borgen i København, og da tog kongen 12 kogger fra stæderne, og alle som fandtes ombord tog han til fange og sendte dem til Sjælland, hvor han

grusomt plagede dem med arbejde og sult. Og hurtigt efter sluttedes igen fred mellem kongen og stæderne udenfor Helsingborg, en borg som stæderne havde belejret. Denne Valdemar var den hundredtolfte efter Dan, danskernes første konge.

Han efterfulgtes af Oluf, søn af kong Håkon af Norge, som levede en kort tid.

Bemærk at omkring det Herrens år 1340 førte kong Magnus af Sverige en stor hær ind i Rusland og indtog en russisk fæstning, som kaldes Nöteborg, og underlagde sig en del af landet. Men det følgende år besatte russerne denne fæstning, og de som befandt sig i den blev dræbt af russerne. Det var da, hvor den hellige Birgitta forlod Sverige og begav sig til Rom. Efter dette gjorde kong Magnus på dronningens ønske en vis adelsmand ved navn Bengt til hertug mod rigets rådsherrers vilje. Rigets rådsherrer blev meget oprørte over dette og dræbte den omtalte hertug på Rönneholm i Skåne uden kongens vidende.

Herefter omkring det Herrens år 1360, da kong Valdemar havde sejret over holstenerne og fredeliggjort hele Danmark, begyndte han at bearbejde kong Magnus både med trusler og med løfter i den grad, at han overlod hele Skåne til ham med alle borge og fæstninger for ingenting uden overhovedet at rådføre sig med rigets rådsherrer. Desuden gik han med på, at Valdemar fik lov til at overtage Gotland, hvis han lykkedes at erobre det. Nu døde kong Erik, den omtalte Magnus' søn. I det Herrens år 1361, da Gotland og Øland var blevet indtaget af kong Valdemar, rejste Sveriges riges stormænd sig mod kong Magnus, særlig derfor at hans søn kong Håkon med sin faders samtykke, men mod rigets rådsherrers løfte til greverne af Holsten, giftede sig med Margrete, kong Valdemars datter. Derfor sluttede kong Håkon sig til Sveriges riges rådsherrer og fængslede sin fader i sognekirken i Kalmar på den hellige Martins dag og indsatte ham på slottet, men på Kristi Himmelfartsdag angrede han og befriede sin fader fra fangenskab. Efter sin befrielse af fangenskab forsonede således kong Magnus sig med sin søn i alle forhold,

og alle riget stormænd, der var enige om at han skulle fængsles, forviste han ud af riget og lod dem gå i landflygtighed. Deres navne er følgende: herr Nils, biskop af Linköping, herr Niels Sturesson, Sveriges riges drost, Bo Jonsson, som senere blev drost, hr Karl af Tofte, hr. Karl af Ulvåsa, herr Erik Karlsson, herr Bengt Filipsson og adskillige andre, som blev fordrevet af kongen og kom til Gotland, som da hørte under kongen af Danmark og blev der vinteren over. Og straks efter påske rejste de over til herr Albrekt, hertug af Mecklenburg, i Wismar. Denne hertug var nemlig gift med kong Magnus' søster, ved navn Eufemiana med hvilken han fik tre sønner, nemlig Albrekt, Henrik og Magnus. Henrik blev gift med kong Valdemars datter, hvis datter giftede sig med hertugen af Pommern og blev mor til Erik, konge af Danmark, Sverige og Norge.

C. Visbyårbogen – Om Albrecht af Mecklenburg, Håkon og Margrete frem til hendes død 1412.

(B 99 manus s 47-49, tekst s 65-69)

Videre tog i det Herrens år 1363 den omtalte hertug sin ældste søn, junker Albrekt med sig og tilsammen kom de til Stockholm med de førnævnte riddere med en hær og underlagde sig hele Sverige. Det følgende år belejrede svenskerne Åbo slot og de lykkedes tilsidst at indtage det hvorunder Sveriges riges drost herr Niels Sturesson blev snigmyrdet af slottets besætning. Samtidig samlede kong Magnus en hær i Norge og besluttede at drage ind i Sverige. Ved nyhederne herom forberedte hertugens tidligere omtalte riddere, svenskere og stockholmere sig på at drage med hæren mod ham i retning mod Västerås, men da kong Magnus havde forladt Västerås og havde efterladt mange af sine mænd i Västerås og rundt omkring forskellige steder, begyndte de omtalte riddere en kamp med kong Magnus på den hellige pavens og martyrens Lucius's dag (=4 marts (1365)) på en eng nær Gata, hvor sejren tilfaldt hertugens

riddere. Under striden blev kong Magnus og hans folk taget til fange og de førtes til Stockholm, mens hans søn herr junker Håkon undslap striden med nød og næppe. Efter dette valgtes junker Albrekt, søn til hertugen af Mecklenburg, til Sveriges konge, og en stor krig påføres Sveriges rige af junker Håkon, søn af kong Magnus og ved dette tidspunkt konge af Norge. Denne marcherede med en stærk hærmagt ind i Sverige, Östergötland og Västergötland, plyndrede kirkens ejendomme og skånedes hverken de kostbarheder, som for længe siden var skænket til kirkerne, eller stormændenes eller klostrenes gods. Samtidig med at han på alle måder arbejdede for sin faders frigivelse, måtte han lade faderen sidde fængslet i Stockholm i næsten syv år, men tilsidst lykkedes han at befri faderen fra fangenskab gennem dygtige og gennemtænkte forhandlinger og tog ham med sig til Norge. Kort efter hoppede denne uforsigtigt i vandet fra sin båd, som da var kommet i nød blandt skærrerne ved en ø, der kaldes Lyngholm nær staden Bergen. Han blev trukket op af sine tjenere og førtes til bredden, men der udåndede han sit sidste suk. Ikke lang tid efter døde junker Håkon, Norges konge i Oslo. Derefter valgtes junker Oluf, kong Håkons søn til Norges konge. Og fru Margrethe, dronning af Norge og datter af kong Valdemar, overtog gennem arveret ledelsen af Danmarks rige efter sin faders død, skønt Danmarks rige ved den tid på mange måder blev udsat for adskillige krige såvel af hertug Henrik, som var gift med dronning Margretes søster, som af rigets stormænd.

Kong Albrekt af Sverige, som ønskede at lægge Skåne og Halland under sig og Sveriges rige, invaderede således disse landskaber mange gange og ødelagde dem med brand og plyndring fordi de tidligere havde hørt til Sveriges rige, men han havde ingen fremgang hermed da danskerne og skåningerne gjorde tapper modstand. På grund heraf hærgedes næsten hele Västergötland af danskere og nordmænd, og staden Skara med sin domkirke og Jönköping

blev ødelagt af brand, og våbenhvile blev indgået mellem Albrekt og dronningen, men den blev kortvarig.

I det Herrens år 1386 døde Bo Jonsson, Sveriges riges drost, en mand som var dygtig med våben og var meget gavmild og som næsten ejede hele riget og hele Finland. Han døde ved tiden for Mariæ himmelfart (=15 august) og blev begravet i Vadstena. Efter hans død begyndte rigets stormænd og adelige at være uenige med kong Albrekt, da kongen krævede rettigheder til en del af det kongelige gods, som de og deres forfædre havde tilegnet sig for længe siden under krigen. Dette blev de førmtalte stormænd i riget oprørte over og begyndte at konspirere mod kongen med tanker om at kongen havde i sinde at berøve dem deres ejendomme og give dem til sine tyskere. Desuden krævede de at kongen under ingen omstændigheder skulle uddele eller skænke noget slot eller nogen forlening til nogen som helst udenlandske personer, kun til svenskere født i Sveriges rige; dette ville kongen under ingen omstændigheder gå med til eller acceptere. Da svenskerne altså indså, at de ikke kunne formå kongen til at rette sig efter deres vilje, tog de afstand fra ham, og de henvendte sig til fru Margrete, dronning af Danmark og Norge, hvis mand Håkon de før havde uddrevet af Sverige, med det ønske at hun med svenskernes hjælp skulle rykke Sverige ud af kongens hånd og gøre sig til herre over det. Hun sendte da en hær til Sverige og lod adskillige slotte belejre. Kong Albrekt samlede en hær og begav sig til Västergötland, og på den hellige apostel Mathias' dag (=24 februar) begyndte han krig mod danskere, svenskere og nordmænd, men han blev besejret med sine mænd og blev taget til fange med sin søn Erik, grev Albrekt af Holsten og grev Günther af Ruppin og førdes med disse til Lödöse. Hun sendte dem i fangenskab til Sjælland og Helsingborg i det Herrens år 1389.

Herefter blev der iværksat en vældig krig til lands og til søs af kong Albrekts slægtninge og ledsagere og af stæderne, nemlig Rostock, Wismar og Stockholm. De hærgede fjendtligt

Danmark, Sverige og Norge med ild og sværd. Thi da blev mange købmænd i Bergen dræbt i kamp der og byen, kirkerne og klostrene plyndredes. I Sverige hærgedes Nyköping, og Västerås brændtes, og i Danmark skete det samme med Svendborg, Malmø og Helsingborg. Endvidere blev Visby indtaget af stockholmerne og kong Albrekts mænd i det Herrens år 1394.

Videre befriedes kong Albrekt i det Herrens år 1395 af sit fangenskab sammen med sin søn, junker Erik, efter de i næsten syv år var holdt fængslet af dronningen på forskellige slotte i Danmark på samme måde som mange af deres mænd, som nu blev frie efter forhandlinger med søstæderne som mæglere. Det skete på de vilkår, at han indenfor tre år skulle betale dronningen 60.000 mark rent sølv for sin frigivelse. For disse penge blev staden Stockholm med sit slot overleveret til dronningen, og dermed fik hun herredømmet over hele Sveriges rige.

I det Herrens år 1397 var der provinskapitel i Skara og torsdagen efter Maria Magdalenes fest døde hertug Erik, Albrekts søn, i Klinte på Gotland på sin borg med navnet Landskrone, som han havde bygget. Og han blev begravet i Visby ved den hellige Jomfrus kirke. Samme år blev kong Erik, søn af hertugen af Pommern, kronet på Trefoldighedsdagen (=17 juni 1397) i Kalmar til konge over de tre riger af herr Henrik, ærkebiskop i Uppsala.

I det Herrens år 1398 ved den hellige abbed Benedictus' fest (=21 marts) kom herrerne af Preussen til Gotland med en stor hær og overtog staden og landet fra hertug Johans og kong Albrekts mænd gennem forhandling.

Bemærk videre at hertug Erik, kong Albrekts søn idet Herrens år 1397 på anden pinsedag med våbenmagt fratog staden to tårne, men trods det ved sin død beordrede sine mænd at tilbagelevere dem til stadens borgere, hvilket også skete. På samme måde indtog hertug Johan og Sven Sture samme tårne nemlig Seletorn og det andet, med våbenmagt på onsdagen, dagen før den hellige Benedictus' fest (=20 marts) og det skete i det Herrens år 1398. Videre kom i det Herrens år 1411 på den hellige Olufs dag (=29 juli) kong Erik af Danmark, Sverige og Norge personligt til staden Visby med en stor hær og indtog de førnævnte tårne og begyndte at bygge en borg på den hellige Peters dag i høsten (= 1 august).

I det Herrens år 1412 døde kong Albrekt af Sverige på skærtorsdag og blev begravet i klostret i Doberan. Og der udbrød en vældig krig mellem dronningen af Danmark og holstenerne, staden Flensborg blev indtaget af holstenerne og man byggede af klostret en fæstning, der for en stor dels vedkommende blev ødelagt af danskerne.

I det Herrens år 1412 før Alle helgens fest (=31 oktober) døde fru dronning Margrete, Danmarks kong Valdemars datter, som regerede i mange år over de tre riger, nemlig Danmark, Sverige og Norge. Hun døde i Flensborg på et fartøj efter at have sluttet fred med holstenerne og tyskerne og blev begravet på Sjælland i koret i domkirken i Roskilde by i en elfenbensarkofag. Efter hendes død overtog herr kong Erik, søn af hertug Vartislav av Pommerne styret over de tre nævnte riger...

Kilde 12: Uddrag af Strelow: Den Guthilandske Cronica 1633

Originalt tryk, gotisk skrift, gammel dansk, med enkelte dokumenter på latin, trykt i København 1633, (genoptr. Visby 1979) uddrag her s 162-72. Samlet og skrevet af Hans Nielssøn Strelow. Sognepræst i Vall og Hoggrän sogne, provst i Middeltrading på Gotland (senere biskop i Visby). Strelow har haft adgang til flere gamle tekster og har kendt til en del folkeviser, skrøner og historier om ældre tider. Både Gute-sagaen og mange kilder, der er med her, er kendt og bruges af Strelow.

Udi Sverige stod det meget ilde til, Kong Magnus førte et utugtigt, sodomitisk levned (1), ville ej lade sig sætte til rette, skønt ofte påmindet, hvorfor hans regimente var alle hadeligt. Han forliger sig med kong Valdemar og leverede ham Skåne igen. Kong Valdemar (*trykfejl – skal være Magnus*) mente, at de tyske, som havde det i pant, kunne ej sælge det som de ikke ejede: han frygtede for sine egne undersåtter og turde ikke forlade sig på dem, hvorfor han forbinder sig med kong Valdemar. De svenske historier siger, at han endogså skal have bevilliget kong Valdemar, at han måtte indtage Guthiland og Visby thi de viste kongen af Sverige en ringe ting til vilje af deres by. Kong Valdemar drager til Guthiland som en købmand om høsten, har haft sit tilhold sydligst i landet 10 mile fra Visby hos en af høvdingene i landet ved navn Unghanse. (Er kommet i venskab med hans datter som er blevet frugtsommelig. Hendes fader er en gang kommen forsnart (2) da de var alene og gav kong Valdemar en ørefigen, som han på den tid tog til takke). Er den vinter ofte kommen til Visby og rejste landet igennem, udspejdede hvor stærke de var og undersøgte hvor der var mulighed for at landsætte hans krigsflåde. Kong Magnus fortrød at Skåne var borte, og fik kundskab om, at kong Valdemar gjorde sig rede med stor krigsmagt, og han ville forsvare det han havde. Kong Magnus tænkte at Guthiland lå i hans vej i Østersøen og at Visby var berømmet alle vegne for sin rigdoms skyld. Hvorfor han skriver til dem i Guthiland og i Visby om vinteren med sin forbundne og tro mand herr Niels Turidssøn. Brevet lyder således:.....
(- brevet er hos Strelow dateret forkert, det hører til i 1351 og opfordrer Visby til at sende våben og folk til kongen i forbindelse med forberedelse af korstog)
.....Straks derefter tilskrev han dem igen. Brevet lydende således..... (– svarer til kilde I – i både latinsk afskrift og i dansk oversættelse).

...Heraf kan man let slutte, at de svenske tager fejl i deres beskyldninger mod kong Magnus. Har ikke været som de foregiver, som af ovennævnte dokument er bevist, at han skulle have givet sit samtykke til kong Valdemar til at indtage Guthiland eller villet deres fordærv.

Da de på Guthiland hørte om kong Valdemars tilrejse og afrejse agtede de det for intet på grund af den store magt, som de kunne bringe til veje. Men de drev deres samkvem, gilder og gæstebud med stor spot og tidkort dermed (men ingen skal holde sin fjende for spot). De gjorde spil eller leg efter hans krigsordning, hvilke skulle leges ved alle samkvem særlig ved fastelavnstid i deres kompagnier, som det endnu er brugeligt i vores julestuer. De tager hver andre i hænderne, gør en rundkreds eller ring, og Valdemar skal gå udenfor og snige sig ind, og den, hvor han slipper ind, skal straffes. Ordene er på guthilandsk sprog således: ... (der nævnes en række vers, der anvendes i dansen og under sanglegen).

...Han kom til landet ved Chronovold (3), hvor landfolket straks holdt slag med ham, og han blev dem overmægtig. Siden samlede de sig igen og holdt et andet slag med ham på Fiellemyer i Meistebye (4). Den anden dag holder de på samme sted et tredje slag og da blev den guthilandske magt nedlagt, de andre taget til fange. Der lod han oprette et stenkors som står i Grensgård (5). Om det er flyttet fra Fielle Myer eller stedet, hvor gården står, har ligget i myren er mig uvist. Da de i Visby hørte om dette store nederlag, som kong Valdemar havde givet gutherne, og han havde i sinde at belejre Visby, lod de forstæderne udenfor den østre og nørre port nedbryde, som aldrig siden blev genopbygget og de lod deres folk forsamle. Han drog med sin krigsmagt til Visby stad og belejrede den, men borgerne gjorde udfald og sloges med ham, hvor 1800 blev ihjelslagne. De kunne ej længere modstå belejringen og yde mere modstand, men gik ud af staden, svor til ham og leverede ham stadens nøgle og regimentet

(6). På stedet hvor dette skete, lod han til minde derom rejse et stenkors og lod derpå udhugge disse efterskrevne ord og står samme kors i slottets bedning (7).

Anno Domini MCCCLXI feria terti post Jacobi, ante Portas Visby in manibus Danorum ceciderunt Gothenses hic sepulti orate pro iis.

Men han ville ikke inddrage ad portene thi han frygtede forræderi (eller at det skulle siges at de ikke havde ladet sig underkaste og at han ikke med krigsmagt havde vundet staden). Men han lod straks et stykke mur nedslå ved Sønderport hvor han med sin hele slagorden kunne drage gennem. Og da samme mur igen var opmuret lod han sætte et minde om hvor mange mænd, der havde været i hvert geled, og der gik 11 mand i hvert geled. K. Valdemar lod straks bygge et kapel uden for Visby udi Slotsbedningen (7) over de døde og faldne og kaldte det Sølfberigg (8) til ihukommelse, thi det var imod aften, at han fik byen. Det er blevet til et nonnekloster (9). Han samlede et usigeligt bytte og rov og gjorde en kontrakt med Visbys borgere om at de inden tre solemærker skulle fylde 3 af de største ølkar fuld af sølv, hvis de skulle opretholde deres tidligere friheder. Ølkarrerne blev opstillet på torvet og alle bragte godvilligt deres bidrag. (Thi de havde meget gods af sølv og guld nedgravet og forvaret i muren). Og samme dag var de fyldt. Siden røvede han fra alle kirker og klostre deres sølv, guld og dyrebare stene, som han allevegne lod udgrave af billederne, besynderlig de to karfunkelstene i Vor Frue kirke (10), som sad i muren, hvad stedet i muren endnu bærer vidne om. De skinnede om natten så klart som solen om dagen, og hver nat vågede 24 vægttere over samme kirke, at ingen skulle gå derind efter solnedgang ved deres livs fortabelse. Klokkerne røvede han fra kirkerne, dog gik det ham ilde, thi da et af hans skibe kom til Karlsøe, sank det med top og tavl med samme kostelige gods ombord, som han havde ladet

tage fra kirker, klostre og borgere. Og K. Valdemar indsatte sine fogeder i landet med nogle folk, der skulle holde folket under lydighed og tvang, oprette ting og stævne som endnu kaldes Valdemars ting. Men disse fogeder begyndte grusomt, hvorfor almuen forsamlede sig og slog straks alle hans folk ihjel.

En ved navn Niels Guldsmed er kommet til Guthiland, som for sit kostelige arbejdes skyld er meget besøgt og han havde samlet stor rigdom. Thi der var guld og sølv nok at arbejde af: Samme guldsmed har haft en overmåde dejlig og hoffærdig datter, hendes klædedragt var ikke efter vores guthilandske kvinders. Hun har haft mange bejlere og friere, som alle var blevet afvist, hvorfor de alle er højlig fortørnede på hende, at kulpusterens datter skulle gøre dem til spot. Hende til vanære er der gjort mange skandviser, som er indført i kæmpebogen (11).

Den samme Niels Guldsmed er med sin datter så bold på Gulland (12) bortrejst til Danmark, har fortalt kong Valdemar om den store rigdom, deres meget guld og ligende fæ. Derover klager de i en vise udi deres selskab:

Niels Guldsmed drager til kongen og lyver
Den lede forræder og slemme tyv:
De gutter have så meget guld,
De kunne det ikke eje,
Svinene æder af sølvertrug
Hustruer spinder med guldtene.

År 1361 stadfæstede kong Valdemar og hans søn Christoffer alle de privilegier de før havde haft til Visby.

Item skulle de have deres egen mønt som de havde haft fra Arilds tid. Overværendes:
Hertug Erick af Saxen, herr Claus Limbecke,
herr Henning Podebusck, herr Valdemar Sappe. Datum 5 dage efter S. Olai dag År 1361 Til Visbye.

Item forundte han dem at have slig frihed udi Dannemarck og udi fyrstendømmet som andre undersætter i Dannemarcks stæder har

sammeledes at bruge deres gods udi riget... (13)

Noter:

- 1) homoseksuel adfærd, rygte skabt af Birgitta af Vadstena
- 2) pludselig, overraskende
- 3) Kronvall
- 4) Fjålemyr i Mesterby
- 5) der findes stadig et stenkors uden inskription ved Greens gård
- 6) overlod ham styret
- 7) slotsbedningen – græsgangen ved slottet (slottet kom senere til efter 1361 under Erik af Pommern), stedet kaldes nu Korsbedningen.

- 8) solbærgning=solnedgang
- 9) nonneklostret "Solberga", Mons Solis, et benediktinerkloster fra ca 1240 lå op til gravene, senere flyttede klostret til Sct. Jakobs kirke indenfor muren.
- 10) Vor Frue kirke er den tidligere tyske købmandskirke, den overlevede som eneste kirke i byen efter reformationen, og blev i 1570 (ved freden i Stettin) domkirke for det nyoprettede Gotlands stift. Dermed ophørte forbindelsen til bispen i Linköping.
- 11) bog med folkeviser
- 12) Strelow sidder åbenbart med folkevisen og fortæller om den og bruger dens udtryk.
- 13) her er referat af kilde 4

Kilde 13: Stenkorset ved Korsbetningen, ca 1380

Stenkorset er rejst ved de 3 store krigergrave i nærheden af Solbergaklostret og udenfor bymuren. Minuskelskriften på korset svarer til en gravsten, der fandtes i klosterkirken over Tydeman Wrede, der døde i 1382. Stenens indskrift må være fra samme tid. Egen afskrift. Findes i Tortzen s.73-75

Anno Domini MCCCLXI feria terti post Jacobi, ante Portas Visby in manibus Danorum ceciderunt Gothenses hic sepulti orate pro iis.

Oversættelse: I det Herrens år 1361 tirsdagen efter Sankt Jakobs dag (=27 juli) faldt udenfor Visbys porte de her begravede gotlændinge for danskernes hænder. Bed for dem.

Et lignende stenkors uden nogen indskrift står ved Grens gård ved Fjåle Myr.

Kilde 14: Indskrift i Fide kirke på Sydgotland, gotisk kalkmaleri af den lidende Kristus i triumfbuen, begyndelsen af 1400-tallet (foto HA)

I det slyngede bånd over Kristi hoved kan man skelne nogle få ord fra Klagesangene 1. Kap. Vers 12:
(O vos omnes) qui transitis per viam, attendite et videte si est dolor (...?)

Edes succense gens cesa dolens ruit ense...
Oversættelse: *Husene er antændt, folket fældet, det styrter klagende for sværdet...*
Teksten på latin danner et kronogram:
DDCCCLVVI = 1361

Oversættelse: *(O, alle I), som færdes ad vejen, giv agt og se, om der er en smerte som min smerte.*

Klagesangene findes i det Gamle Testamente og handler om Jerusalems ødelæggelse af Nebukanezar 586 f.v.t., der således jævnføres med Valdemar Atterdags hærgen 1361.

Der er tvivl om den rigtige oversættelse – de tre prikker står for x h s = christus hominus salvator (Kristus menneskets frelser) – bogstaverne er erstattet af prikker for ikke at ødelægge kronogrammet

Fortælling 24: Om Kalmarunionen

Kalmarunionen har gennem Danmarkshistorien haft stor betydning både som myte om nordisk enhed og som forestillingen om nordisk samarbejde. Middelalderens unionsdiskussion er imidlertid meget anderledes fra den nordisk-nationale diskussion i 1800-tallet og 1900-tallets forestillinger om nordiskhed.

Indledning

Kalmardokumenterne og historikernes diskussion om dem

Møderne i Kalmar sommeren 1397 og kroningen af Erik af Pommern som fælles konge over Sverige, Danmark og Norge med udstedelsen af kroningsdokumentet var det formelle udgangspunkt for dannelsen af det store nye imperium i Norden, der gik fra Grønland og Island, Færøerne, Orkneyøerne og Shetlandsøerne i vest til Norge, Danmark, Sverige og Gotland, Ålandsøerne og Finland i øst. Et kæmpe rige - men i dokumenterne fra Kalmar viste det sig, at helt så ligetil var unionsdannelsen ikke.

Der er to dokumenter fra møderne og kroningen af Erik af Pommern i Kalmar, der belyser problemerne:

Der er *kroningsdokumentet* – skrevet på pergament med segl og hele den tids formularer – og så er der *unionsdokumentet* på papir, med rettelser og med stempler af segl under – og som øjensynlig ikke har været almindelig godkendt, men alene har været en slags kladde til en unionsaftale.

Først senere blev dette *unionsdokument* inddraget af de tre landes rigsråd som et muligt grundlag for unionen.

De to dokumenter er med som kilder her, og deres indhold diskuteres.

Først introduceres de politisk-ideologiske opfattelser, der ligger bagved Kalmardokumenterne. Dernæst er de to dokumenter vedlagt som kilder, og endelig er der en oversigt, der belyser selve Kalmarunionens udvikling og historie frem til 1500-tallet.

Materiale om Kalmarunionen

A. Oversigt til de politiske opfattelser bag Kalmardokumenterne

Kilde 1: Kroningsdokumentet, fredag efter Sct.Knuds dag, 13 juli 1397

Kilde 2: Unionsdokumentet Sankt Margrethes dag, (13 eller 20 juli) 1397

Kilde 3: Stolegavle med unionsmærker fra katedralen i Kirkjubøur, Færøerne o. 1406-42

B. Oversigt til Kalmarunionens historie med litteraturhenvisninger

A. Oversigt til de politiske opfattelser bag Kalmardokumenterne

Udgangspunktet for analysen og diskussionen af kilderne er den ideologiske-politiske debat, der var i 1300-tallets Vesteuropa om forholdet mellem samfund, kirke og konge. Den sætter

sine dybe spor i de aftaler, som de forskellige højadelsgrupper og kongemagten under Margrete kæmper for, og som udtrykkes i de to dokumenter. Mange historikere har

diskuteret Kalmardokumenterne og unionens historie.

Regimen regale og regimen politicum

I den ideologiske-politiske debat var der i 1300-tallet udviklet to hovedsynspunkter knyttet til kirkens stilling, kongemagtens funktion og samfundets opbygning.

Den svenske historiker Erik Lönnroth præsenterede med sin analyse i 1934 af Kalmardokumenterne og den efterfølgende kamp om unionen de to hovedsynspunkter under overskrifterne: *regimen regale* og *regimen politicum*.

I den ældre middelalder dominerede med udgangspunkt i kirkefaderen Augustins tekster om statsret: *regimen regale*. Det vil sige, at kongen havde fået sin magt af gud og hans krone skulle gå i arv. Det var kongen, der fastlagde loven og stod over den. Der var således tale om en slags enevældig kongemagt fastlagt af gud ("konge af Guds nåde").

Med udbredelsen i 1300-tallet af Aristoteles tekster om de græske statsforfatninger i oldtiden ændredes argumentationen, og der kom nu flere opfattelser til (*regimen politicum*).

Aristoteles omtalte i sine skrifter tre forskellige forfatningsformer: monarki=enevælde, oligarki=fåmandsvælde og demokrati=folkevælde. I en række sammenhænge udvikledes især blandt højadelen, men også i kirken på de store vesteuropæiske kirkemøder, hvor bisper og ærkebisper mødte op, nye tanker om begrænsning af den enevældige konge- og pavemagt.

Man opfattede loven – naturretten, som overordnet kongens konkrete magtudøvelse, og kongen skulle vælges af folket. Folket kunne repræsenteres gennem forsamlinger med repræsentanter for forskellige befolkningsgrupper og landsdele. Både folket og kongen var underlagt loven, og man kunne beslutte at afsætte en tyrannisk konge, - en konge der ikke overholdt loven.

Det indebar, at der skulle opstilles en konstitution – en forfatning - en aftale, der fastlagde loven og bestemte kongens og folkets rettigheder.

Fra 1282 kendes fra Danmark fx den håndfæstning, der begrænsede Erik Klippings rettigheder, og som sikrede herremændene politisk indflydelse og rettigheder mod ulovlig fængsling mv.

Fra Valdemar Atterdags tid kendes "Landefreden fra 1360", der fastlagde både kongens og befolkningens forpligtelser overfor hinanden og senere findes en håndfæstning for den 6-årige Oluf under formynderstyre af Margrete fra 1376.

I både Danmark, Sverige og Norge var rigsrådet efterhånden blevet et særligt rigsorgan med en fast gruppe medlemmer (adelige og bisper), der kunne repræsentere befolkningen overfor kongen, og som medvirkede i lovgivningen ligesom landstingene.

Efter kilderne er der en kort oversigt over unionens fortsatte historie frem til dens endelige sammenbrud under Christian den Anden i 1520erne og dens senere betydning.

Spørgsmål til kilderne

1. Find ud fra kilde 11B-C (Visbyårbogen) i Fortælling 23 forklaringer på, at Margrete, Valdemar Atterdags datter, kan samle de tre nordiske kongeriger under sin ledelse omkr 1396-97. Har beretningen en tendens?

2. Opstil ud fra indledningen "Regimen regale og regimen politicum" hovedtræk ved de to statsforfatningsopfattelser og undersøg den rolle kongen, adelen –og befolkningen spiller?

3. Undersøg Kroningsdokumentet omhyggeligt: hvem er udstederne? Hvilke rettigheder har kongen, dronning Margrete og de enkelte landes rigsråd og bisper? På hvilken måde kan man sige teksten afspejler regimen regale-opfattelser?

4. Undersøg Unionsdokumentet omhyggeligt: hvem er udstederne? –mangler der nogen? Hvilke rettigheder får kongen/Margrete? Hvem kan bestemme over den næste konge? Hvorfor er dokumentet ikke udstedt i pergamentbreve til hvert rige? Hvad viser rettelserne? På hvilken måde kan man sige at teksten viser regimen politicum-opfattelser?

5. Undersøg hvilke tidspunkter, der er for kroningshøjtideligheden i Kalmars kirke, for udstedelsen af Kroningsdokumentet og for datoen for Unionsdokumentet. Hvad er der sket i den lange periode mellem kroningen og dokumenternes udstedelse? Hvem har været tilstede i mellemtiden med udarbejdelsen af dokumenterne?

6. Diskuter hvilke sammenhænge der er mellem de to dokumenters indhold og vidnelister og så den politik, der er ført af de forskellige parter (kongen-de svenske adelsgrupper – de danske adelige – kirkens repræsentanter)- før og efter

Kalmarunionens dannelse. Brug en historiefremstilling og Fortælling 20-23.

8. Undersøg hvilke områders symboler, der er placeret på stolegavlene fra Færøernes domkirke i Kirkjubøur og undersøg på et landkort det ny imperiums omfang og dets grænser.

9. Undersøg Kalmarunionens videre forløb og find forklaringer på dens opløsning og stadige gendannelse.

Brug historiefremstillinger fx Poul Grønder-Hansen (red): *Margrete 1. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år. Essays og udstillingskatalog*. Nordisk

Ministerråd/Nationalmuseet 1997, der har de førende historikers korte artikler.

Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen: *Det danske imperium. Storhed og fald*.

Aschehoug 2005 s 91-117 giver en nyere kort fremstilling og analyse.

Kilde 1: Kroningsdokumentet. Kalmar, fredag efter Sct.Knuds dag, 13 juli 1397.

Dokumentet er skrevet på pergament på gammel dansk med indføjelser af svenske ord og vendinger. Der er fuldstændig besegling med alle 67 vidners segl påhæftet. Kroningen foregik i Kalmars kirke Trinitatis søndag (17 juni 1397) og dokumentet er dateret 1397, fredag efter Sct.Knuds dag (13 juli). Dokumentet findes i Rigsarkivet, København.

Om teksten:

Den oprindelige tekst og seneste oversættelse med kommentarer findes i DD/DRB Række 4, 6. bind: 1396-1398, nr. 344. Den er også trykt i Aksel E.Christensen: *Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439*. Gyldendal 1980 s 301-03. Oversættelsen er her korrigeret af Henrik Adrian efter den oprindelige tekst hos Aksel E. Christensen.

Teksten er her opdelt efter de normer, der gælder for middelalderlige dokumenter (diplomer) med de betegnelser, man bruger til at karakterisere indholdet (indsat i teksten af Aksel E.Christensen).

Fortolkning af teksten:

Teksten analyseres i Niels Skyum-Nielsen: *Fruer og Vildmænd 2* (1997) s 102-108, Aksel E.Christensen: *Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439*. Gyldendal 1980 s 131-171, og Erik Lönnroth: *Sverige och Kalmarunionen 1397-1457*. Göteborg 1934 (1969) s 40-62. Et kort men præcist forsøg på at tolke de 2 kilder i sammenhæng findes hos Kai Hørby: *Kalmarunionens statsret* s 1-10 i *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark*. 1983. Han mener at de to tekster i bund og grund udtrykker den samme statsopfattelse.

<Publicatio>

Vi Jakob og Henrik, med Guds nåde ærkebiskopper i Lund og Uppsala, Peder af Roskilde, Knut af Linköping, Tetze af Odense, Tord af Strängnäs, Bo af Århus i Jylland, Torsten af Skara, Nils af Vesterås i Sverige, Peder af Børglum, Hemming af Växjö og Jens af Orkneyøerne, af samme nåde biskopper, Arnold, provst i Oslo, Anders, domprovst i Uppsala, Oluf Pant, dekan i Roskilde, Brynjulf, domprovst i Skara, og mester Peder Lykke, ærkedegn i Roskilde, Karl af Tofta, Jens Andersen, Sten Bengtsson, Eringisle Nilsson, Jens Rud, Ture Bengtsson, Mikkel Rud, Arvid Bengtsson, Folmer Jakobsen, Niels Ivarsen, Algot Magnusson, Anders Jakobsen, Jens Due, Magnus Håkonsson, Predbjørn Podebusk, Johan Skarpenberg, Peder Basse, Otto Jensen, Filip Karlsson, Johan Oluf-sen, Bjørn Olufsen, Hans Podebusk, Karl Karlsson, Jon Jakobsen, Peder Nielsen af Ågård, Nils Eringislsson, Jens Nielsen af Aunsbjerg, Jakob Absalonsen, Stig Ågesen, Svarte Skåning, Abraham Brodersen, Absalon Pedersen, Mogens Munk, Bernike Skinkel, Ogmund Bolt, Gaute Erikssøn, Jon Martinssøn, Jon Darre, Alf Haraldssøn, Endrid Erlandssøn, Gudbrand Ellingssøn, Håkon Top, Gjord Gjordssøn, Sigurd Bolt, Thorald Sigurdssøn og Jon Henrikssøn, riddere, Absalon Kjeldsen, Karl Karlsson, Godskalk Bengtsson og Aslak Bjørnssøn, væbnere, vor herre kong Eriks og hans tre kongerigers, Danmarks, Sveriges og Norges rådgivere og mænd, tillige med flere andre biskopper, prælater [1], riddere og væbnere, som bygger og bor i disse tre kongeriger, Danmark, Sverige og Norge, bekendtgør åbenlyst med dette vort åbne brev over for alle nulevende og fremtidige, der vil komme,

<Narratio>

at eftersom vor kæreste herre, kong Erik, har været i alle disse tre førskrevne kongeriger, Danmark, Sverige og Norge, og tidligere i hvert især af dem med Guds nåde er blevet

modtaget og med kærlighed, god vilje og samtykke fra alle disse tre rigers indbyggere, både biskopper, prælater og andre gejstlige, ridderskabet og det menige folk er taget til vor og alle disse tre kongerigers rette herre og konge, og eftersom det således er sket i Guds navn, som foran skrevet står, så har alle vi førnævnte tillige med flere af disse rigers mænd efter råd og med god vilje og samtykke fra alle de nævnte tre kongerigers indbyggere, både biskopper, prælater og andre gejstlige, ridderskabet og det menige folk og på alle disse tre rigers vegne nu her i Kalmar sidste trinitatis søndag [2] været til stede og fuldbyrdet førnævnte vor herre, kong Eriks kroning, da han af Guds nåde blev kronet i faderens, sønnens og den helligånds navn til at være og med Guds hjælp at forblive kronet konge over alle disse tre kongeriger, Danmark, Sverige og Norge, med al den værdighed og rettighed [3], som fra gammel tid har tilkommet og tilkommer en kronet konge, både i gejstlig og verdslig henseende.

<Dispositio>

Nu medens Gud og vi og alle i disse førnævnte riger har gjort sådan og samtykket deri i alle henseender, som foran står skrevet, og således til Guds hæder har antaget og modtaget vor førnævnte herre, kong Erik, til at være og forblive vor rette herre og kronede konge over disse tre kongeriger, Danmark, Sverige og Norge. Derfor vil vi alle i disse tre riger over for førnævnte vor herre gøre alt det med troskab og kærlighed, som vi bør gøre over for vor rette herre og kronede konge, og han bør gøre over for os, hvad han bør gøre. Og med hensyn til slotte, befæstninger, lande og len og alle andre forhold, hvad de end kaldes eller kan være, som førnævnte vor herre, kong Erik, og hans moders moster, vor nådige frue, dronning Margrete, har betroet os og herefter vil betro os, vil vi og alle i disse førnævnte riger både i deres livstid og efter deres død handle, således som de har betroet os og også herefter vil betro os, og således som vi vil stå til ansvar for og være bekendte

over for både Gud og mennesker. Gud lønne fremdeles vor kære frue, dronning Margrete, for alt godt. Hun har handlet over for og omgåedes med os i disse tre kongeriger og har stået i spidsen for disse førnævnte riger, således at alle vi, der bygger og bor i disse førnævnte riger, ingen beskyldninger retter mod hende [4], men ønsker at Gud må give hende himmerige, til gengæld for som hun har omgåedes og behandlet os, og vi takker hende gerne for alt godt og (vil) at alle disse foran skrevne punkter og artikler med Guds hjælp skal blive urokkelige og faste i Guds navn, således som skrevet ovenfor.

<Corroboratio>

Til større sikkerhed for alle disse foranskrevne punkter og artikler har alle vi

førnævnte med vor vilje og vort vidende ladet vore segl hænge under dette brev, som er givet og skrevet i Kalmar år 1397 efter vor Herres fødsel fredag efter kongen og martyren sankt Knuds dag[5].

Noter ved Henrik Adrian

[1] Prælat: en højtstående gejstlig.^[1]

[2] Trinitatis søndag: 17. juni.

[3]^[2] Det er regimen regale, der argumenteres for – det nævnes ikke at Erik er valgt konge i Danmark og Sverige, men alene arvekonge i Norge.

[4] Margrete sikrer sig her accept og tilgivelse for alle de handlinger og aftaler, hun har foretaget i forhold til de tre rigers rigsråd. Hun sikrer, at både efter hende og Erik vil de indgåede aftaler gælde og slotte og fæstninger fastholdes som Erik og Margrete har bestemt.

[5] Sankt Knud(konge)s dag: 10. juli. Dokumentet dateres dermed til den 13. juli.

Kilde 2: Unionsdokumentet. Kalmar, 13. eller 20. juli 1397

Dokumentet findes i Rigsarkivet, København og er trykt i Aksel E. Christensen: *Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439*. Gyldendal 1980 s 303-307. Den oprindelige tekst og seneste oversættelse med kommentarer findes i DD/DRB Række 4, 6. bind: 1396-1398, nr. 345. Oversættelsen er her korrigeret af Henrik Adrian efter den oprindelige tekst hos Aksel E. Christensen. Teksten er her opdelt efter de normer, der gælder for middelalderlige dokumenter (diplomer) med de betegnelser, man bruger til at karakterisere indholdet. I dispositio er de forskellige paragraffer sat i talmæssig rækkefølge (indsat i teksten af Aksel E. Christensen).

Om teksten:

Teksten er skrevet på gammel dansk med svenske ord og vendinger på holdbart papir, - der er indført enkelte rettelser i dokumentet. Der er nævnt 17 vidner i dokumentet og 10 har med deres segltryk på selve papiret godkendt teksten. Vi kan kun identificere 6-7 af vidnernes seglaftryk (heraf måske en fra Norge).

Teksten er meget omstridt blandt historikere. Erik Lönnroths tolkning fra 1934 er den anerkendte i dag. Skriften er ifølge Skyum-Nielsen lavet af en skriver fra Roskilde-bispens kancelli, der også har skrevet kroningsdokumentet.

Dokumentet er vidimeret (bekræftet) med vidner i 1425 og en kopi blev da skrevet på pergament og opbevaret på Kalundborg slot. Kalmardokumenterne indgik senere i den

debat om kong Erik af Pommerns unionsmagt, som fulgte i forbindelse med hans afsættelse som konge i Sverige 1434 og i Danmark 1439. Senere unionsaftaler har sit udgangspunkt i aftalens tekst, som fx Halmstadaftalen fra 1450.

Fortolkning af teksten:

Teksten analyseres i Niels Skyum-Nielsen: *Fruer og Vildmænd 2* (1997) s 102-108, Aksel E. Christensen: *Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439*. Gyldendal 1980 s 131-171, og Erik Lönnroth: *Sverige och Kalmarunionen 1397-1457*. Göteborg 1934 (1969) s 40-62.

Et kort men præcist forsøg på at tolke de 2 kilder i sammenhæng findes hos Kai Hørby: *Kalmarunionens statsret* s 1-10 i *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance*.

Festskrift til Poul Enemark. 1983. Han mener at de to tekster i bund og grund udtrykker den

samme statsopfattelse.

Unionsdokumentet:

<Publicatio>

Det skal være vitterligt for alle, der hører eller ser dette brev, såvel nulevende som fremtidige,

<Narratio>

at alle disse tre riger Danmark, Sverige og Norge med virkelig endrægtighed og enighed, med kærlighed og god vilje fra rigerne hver især, med højborne fyrstinde vor nådige frue, dronning Margretes råd, indvilligelse og samtykke samt med alle tre rigers gode vilje og fuldstændige samtykke af biskopper og gejstlige, riddere og væbnere og rigets fuldstændige og menige almue i hvert rige for sig har taget, valgt og modtaget vor højborne og værdige fyrste, vor nådige herre kong Erik, til en ret herre og konge over alle disse tre riger, og sidenhen nu sidste trinitatis søndag[1] i faderens, sønnens og den helligånds navn kronet ham her i Kalmar med alle rigets gode mænds samtykke og råd, både gejstliges og lægmænds, og satte ham i kongelig stol over disse tre kongeriger med den værdighed, som både i gejstlig og verdslig henseende tilkommer en retmæssig kronet konge, til at besidde og være over disse tre kongeriger Danmark, Sverige og Norge;

<Dispositio>

og så blev der her på det fornævnte tidspunkt og sted afholdt, forhandlet og afsluttet en bestandig og ubrydelig enighed, fred og forening med fornævnte vor herre kong Eriks og fornævnte vor frue dronning Margretes råd og samtykke og med virkelig enighed og samtykke fra alle rigets rådgivere og mænd i alle tre kongeriger og godkendt på følgende måde:

1. For det første skal disse tre riger nu have denne konge, som er kong Erik, i hans levetid, og sidenhen skal disse tre riger til evig tid

have een konge, og ikke flere, over alle tre riger, således at rigerne aldrig mere adskilles, om Gud det vil. Sidenhen når denne konge er død, skal der over alle tre riger vælges og tages en konge, og ikke flere, og herefter skal det ene rige ikke tage eller vælge en konge, uden at det sker med alle tre rigers behørig indvilgende og enighed. Hvis Gud giver denne konge en søn eller dem, der kommer efter ham, en søn eller flere, da skal én - og ikke flere - vælges og tages til konge over alle tre riger, mens de andre brødre bliver forlenede og betænkte med andet herredømme i rigerne. Og hvis han får døtre, skal man forholde sig med dem, således som loven viser. Og altid en af kongesønnerne - hvis Gud vil, at der findes nogen - skal disse tre riger vælge, og han skal vedblive at være konge, og der skal ikke være flere, således som tidligere sagt. Skulle det ske, at kongen dør barnløs - hvilket Gud forbyde - da skal rigets rådgivere og mænd efter deres bedste samvittighed vælge og tage en anden, hvem Gud giver dem nåde til, og den de mener, det vil være rigtigst og forstandigst over for Gud og nyttigst for rigerne; og det skal ske med alle tre rigers virkelige enighed, således at ingen sætter sig herimod eller drager andet ind end det, der foran står skrevet.

2. Alle tre kongeriger skal blive og være i enighed og kærlighed, således at det ene ikke skal drage sig bort fra det andet på grund af nogen splid eller adskillelse, men hvad der sker det ene, enten ved krig eller ved udenlandske mænds angreb, det skal gælde dem alle tre, og hvert af dem skal med al troskab og af al magt være det andet behjælpeligt, dog således at hvert rige forbliver ved sin lov og ret, og kongen skal forholde sig, som han bør.

3. Fremdeles skal kongen i Danmark styre og råde med sit rige over borg og fæstning, over lov og dom, således som der er lov og ret, og

kongen har ret til og bør gøre, og ligeledes i Sverige og i Norge, efter deres lov og ret, og hvad kongen der har ret til og bør gøre; og ingen lov eller ret skal føres ud af det ene rige og ind i det andet, når den ikke tidligere har været lov og ret der, men kongen og hvert rige skal forblive ved sin egen lov og ret, således som det før er sagt, og hvert bør forblive.

4. Skulle det ske, at et af disse riger - hvilket det end kan være - påføres krig eller kommer ud for våbenmagt, da skal de andre to riger med magt og al troskab, når kongen eller hans embedsmænd på hans vegne pålægger dem, komme det rige til hjælp og forsvar, hvor de bliver tilsagt, enten til lands eller til vands; og hvert rige skal komme og være det andet rige til hjælp, som sig bør uden nogen svig, dog således at hvor et rige eller begge to kommer det ene til hjælp, da skal man i det rige forsyne dem med spise, kost og foder gennem kongens rigernes [2] embedsmænd, der skal sørge for deres trang og ernæring og ordne det sådan, at landet og almuen ikke lider skade; men angående deres fangenskab [3] tjeneste, løn, den skade, de lider, eller om de kommer i fangenskab eller hvad andet, der kan angå dem, da skal kongen stå til ansvar for dem, og de skal ikke plage eller rejse krav mod rigets embedsmænd eller almuen om det. Når rigerne eller et af dem bliver påført krig af en udenlandsk hær, da skal ingen gribe til kneb og forsvare sig med, at han ikke er pligtig til nogen tjeneste udover sin egen landegrænse; dette punkt er vi alle gået ind på og har samtykket i, at en af os skal hjælpe og følge den anden ind i det rige, hvor det er nødvendigt, eftersom alle tre riger nu er og skal forblive under en konge og herre og skal blive enige som et rige.

5. Hermed skal al fejde og splid, som indtil nu i lang tid har været rigerne imellem, være fjernet og aldrig mere fremmes eller fremdrages, og det ene rige skal aldrig mere bekrige det andet og ikke fremdrage noget, der kan afstedkomme krig eller uenighed, men alle skal de forblive som et rige under en konge, som tidligere sagt. Hver mand, høj og

lav, skal forblive ved lov og ret og lade sig stille tilfreds efter loven og retten og ikke med dødelig fejde eller anden uret eller ved hovmod undertrykke nogen anden eller forurette den, der formår mindre, men alle skal frygte Gud og vor herre kongen, og alle skal rette sig efter hans bud, sådan som det bør sig, og efter de embedsmænd, som han indsætter til på sine vegne at holde dom over dem, der forbryder sig herimod.

6. Blicher nogen i noget rige fredløs, uden fred eller landflygtig i et andet rige for sit retsbrud, så skal han være fredløs i det ene rige lige så vel som i det andet, og ingen skal beskytte ham eller forsvare ham, men der hvor han bliver tiltalt og anklaget, skal man lade ham dømmes for, hvad han har forbrudt, og sådan som retten foreskriver.

7. Hvis der på samme måde bliver begyndt eller aftalt forhandlinger eller sager med fremmede herrer eller stæder eller deres sendebud til vor herre kongen, i hvilket rige han da end befinder sig, så har han og hans råder, de som da er til stede hos ham, dog altid nogle fra hvert rige, myndighed til, at han og de, der på disse tre rigers vegne kan handle og afgøre, hvad der er gudelig, forstandigst og nyttigst og til vor herre kongens og disse tre rigers gavn.

8. Fremdeles skal man gøre og holde disse foranskrevne punkter og artikler, således som tidligere skrevet, og således forklare og udlægge dem, at det bliver Gud til hæder og vor herre kongen og rigerne til gavn, gode og fred, og således at hver lader sig stille tilfreds med lov og ret. Skulle det ske, at der var nogen, der ville handle herimod, så skal alle folk i disse riger hjælpe vor herre kongen og de embedsmænd, som han indsætter til med god tro og af al magt at styre og at dømmes derover, således som det er rigtigt og tilbørligt.

9. Fremdeles skal vor frue, dronning Margrete, styre og besidde, råde over og beholde uhindret, efter sin vilje med al kongelig ret uden undtagelse, så længe hun lever, alt det, som hendes fader og hendes søn indrømmede og gav hende, mens de var i live

og i deres testamente, og yderligere hendes morgengave i Sverige og hvad andet, som Sveriges riges mænd er kommet overens med hende om og indvilliget i, at hun skal beholde, og fremdeles hendes morgengave [4] i Norge og det, som hendes herre, kong Håkon[5], og hendes søn, kong Oluf[6], der har indrømmet og givet hende, både i deres livstid og i deres testamente, og hun må lade gøre et muligt testamente efter sig, og det skal overholdes, dog således at landene og slottene kommer frit og upåtalet til kongen, når hun dør, med undtagelse af de penge og det gods, som hun muligvis bortskænker ved sit testamente, som før nævnt, af dette foromtalte, som både er indrømmet og givet hende, det skal forblive bestandigt og sikkert og overholdes, og hvad hun allerede tidligere har overdraget eller givet eller betalt bort eller forlenet i disse tre kongeriger til Guds hæder og til hendes venner og tjenere, det skal også forblive bestandigt og sikkert, således som det er gjort, og kongen og rigets mænd i disse tre kongeriger skal hjælpe hende til at besidde og beholde dette foranskrevne og beskærme og væрге det for hende og i god tro beskytte det for hende i hendes livstid, hvis det er nødvendigt, uden nogen som helst svig. Hvis nogen vil forurette hende i anledning af disse foranskrevne punkter eller på nogen måde gør hende imod, skade hende eller hindre hende heri, så vil vi i god tro og af al magt være hende behjælpelige med at skaffe hende ret over dem, der gør det; og vi under hende, at hun må tage Gud til hjælp og dem, der vil hjælpe hende med at stå der imod og at væрге sig uden dadel.

<Corroboratio>

Til yderligere sikkerhed for, at disse foranskrevne punkter skal forblive bestandige, sikre og ubrydelige til evig tid med Guds hjælp og i alle henseender og i alle artikler, således som forskrevet står, [og at breve skal

udstedes på pergament to fra hvert rige] [7], nemlig Danmark, Sverige og Norge, der i alle henseender lyder som foranskrevet og i alle artikler er overensstemmende hermed, og de skal besegles med vor herre kongens, vor frue dronningens segl og segl tilhørende rigets råd og mænd og købstæderne i hvert af disse tre riger, Danmark, Sverige og Norge, og at alle disse stykker er således forhandlede og endt, og at de i alle måder således skal fuldbyrdes og udføres og forblive, som foran står skrevet, da har vi Jakob og Henrik, af Guds nåde ærkebiskopper i Lund og Uppsala, Peder og Knut, af samme nåde biskopper i Roskilde og Linköping, Karl af Tofta, Jens Andersen, Sten Bengtsson, Jens Rud, Ture Bengtsson, Folmer Jakobsen, Eringisle [8], Peder Nielsen af Ågård og Algot Magnusson, riddere, Arnold, provst i Oslo, Ogmund Bolt, Alf Haraldssøn, og Gaute Erikssøn, riddere, med vor gode vilje ladet vore segl blive hængt under dette brev. Skrevet i Kalmar i det Herrens år 1397 på jomfruen sankt Margretes dag.[9]

Noter ved Henrik Adrian:

[1] 17. juni.

[2] "kongens" er overstreget og erstattet af "rigernes" – det er tegn på regimen politicum-opfattelse.

[3] "fangenskab" er skrevet for tidligt og er derfor overstreget.

[4] "morgengave" er det landområde med rettigheder Margrete modtog, da hun blev gift med den norske kong Håkon i 1363.

[5] Håkon 6 af Norge (1340-1380).

[6] Oluf, konge af Danmark og Norge (1370-1387).

[7] Der er foretaget en rasur (krads/udviskning) på papiret og der er indføjlet teksten om udstedelse af to pergamentsbreve til hvert rige. De er ikke blevet udfærdiget.

[8] Eringisle (Nilsson) havde titlen jarl af Orkneyøerne, - derfor i denne tekst uden efternavn, han var svensk, men blevet knyttet til Norge under Magnus Eriksson.

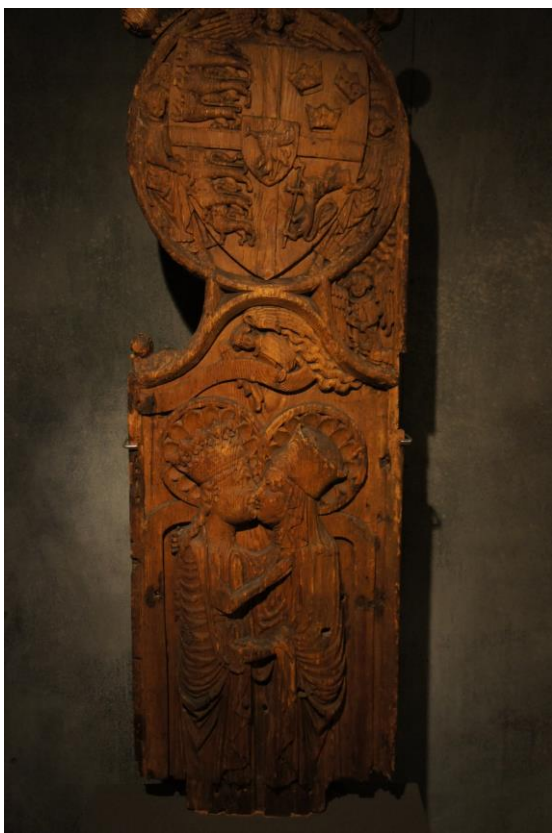
[9] Efter nordisk/svensk kalender 20 juli, efter tysk kalender 13 juli (Linton 1974 s 24 note 1)

Kilde 3: Stolegavle med unionsmærker fra katedralen i Kirkjubøur, Færøerne o. 1406-42

Gavlene blev udstillet på Nationalmuseets udstilling: ”Margrete den 1. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år” – i 1996-97. De har været opbevaret på Nationalmuseet i København siden 1874, men nu er de leveret tilbage til det færøske nationalmuseum i Torshavn. Stolegavlene kan stamme fra en kirke i Bergen, men kan også være en del af udstyret i Magnus-katedralen (som ikke blev færdiggjort) i Kirkjubøur (bispesædet) på Færøerne.

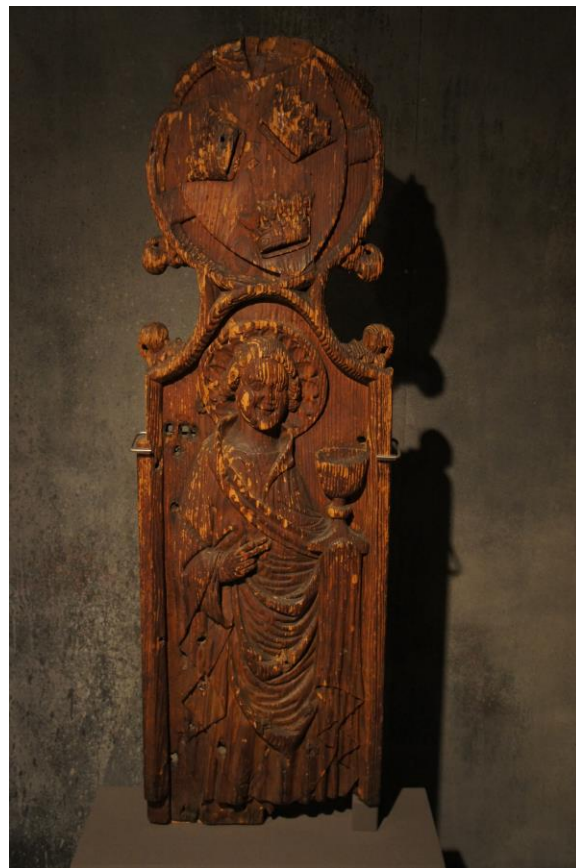
Kildehenvisninger: Poul Grønder-Hansen (red): *Margrete 1. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år. Essays og Udstillingskatalog*. Nationalmuseet 1996. Om stolene af Poul Grønder-Hansen s 86, s 374-76.

Oplysninger om helgen/apostelattributter : Axel Bolvig: *Politikens bog om Danmark Kalkmalerier*. Politiken 2002 s 301 (Brendan), s 306-07 (Johannes Evangelist) og (Olav) s 312. Oplysning om middelalderlige kristne gestus og håndstillinger med deres betydning: Lise Godtfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark*. System 2. Udg. 1993 s 65-78.

Kilde 3 –A (HA): Gavlens hovedmotiv er mødet mellem Elisabeth og Maria, der begge har glorie. Maria er markeret som jomfru gennem sit lange udslåede hår, mens Elisabeth bærer et hovedklæde under sin højpuledede hat. En engel holder et skriftbånd over deres hoveder. I det runde topfelt ses et kombineret våben for kong Erik af Pommern og hans engelske dronning Philippa. Der er tale om et kors (rødt) med et midterskjold med Pommerns grif. Øverst tv de tre danske løver med hovedet i profil, nederst tv. de tre

engelske leoparder med hovedet ud mod betragteren, øverst th. Tre kroner, der symboliserer de tre riger: Danmark, Norge og Sverige i union, nederst th. Den norske løve med Skt. Olavs økse.

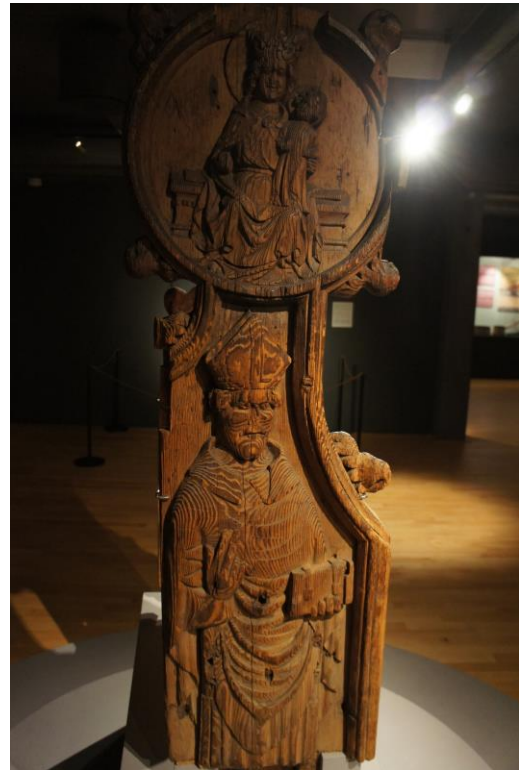
Kilde 3 – B (HA): Gavlens hovedmotiv er evangelisten Johannes med en kalk i hånden. I det runde topfelt ses unionens våben (der senere blev det svenske rigsvåben) tre kroner.

De tre kroner symboliserer de tre kongeriger forenet under en hersker. Evangelisten Johannes vises ofte med (eller udelukkende ved) evangelistsymbolet ørnen. Her er hans attribut som apostel kalken med gift, som legenden fortæller, han blev tvunget til at drikke under kristenforfølgelserne i Rom. Han gjorde korsets tegn over bægeret og giften blev til en slange, der kom op af kalken. Her peger han med to strakte fingre på bægeret og viser dermed, at der sker et mirakel.

Kilde 3 – B (HA): I det runde topfelt ses den Hellige Olav med sin økse, i hovedfeltet er det sandsynligvis den irske abbedhelgen Sankt Brandan med en brændende fakkel og sin abbedstav. I følge legenden skulle han være født på Irland omkring 486, skal sammen med 14 andre munke have krydset Atlanterhavet i en skindbåd for at finde det forjættede land. Derfor var han de søfarendes helgen på Nordatlanten. Man kunne også bede til ham ved ildebrand. Hans helgenattributter er den brændende fakkel og abbedstaven.

På indersiden af stolegavlen er der et våbenskjold med den færøske vædder og tre kroner lagt på et kors (unionssymbolet).

Kilde 3 – C (HA): I det runde topfelt troner Jomfru Maria med Jesusbarnet. I hovedfeltet er det sandsynligvis den færøske bisp Erlendur, der døde i Bergen 1308. Han var biskop i Kirkjubøur bispedømme på Færøerne fra 1269 til 1308 og satte gang i det vældige byggeri af den gotiske Magnus-katedral, der ikke blev fuldført, men som stadig ligger som ruin. Han blev sandsynligvis fjernet fra Færøerne af den norske konge på grund af opstand mod kirkens krav om ydelser til kirkebyggeriet, og han boede tre år i Bergen inden han døde. Han vises på gavlen uden glorie, selvom en senere biskop i Unionstiden forsøgte at få ham kanoniseret. I 1420 gravede den tyskfødte færøske biskop "Jon den Tyske" og to præster Erlendurs jordiske rester op, og rensede knoglerne med henblik på en kanonisering, men den afvistes af paven i Rom.

B. Oversigt til Kalmarunionens historie

1. Introduktion

Nordisk imperium- et konglomerat

Kalmarunionen i 1397 udgjorde højdepunktet for Margrethes politiske indsats og var efter Knud den Stores Nordsøimperium det eneste vellykkede nordiske forsøg på at kontrollere hele det nordiske område. Gennem en række møder, aftaler og endelig kroningen af kong Erik af Pommern i Kalmar sommeren 1397 samledes de tre kongeriger: Danmark, Sverige og Norge til et omfattende Atlanterhavs- og Østersøimperium.

Fra Grønland og Island i nord til Orkneyøerne, Færøerne og Shetlandsøerne i vest og hele Norge, Danmark, Sverige med Gotland og Finland i øst oprettedes et stort nordisk rige under en fælles regent. Baggrunden for de tre rigers union skyldes i høj grad den fyrstelige arvefølge- og arvtradition, som fungerede i Vesteuropa i middelalderen.

Det var fyrstefamilien – og dens arvekrav og de forskellige fyrstealliancer, der skabte mulighed for at samle (og splitte) de forskellige landes placering under et fyrstehus.

Nyere historikere (Harald Gustafsson fra 1998) har anvendt begrebet ”konglomeratstat” til at beskrive den form for

samfundssammenhæng, der var i et senmiddelalderligt fyrstendømme/kongerige, der ofte bestod af mange forskellige områder med hver sin politiske indretning – med hver sin lovgivning, styreform og samfundselite.

Det nordiske område bestod ved Kalmarunionens dannelse af de tre kongeriger, der hver havde sin egen måde at få en konge på (arverige i Norge, valgriger i Sverige og Danmark).

Knyttet til hver af de tre kongeriger var der en række områder, der havde egen styreform og lovgivning (enten hertugdømmer eller områder styret af kongens udnævnte embedsmænd).

Det drejer sig fx om Gotland, Sønderjylland (Slesvig), Holsten, Halland og Island. Men også de tre riger var selv opdelt i ”lande” med hver sin lovgivning (fx Jyske Lov, Sjællandske lov og Skånske lov i Danmark) og ofte med egen lokal forvaltning (len) og med lokal kirkeorganisation (bispedømmer).

2. Regimen regale under Margrete og Erik af Pommern

Centralisering og fogedstyre

Margrete og Erik af Pommern søgte på forskellig måde at centralisere og ensliggøre disse forskelligartede og spredte nordiske samfund.

Endnu kunne mennesker fra de tre riger tale og skrive til hinanden på et fælles forståeligt sprog fra norrønt på Grønland og Island til det svensktalende Gotland og Finland, Kalmardokumenterne er eksempler herpå. Flere og flere administrative dokumenter blev nu udfærdiget på de nordiske sprog og plattysk, selvom kirkens fælles sprog latin også anvendtes overalt.

Med Kalmarunionens dannelse og Margretes afvisning af et regimen politicum blev det unionskongemagten, der kom i centrum for bestræbelserne for at sikre sammenhængen i det store rige.

Unionskongen havde i rigerne rundt om sine direkte støtter i de fogeder og høvedsmænd, der besad byer, slotte og fæstninger, og som var udnævnt af unionskongen. Det var herfra og fra bispekirkerne, at de finansielle indtægter kom, der skulle betale unionsmagtens udgifter.

De gamle rigseembedsmænd – drost, marsk og kansler – blev nu ikke udnævnt mere, og rigsrådene i hvert land blev sjældent indkaldt. Derved gennemførte Margrete og Erik af Pommern indirekte den enevældige styreform, som lå i ”regimen regale”, og som kroningsdokumentet repræsenterede.

Unionskongen opretholdt ganske vist med Roskildebispen som grundlag et kancelli med skrivere, og han kunne således med sit hof og de tilknyttede adelige rigsråder administrere det store imperium direkte ved kontakten til de kongeligt udnævnte fogeder og slotshøvedsmænd.

Det blev området omkring Øresund med de to store byer Malmö og København, der kom til at udgøre centrum i det nordiske imperium. Margrete og Erik af Pommern sikrede sig byen København fra Roskildebispen og her placeredes den centrale forvaltning. Senere anlagde Erik af Pommern en ny Øresundsby – Landskrona, som med fæstning skulle være det ny center.

De rigsråder og bisper, der var tæt knyttet til unionskongen, løste mange af de diplomatiske opgaver og styrede på kongens vegne de hærstyrker, der blev sat ind i konflikterne med mecklenburgerne, de holstenske grever og hansebyen Lübeck og de vendiske stæder (Rostock og Wismar mfl.).

Med aftalerne med de svenske oprørske adelsgrupper rettet mod Mecklenburgerne inden den endelige Kalmarunion blev skabt, havde Margrete sikret sig både retten til selv at udnævne slotshøvedsmændene og få kongemagtens ejendomme tilbage fra de adelige, der havde sikret sig dem under Mecklenburgernes regime i Sverige.

En ny retsorden blev indført, hvor unionskongens direkte retsudøvelse fik plads ved siden af landstingene og de lokale herredsting.

Margrete søgte med list og kompromisser at inddrage og styre de forskellige rigers adel og bisper i forsøgene på at sikre unionen fremover, men det blev efterhånden vanskeligere for Erik af Pommern efter Margretes død i 1412.

3. Kristoffer af Bayern bliver unionskonge under regimen politicum

Det svenske oprør 1434 breder sig til de andre riger

Både det norske rigsråd og det svenske rigsråd blev nødt til at reagere på de mange finansielle krav, unionskongen Erik af Pommern pålagde befolkningen på grund af krigene med holstenerne og hanseaterne i 1420erne. Med Erik af Pommerns regimen regale-opfattelse og principfasthed kom også især de svenske bisper efterhånden i direkte opposition til unionskongen.

To konflikter flød sammen i 1432-34, da krigen mod hanseaterne medførte at jern- og kobberproduktionen fra Bergslagen i Sverige ikke kunne udføres på grund af eksportforbud til hanseaterne, samtidig med at en konflikt om ærkebisppeudnævnelser i Uppsala opstod mellem unionskongen og ærkesædet.

Det udløste et voldsomt bondeoprør i hele Sverige, men også i Norge og Danmark kom det kort efter til bondeoprør, hvor adelen på forskellig måde deltog, og derved pressede unionskongen til at opgive sine krav og til sidst mistede han helt sin magtstilling.

Det svenske opgør – Engelbrechttopstanden – med navn efter lederen, en lavadelsmand fra Bergslagen, – foregik ved at de lokale bønder i bevæbnet flok angreb og afbrændte de mange fogeders borge og fæstninger. Ofte deltog adelige og byernes borgere i angrebene. Øjensynligt havde de lokale kongelige fogeder ikke bevæbnede folk nok til at forsvare sig, når mange bønder i fællesskab gik til angreb, og da det var de lokale myndigheder, der skulle opretholde ro og orden, opstod der efterfølgende kaos og anarki.

Baggrunden for bøndernes opstand var de mange skattepålæg og kravene fra unionskongens fogeder.

Som en lavine i sommeren 1434 lykkedes det for Engelbrecht og hans folk at nedbrænde og isolere fogedernes fæstninger, og det tvang adelen i de oprørske områder til at tage stilling og forholde sig til oprøret. Især da

Engelbrecht begyndte at indtage flere byer i Mälär-området og også truede grænseområderne til Danmark og Norge. Det blev den svenske højadel, - nu under marsken Karl Knutsson, der langsomt overtog bøndernes oprør, satte Engelbrecht under rådets kontrol, men samtidig udnyttede hans popularitet blandt bønderne. Kort efter dræbte en af de ledende adelsmænd Engelbrecht i et personligt opgør. En anden bondeleder Erik Puke blev sandsynligvis ombragt af marsken selv. Rådets ledende folk søgte samtidig forlig med Erik af Pommern, men fremførte deres gamle regimen politicum-krav: selvstyre, rådets myndighed til slotte og fæstninger og fælles aftaler med de andre rigsråd om kongevalg.

Det kom flere gange til våbenstilstand og aftaler om nye forhandlinger, hvor det danske rigsråd søgte at mægle.

Erik af Pommern afsluttede konflikterne med både holstenerne og hanseaterne og accepterede de krav, som tidligere havde været afvist i årevis om holstenernes besiddelser i Sønderjylland og hanseaternes privilegier i de nordiske lande.

Men det skete for sent til, at unionskongen kunne sikre sig tropper og støtte til at standse oprøret i Sverige.

De gamle modsætninger fra 1380erne splittede stadig den svenske højadel i flere grupper, men Karl Knutsson fik efterhånden sat de andre adelsgrupper ud af spillet, både ved at mobilisere bønderne, underlægge sig bøndernes ledere og ved at fange og henrette andre adelige ledere udråbt som forræddere. Det blev derfor med de mange felttog og uroligheder og skiftende adelsalliancer vanskeligt at fastholde en fælles nordisk forhandlingslinje overfor unionskongen, og til slut opgav både det svenske og det danske rigsråd Erik som konge, og de opsagde deres troskab til kongen (henholdsvis 1434 og 1439).

Længst beholdt Erik sin kongemagt i Norge, hvor et bondeoprør var blevet nedkæmpet, men også her opsagde rigsrådet sin støtte til

kongen (1441) og valgte derefter Kristoffer til ny konge (1442).

Selv havde Erik efter mislykkede forhandlinger i Kalmar 1436 taget tilflugt på Gotland, hvor han på det nyopførte Visborg slot i Visby fastholdt en strategisk placering midt i Østersøen frem til 1450.

En række forhandlinger fulgte, hvor det danske rigsråd indkaldte Kristoffer af Bayern som rigsførstander i 1439 og hyldede ham som konge året efter. Det skete samtidig med, at et omfattende bondeoprør i Nordjylland udviklede sig, og efter hårde kampe blev nedkæmpet 1441 med lejetropper organiseret af Kristoffer.

Kongevalget i Danmark i 1440 var et brud på aftalerne i Kalmarunionsdokumentet om fælles kongevalg, men den svenske rigsførstander Karl Knutsson accepterede efter et forlig med Kristoffer, at han ville blive valgt til konge af Sverige, hvis han accepterede en håndfæstning, der sikrede højadelen den praktiske magt, - og et svensk valg og kroning skete så i 1441.

Unionen var genoprettet, men nu med en helt ny konstruktion, næsten svarende til den ”regimen politicum”-opfattelse, der var skrevet ind i unionsdokumentet i 1397. På den anden side var der netop ikke i denne omgang mellem rigerne aftalt en fast overenskomst om unionens styreform og arvefølge mv.

Ingen af de tre rigsråd, der alle repræsenterede højadelen og kirken, ønskede en fast aftale, der kunne anvendes af den svage nye fyrste til at fortsætte i Margretes og Erik af Pommerns enevældige spor. Fra Kroningsdokumentets næsten enevældige statskonstruktion var de tre riger nu nærmest blevet en adelsrepublik, styret af de tre rigsråd med unionskongen som gidsel.

Kristoffers regering 1441-48 og unionens opløsning 1448

Kristoffers magtovertagelse skabte ro og fred efter en række år med borgerkrig og uroligheder. Som unionskonge fastholdt han samarbejdet mellem rigerne og højadelen fik

mulighed for at udnyttet sin magtstilling, og flere familiebånd knyttedes på tværs af rigerne. Der blev ikke oprettet fælles unionsembeder, men hvert rigsråd med sine egne rigsebedsmænd styrede rigerne. Med Kristoffers overraskende død i 1448 opløstes unionen atter.

Marsken Karl Knutsson havde i Sverige sikret sin magt i mellemtiden ved blandt andet at gå i alliance med andre betydende slægter, og hurtigt blev han af et rigsmøde i Stockholm valgt som ny svensk konge.

Det danske rigsråd valgte efter lidt diskussion med Hertug Adolf af Holsten den unge hertug Christian af Oldenburg og Delmenhorst, der også ”overtog” Kristoffer af Bayerns unge hustru Dorothea, som ellers kunne stille krav om land og gods som enkedronning.

Hertug Christian blev kronet under navnet kong Christian den Første i 1449.

Det kom til et kapløb om Norge, - ærkebisp Aslak Bolt i Trondhjem kronede Karl Knutsson til norsk konge og opfordrede de norske bønder til at gøre oprør mod danskervældet.

Men en stor del af de andre norske rigsråder hyldede Christian den Første, der hurtigt fik sendt en hærstyrke til Sydnorge, der fik magten her. Forinden var ærkebisp død og hans tilhængere blev nu jaget på flugt. Christian den Første blev herefter kronet som norsk konge, og der blev aftalt en ny unionstraktat mellem Danmark og Norge. Norge blev nu et valgrige som Danmark, men bundet sammen med Danmark.

Karl Knutsson som konge af Sverige (1448-57, 1464-65, 1467-70)

Det var splittelsen mellem de svenske adelsfamilier, der i årene frem fastlagde unionens forhold.

Karl Knutsson var konge 1448-57 og blev så fordrevet til Danzig af den stærke Oxenstierna-slægt og ærkebisp af Uppsala. Han blev da afløst af Christian den Første, der støttede sig på den unionsvenlige del af den svenske højadel, hvor også Thott-slægten spillede en afgørende rolle ved at de var

medlem af rigsrådene i både Danmark og Sverige.

Efter en kort periode kom Christian den Første i konflikt med de ledende svenske adelsfamilier og med ærkebisp. Han fængslede ærkebisp og et nyt oprør brød ud. Thott-familien i samarbejde med Oxenstiernerne overtog magten i Sverige og hjemkaldte Karl Knutsson, der atter blev konge for en kort periode (1464-65).

Men atter skiftede magtforholdene og Karl måtte opgive kongemagten og ærkebisp blev rigsforsender og kontrollerede med sin familie landets slotte og fæstninger. Christian den Første konfiskerede da Thottfamiliens ejendomme i Danmark og anklagede dem for landsforræderi. Endnu engang blev Karl Knutsson (1467-70) gjort til svensk konge, efter at Thott-familien havde overtaget rigsforsenderskabet og presset oxenstiernerne fra magten i Sverige. Kort efter døde Karl Knutsson, og samtidig var Danmark og Sverige inde i en regulær krig med handelsblokader overfor handelen i Østersøen.

Slaget på Brunkeberg 1471

Nu samlede Christian den Første en omfattende flåde med lejetropper, der skulle erobre Sverige og endelig afslutte de mange stridigheder. I sommeren 1471 sejlede flåden til Stockholm og forhandlinger mellem den svenske ledelse under Thott-familien og med Sten Sture som rigsforsender gik i gang. Flådens soldater gik i land på øerne omkring Stockholm, mens Stockholm og Stockholms slot var under svensk kontrol.

Forhandlingerne tilspidsedes, det lykkedes ikke for den nyudnævnte ærkebisp Jacob Ulfsson at mægle og Sten Sture d.æ. mobiliserede bønder og adel fra Östergötland, Västergötland og Småland. Mens Christian fik støtte fra Uppland og Uppsala. På Brunkeberg nord for Stockholm stødte de to hære sammen den 10. september, og det blev de danske styrker, der tabte slaget. Kong Christian selv fik to tænder i undermundens skudt ud, og det lykkedes for de mange

svenske soldater at presse den danske styrke tilbage. Under flugten druknede og faldt mange inden de fandt tilflugt på flådens skibe. Det blev afslutningen på de mange forsøg på at skabe en union i fællesskab mellem rigsrådene fra de tre lande. Herefter søgte de danske konger at dominere og styre Sverige med magt og vold.

4. Unionens opløsning: Det stockholmske blodbad

Endnu tre angreb blev sat i gang mod Sverige fra dansk side. I 1501-02 blev kong Hans hustru Christine indesluttet på Stockholms slot og måtte overgive sig efter mange måneders udsultning og belejring. Kong Hans, der var blevet svensk konge i 1497, havde forinden haft sin hær i Sverige og belejret Stockholm. Det kom til forlig med den daværende rigsforstander Sten Sture d.æ., men freden varede kun kort tid inden det svenske rigsråd opsagde aftalen med Hans. Stridighederne mellem de to lande fortsatte og med Hans død i 1513, hvor også en del af de ledende svenske adelige bl.a. Sten Sture var afgået ved døden, blev der enighed om at vælge Christian den Anden til svensk konge. Efter flere mislykkede felttog gennemførte Christian den Anden i vinteren 1519-20 endelig et vellykket felttog gennem hele Sverige, hvor hæren tilsidst sammen med en stor flådestyrke indesluttede Stockholm. Der var tale om en erobring med en veludrustet lejetrophær, der gik ind i Sverige fra Halland midt om vinteren og derfor kunne komme hurtigt frem henover de tilfrosne søer og moser. Sten Sture (den yngre) – den ny unge svenske rigsforstander døde af sine sår under tilbagetrækningen fra kampene med den danske hær, og der blev gennem flere forhandlingsrunder sluttet fred og forlig med Sten Stures efterladte og med den svenske oppositionelle højadel. Ærkebispens Gustav Trolle, – der havde været i voldsom konflikt med de tidligere svenske magthavere under Sten Sture d.y., kronede kongen i Stockholm. Under festligholdelsen

af kongens kroning gennemførtes det ”stockholmske blodbad”.

En kynisk magtudøvelse fra Christian den Andens side, hvor omkring 100 personer blev henrettet, og hvor netop adelsoppositionen i Sverige blev hårdt ramt. Øjensynligt gav det endelig den danske konge magten over Sverige, men de fortsatte forfølgelser af den svenske adel og borgerskabet i Stockholm gav grobund for det endelige opgør med ”Kristian Tyran”, som den dansk-norske konge nu blev kaldt i Sverige.

Det blev adelsmanden Gustav Vasa, hvis far var blevet halshugget i Stockholm, der rejste bønderne fra Dalarna endnu engang og med støtte fra Lübeck fik skabt en hær, der hurtigt fik fjernet Christian den Andens danske og tyske fogeder og embedsmænd.

Det fjernede engang for alle i samtiden muligheden for at fastholde den nordiske union, og det skabte grundlaget for Christian den Andens afsættelse som konge i Danmark-Norge kort efter.

5. Kalmarunionens eftermæle og betydning

Nordisk, skandinavisk – overfor nationalisme

Hvor det stockholmske blodbad blev en vigtig begivenhed, der blev brugt propagandamæssigt af Gustav Vasa så Sverige fik et robust og centraliseret styre, var Kalmarunionen betydningsfuld på andre måder.

Den inspirerede efter den svenske stormagtsperiode (1620-1720) forestillingerne om et fælles nordisk rige og fik især i 1800-tallet betydning som det historiske forbillede, der både i Sverige, Danmark og Norge var med til at skabe skandinavismen og forestillingerne om nordiskhed.

Der kunne i både 1800- og 1900-tallet være skabt en anden national sammenhæng – den nordiske - end den opdelte danske, svenske, norske, finske, islandske o.s.v. , der findes i dag, og som netop også blev til omkring 1800 med baggrund i de tre gamle

middelalderkongeriger: Danmark, Norge og Sverige.

De nordiske forestillinger betyder stadig meget for den nationale identitetsdannelse, der sker i det nordiske område, hvor begreberne ”skandinavisk” og ”nordisk” stadig har kulturel og politisk betydning. Men det er vigtigt at forstå, at der ikke i senmiddelalderen udvikledes en nationalisme, som vi kender det fra 1800-tallet. Der er ingen tvivl om, at der var en lokal – egnsnæssig identitetsfølelse, og at man opfattede de ”fremmede” – det kunne være tyskerne, danskerne og svenskerne, som anderledes. Netop i 1430erne og senere i 1460erne udvikledes i fx Sverige en propaganda fra højadelens og især fra den svenske kong Karl Knutsson side rettet mod ”danske fogeder” og ”danskerne”.

Det var dannelsen af denne ”svenske identitet”, der også senere under Gustav Vasa fik betydning for den moderne svenske kongemagts tilblivelse.

Hvad holder unionen sammen - og hvad splitter den?

I senmiddelalderen fik unionen betydning på flere måder. Først og fremmest var det kongemagten i Danmark, der sikrede sig nye områder og en magtfuld placering støttet af den dansk-norsk-holstenske adel. Men det store imperium kunne ikke styres uden kirkens og de mange adeliges støtte og hjælp. Det gav anledning til dannelsen af mere militante og bevæbnede magtgrupperinger i hvert land, der nu var organiseret gennem højadelens medlemskab af rigsrådet og deres placering som direkte deltagere i unionskongens magtudøvelse.

Kongelige fogeder og embedsmænd på de vigtige befæstninger og slotte var i begyndelsen tæt knyttet direkte til unionskongen, og det fortsatte i Danmark og Norge. Bisper og ærkebisper indgik også et tæt samarbejde med den nye unionsmagt. De få slotsfogeder og højadelige knyttet til kongen og kirkens kongeudnævnte bisper var

reelt de centrale personer, der holdt imperiet sammen. Det gav store problemer.

Med centrum i Øresundsområdet, hvor unionskongen for det meste opholdt sig, var der langt til de enkelte dele af imperiet, og når problemer opstod, hindrede kommunikationslinjerne hurtig indgriben, og viden om begivenheder og forløb kom kun langsomt frem til kongen.

Hvor Margrete og Erik af Pommern næsten ikke indkaldte rigsrådene eller samlede større adelsforsamlinger som Danehoffet, var det alene den direkte kontakt til unionskongen, der holdt rigerne sammen. Især det danske rigsråd og det svenske rigsråd fik dog efterhånden i 1430erne en fast organisering og førte fra 1430erne en selvstændig politik både overfor kongen og overfor de andre landes rigsråd. Og det skabte nye konflikter og påvirkede de regionale bondesamfund, der nu blev involveret i kampen om og mod unionsmagten.

Hvor fæstebønderne i Danmark med den nye dyrkningsstruktur blev styrket af landsbyfællesskabet og ligestillingen i hver landsby efter pesten uden at det fik større politiske konsekvenser, skete der i Sverige direkte en væbnet og ideologisk mobilisering i de mange lokale svenske bondesamfund. Utilfredse adelsgrupper organiserede efterhånden de mange bønder til modstand mod den ny unionsmagt og en række bondeoprør, ledet af adelige satte i perioder efter 1434 unionskongens regionale magt ud af spillet. Hvor man i Danmark næsten kun havde fæstebønder var de svenske bønder i høj grad frie bønder, der direkte var skattebetalende til kongen. Alvorligst blev det for Erik af Pommern i årene efter 1430, hvor adelen i både Sverige og Norge gjorde oprør og for alvor truede unionskongens magt. I andre perioder samarbejdede adelsfamilierne med deres frænder i de andre riger om styret. I Norge var det efterhånden kongens danske adelige embedsmænd og bisper, der dominerede, og her kom det ikke efter 1440erne til oprør mod unionsmagten, - adelen i Danmark og Norge blev i løbet af

perioden integreret med hinanden og fik fælles interesser. Med Christian den Tredjes magtovertagelse i 1536 indgik Norge (Norgesparagraffen i Chr. III's håndfæstning), som underordnet rige i det samlede danske kongerige.

Unionen blev skabt o. 1380-1400 ved en militær indsats, hvor den norsk-danske dronning Margrethe gennem en længere periode fik nedkæmpet den mecklenburgske konge af Sverige Albrecht d.y. og tilslidst kunne afsætte ham, og holde ham fanget til han bøjede sig for de politiske realiteter. Dermed fik hun også alvorligt svækket den oprørske svenske adel, der tidligere havde støttet mecklenburgerne og havde vendt sig mod hendes mand (Håkon Magnusson) og svigerfar (Magnus Eriksson) (se Fortælling 21-23).

Men den svenske adelsgruppe forblev stadig den reelle opposition mod Margretes og Erik af Pommerns unionsmagt, og der går en rød tråd fra oprørsgruppen i 1350'erne og 1360'erne frem til dannelsen af Kalmarunionen i 1397 og til Engelbrechtoprøret i 1434 og afsætningen af Erik af Pommern i 1439. Og det fortsatte med Karl Knutsson og Sten Sture d.æ. og d.y. frem til 1520.

Det interessante ved unionsdannelsen er både de processer, der iværksættes mellem de tre kongeriger frem til reformationen, - og den mangel på sammenhæng, der sikrede unionens stadige opløsning og genskabelse. Omkring 1530 var de to nye nordiske riger: Danmark-Norge overfor Sverige, endelig adskilt fra hinanden, og med reformationen skabtes helt nye sammenhænge med administration, statskirke og militær magt, som blev karakteristisk for den moderne stat.

6. Litteraturhenvisninger

Den historiske diskussion om Kalmarunionen og dens dannelse:

Kristian Erslev: *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse*. 1882 (genoptryk 1971) og *Erik af Pommern, hans*

Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning. 1901 (genoptryk 1971).

L. Weibull: *Unionsmötet i Kalmar 1397*, Scandia 1930.

L. Weibull: *1397 års unionsbrev och dess rättsgiltighet*, Scandia 1931

Erik Lönnroth: *Sverige och Kalmarunionen 1397-1457*. Göteborg 1934 (genoptryk 1969)

Aksel E. Christensen: *Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil Unionstiden*. 1945 (genoptryk 1968)

Aksel E. Christensen: *Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439*. 1980

Niels Skyum-Nielsen: *Fruer og Vildmænd II. Dansk middelalderhistorie 1340-1400*.

Akademisk Forlag 1997

Michael Linton: *Margrete den 1. Nordens dronning*. Gyldendal 2000.

Vivian Etting: *Margrete den første*. Gyldendal 2008

Oversigter til Kalmarunionen

Michael Linton: *Kalmarunionen. Historiske kilder*. Gyldendal 1974 – kildehefte med oversigt og kilder til Kalmarunionens historie af en svensk historiker, der er specialist i området.

Poul Enemark: *Fra Kalmarbrev til Stockholms blodbad. Den nordiske trestatsunions epoke 1397-1521*. Nordisk Ministerråd/Gyldendal/Liber 1979 – en forskningsoversigt, der gennemgår diskussionerne om de forskellige dele af Kalmarunionens historie fx Kalmararkiverne og Stockholms blodbad.

Poul Grønder-Hansen (red): *Margrete 1. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år. Essays og udstillingskatalog*. Nordisk Ministerråd/Nationalmuseet 1997. En lang række essays, oversigter og katalog til mange udstillingsgenstande. En række af de kendte nordiske historikere skriver kort om deres tolkninger.

Vivian Etting: *Fra fællesskab til blodbad. Kalmarunionen 1397-1520*. Gyldendal 1998.

En moderne fremstilling af periodens nordiske historie.
Den Jyske Historiker nr 116 juni 2007: *På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde.* Artikler om den senmiddelalderlige stat i Norden, kirkens og

kongemagtens rolle og de store bondeoprør i 1430erne og 40erne og senere omkring 1520erne.

Stockholms blodbad

Se *Fortælling 26*

Fortælling 26: Om saltproduktion på Læsø – skabte det en økologisk katastrofe?

Læsø var i middelalderen frem til ca 1585 et af de vigtigste saltproduktionssteder i Norden. Det lille ø-samfund var opstået efter 1150 med 3 sognekirker og omkring 100 saltsyderier, der årligt producerede op til ca 2000 tons salt. Efter 1585 ophørte produktionen – hvorfor? Var det overudnyttelse af skoven, der standsede den givtige produktion? Var der tale om en menneskeskabt økologisk katastrofe?

Om Læsø

I Kattegat ligger øen Læsø med rester af mere end 1700 små forladte ildsteder – saltsyderier, fra middelalderen. De udgjorde mellem 1150 og 1600 en vigtig del af et produktionssystem, der fremstillede det nødvendige sydesalt. Salt var tidligere det eneste konserveringsmiddel til fisk og kød udover tørring og rygning, og det sikrede at vintermånedernes fødebehov kunne afhjælpes og årets kød- og fiskeriproduktion kunne langtidsopbevares. Salt var datidens vigtigste råstof sammen med jern og træ.

Det salt, der blev anvendt i Norden, blev enten udvundet lokalt (af aske fra tang eller inddampet havvand) eller indført fra det nordtyske og polske område, hvor der var let adgang til både saltkilder og stensalt. Det var især de hanseatiske købmænd fra Lübeck og de vendiske byer (Rostock, Wismar og Stralsund), der sørgede for de store saltmængder, der middelalderen igennem blev brugt til at nedsalte de store mængder saltsild på Skånemarkedet og i Øresund. Senere i middelalderen kom der især nederlandske og engelske saltskibe fra Frankrig med havsalt fra Atlanterhavskysten, der så konkurrerede med hanseaternes salt.

Fra omkring år 1200 med en produktion på ca 400 tons salt om året steg produktionen på Læsø efterhånden til ca 2000 tons årlig til omkring 1585, da produktionen af sydesalt var på sit højeste og kort efter holdt op.

I 1600-tallet var saltproduktionen på Læsø således helt ophørt. Man forsøgte senere fra kongemagtens side at få produktionen i gang, men det mislykkedes.

Læsø blev efter 1500 hårdt angrebet af sandflugt og lyngarealerne bredte sig over hele øen. Kun den sydlige del ("haverne"

mellem Byrum og Vesterø kirke og NØ for Byrum) var fortsat et fungerende landbrugsområde. Vældige vandrekitter voksede frem på den nordlige del af øen (Højsande) og en sognekirke mod øst (Hals K.) med marker og mange gårde blev begravet i flyvesand og måtte efterlades.

Var det fældningen af skovene, sandflugten og det store forbrug af brændsel, der da havde ødelagt grundlaget for at leve på Læsø? Er det det første kendte eksempel på en menneskeskabt økologisk katastrofe i Danmark?

Det har været den normale forklaring på ophøret af saltsydning på Læsø, og det vil blive undersøgt og diskuteret i denne fortælling.

Mændene på Læsø måtte efter 1600 finde deres udkomme på havet ved skudehandel, bjærgning og fiskeri, mens kvinderne forblev hjemme ved det resterende lavproduktive hedelandbrug. I midten af 1600-tallet var Læsø således blevet hjemsted for Kattegats største skudeflåde med mere end 300 skibe, der holdt til på Læsø i de to naturhavne Alsdybet og Bovet. De mange småskibe sikrede varehandelen mellem Kattegatkysterne (Sjælland, Jylland, Norge, Halland og Skåne).

Da fredsslutningen i 1660 opdelte Kattegat på langs mistede skuderne på engang markedsadgangen til det nu svenske styrede Bohuslen, Halland og Skåne, og derfor blev beboerne på Læsø særlig hårdt ramt. De tre svenskekrige (1656-60, 1675-79, 1709-1720) betød mange flådeaktiviteter i Kattegat og mange skuder blev sænket eller ødelagt og især købmænd fra Ålborg overtog derefter

skibe og handel. Fra at ligge centralt på rigets sejlruiter blev Læsø nu periferi og udkant, og rigdommen forsvandt fra øen.

OVERSIGT: TEKSTER OG KILDER

Kilde 1: Abbed Gunner fra Øm kloster afgør på Læsø den beslutning kong Valdemar Sejr har besluttet som løsning på striden mellem Viborg domkirkes kanniker og Vitskøl klostres munke 1219.

Kilde 2: Foged Jens Bagges instruks fra Viborg Domkapitel 1481

Kilde 3: Udgravning af 11 saltsyderier i Bangsbo, på Langerøn og Kringelrøn

Kilde 4: Rekonstruktion af 2 sydehytter på Læsø

Kilde 5: Kort over Læsø 1786 – Videnskabernes Selskabs kort med ”haverne”

Kilde 6: Landet Læsøs segl

Tekst 7: Henrik Adrian: *Økologiske sammenhænge, bondeøkonomi og ”almindingens tragedie”*

Tekst 8: Jens Morten Hansen: *Nordens første storindustri*, s 14-19, Geoviden nr 2 2012

Tekst 9: Henrik Adrian: *Om fundet af saltsyderierne og oprettelsen af Læsø Salt*

Litteratur om Læsø og sydesaltproduktionen

ARBEJDSSPØRGSMÅL

1) *Hvad er den naturmæssige forklaring på, at saltvand opkoncentreres på ”Rønnerne” syd for Læsø i dag? Er de samme naturforhold (vind, temperatur, saltvand, lerlag) tilstede i de forskellige tidsperioder efter ca 1150, så der kunne dannes saltvand med høj koncentration på sydsiden af øen?*

2) *Undersøg den proces, der sikrer at sydesalt kan udfældes af det opkoncentrerede saltvand uden at det bliver bittert (uden bittersalt). Hvordan sikrer saltsyderne, at saltet er næsten rent NaCl?*

3) *Hvem oprettede saltsydningen på Læsø, og hvad fortæller Kilde 1 om forholdene?*

4) *Hvordan fungerer en sydehytte, hvad består den af og hvor længe kan den fungere? (Kilde 3-4, evt Tekst 8)*

4) *Hvordan ”styres” produktionen af salt og hvilken betydning får det for samfund og natur på Læsø? Se Kilde 2 og Tekst 7-8.*

5) *Hvad er ”bondeøkonomi”? Hvilke forhold bestemmer saltsydernes aktivitet og saltsydningens omfang? Kan saltsydning foregå ”evigt” og hvad skal der til for at skoven – og brændet – forsvinder? (Tekst 7)*

6) *Hvilke mulige forklaringer er der på saltsydningens ophør, og hvad betyder det for natur og samfund på øen? Inddrag Tekst 7-8.*

Kilde 1: Abbed Gunner fra Øm kloster afgør på Læsø den beslutning kong Valdemar Sejr har besluttet som løsning på striden mellem Viborg domkirkes kanniker og Vitskøl klostres munke 1219.

Abbed Gunner var cistercienserabbed i Øm kloster 1216-1222, han var uddannet i Paris og spillede en stor rolle under Valdemar Sejr (han var med til at udarbejde "Jyske lov") og blev senere biskop i Viborg 1222-1251.

Han optræder her som mægler på kongens vegne, og da han var tæt knyttet til de to institutioner: Viborg domkirke og cistercienserklostret Vitskøl, har de accepteret hans mægling og afgørelse. Teksten på latin findes i DD/DRB Række I Bd 5 nr 161.

Jeg broder Gunner, kaldet abbed af Øm, til alle, der læser eller hører dette brev, hilsen med Herren.

Da der var strid mellem Viborgs kanniker (1) og Vitskøls munke (2) om delingen af engene (3) på Læsø og nogle andre punkter, afsagde den herre kongen... sin slutdom dem imellem og udpegede os som eksekutor (4) af denne hans dom.

Derfor rejste vi sammen med hr. Jens, provst i Viborg og hr. Peder, prior i Vitskøl, idet vi medtog brødre fra begge sider til øen Læsø, undersøgte omhyggeligt lokaliteterne og afgjorde den uenighed, som var imellem dem om grænseskillet for munkenes skov mod øst i "Furnes" (5), idet der blev sat et kors som skel ved kysten, og de øvrige grænsetræer i dette verdenshjørne af skoven blev afbarket med økse, som man plejer at gøre det.

Men om "Byrum" (6) har vi dømt således, at alt hvad munkene har taget i besiddelse til kirkebygning eller har dyrket op med ploven, skal de for fremtiden beholde på samme måde; men resten skal være fælles forte (7) for kanniker og munke, og den må aldrig henlægges til anden brug.

Da engene fra Starbec (8), som er grænseskel for munkenes skov mod vest, helt ud til den vestligste del af øen, var kannikernes, har vi i overensstemmelse med hr. kongens befaling delt de enge, som var i munkenes besiddelse øst for førnævnte bæk, således at alle og enhver af de enge, der ligger mellem Starbec og den meget store sten øst for korset og mellem munkenes skov og havet, tilfalder kannikerne som den halvdel af munkenes

enge, der blev tildømt dem, at besidde med rette til evig tid. Hele det resterende område af Vitskølmunkenes fjerdepart overlades dem på samme måde frit til evig tid. De førnævnte munke og kannikerne blev ved vor mellemkomst enige om, at der skal være fri passage for begge parter gennem den andens område, og at begge parters græsgange for kvæg skal være fælles for begge parter: Men begge parter giver også tilladelse til, at begge parter må få alt, hvad de hver for sig nedlægger af øens vildt.

Dette er forhandlet i det Herrens år 1219, mens hr. Asgot var biskop og hr. Jens provst i Viborgkirken og hr. Jens abbed i Vitskøl.

Noter ved Henrik Adrian

1) Domkirken i Viborg var organiseret med en række kanniker, der hver for sig havde forskellige administrative funktioner i kirken eller i bispedømmet. En af kannikerne tog sig af Læsø, der lå udenfor bispedømmet i det nordlige Kattegat.

2) Vitskøl var moderkloster for Øm cistercienserkloster og abbeden her havde således opsynspligt overfor Øm-brødrene. Derfor var abbed Gunner en god mægler at have for klostret.

3) Engene ligger i hele sydkanten af Læsø, det er her (områderne: Stoklund, Langerøn, Kringelrøn, Færøn og Tørkeriet) et tykt lerlag sikrer, at hypersalint saltvand kan opkoncentreres om sommeren, når solen bager på det flade strandengområde, der ofte er overskyttet i vinter- og efterår af stormene fra nordvest. Selve strandkanten og stederne, hvor vandet opkoncentreres, har flyttet sig gennem middelalderen, da Læsø til stadighed hæver sig ca 5 mm om året. Derfor ligger de ældste sydepladser nu langt inde på land, hvor der nu sker fersk grundvandsdannelse. Den hypersaline salte grundvandsdannelse sker nu længere mod syd ude på sydenden af Kringelrøn og på Hornfiskrøn. Landhævningen er den kraftigste i det nuværende Danmark, og skyldes at Læsø ligger i en forkastningszone, der går op igennem Kattegat fra

Skåne forbi Læsø. Se Jens Morten Hansen: *LÆSØ's tilblivelse og landskaber – om øen der rokker og hopper*. DGU/Miljøministeriet, Geografforlaget 1994
4) Eksekutor, skal gennemføre afgørelsen i praksis på stedet.

5) *Furnes* kendes ikke som moderne stednavn, må ligge på østsiden af Læsø.

6) *Byrum* er kirkelandsbyen midt på øen, kirken er fra begyndelsen af 1200-tallet og bygget af munkesten – ikke marksten. Kirken har hørt til klostrets ejendom.

To andre middelalderkirker blev næsten samtidig bygget på øen: Vesterø Kirke (mod vest) og Hals kirke (mod øst).

7) Forten er en landsbys fællesareal med plads til en række småhuse og har ofte et gadekær til vanding af kvæget.

8) *Starbæk* er en å, der sandsynligvis kom fra Kærene og gik mod S og ud i engene, hvor man oprettede saltsyderier. Der findes i dag en Starbækgård vest for Byrum og syd for Kærene.

Kilde 2: Foged Jens Bagges instruks fra Viborg Domkapitel 1481

Cisterciensermunkene i Vitskøl solgte godt 100 år senere deres ¼ af Læsø med retten til deres andel af saltproduktionen til Viborgkannikerne, og dermed blev Viborg Domkapitel eneejere af Læsø. Det var derfor Viborgbispen, der opkrævede skat, afgifter og lejeindtægt af beboerne og dyrkerne på Læsø og han var repræsenteret på øen med en foged.

Læsø hørte kirkeligt under Børglumbispen (det nordjyske bispedømme), der krævede biskoptiende og andre kirkelige afgifter af befolkningen på Læsø, og i flere omgange var der uenighed mellem Læsø, Viborgkannikerne og Børglumbispen herom. En aftale blev opnået år 1400, da dronning Margrete greb ind.

Det var Viborg-kannikerne, der administrerede øen indtil reformationen i 1536, hvor kongemagten så overtog øen. Øens beboere (husmænd og gårdejere) dannede et eget samfund med eget segl (det findes nu på Nationalmuseet og er fra ca 1350), og det tyder på, at nok har Viborgkannikerne ejet øen, men de har tilladt befolkningen at styre sig selv mod at aflevere afgifter i form af salt og smør for tilladelse til saltproduktion og for brugen af skovens brænde. Bønderne kunne både købe og sælge deres gård og var ikke fæstere, som mange andre steder i landet. Når afgifterne blev betalt, var domkapitlet i Viborg tilfreds og fogeden havde løst sine opgaver.

Der findes en ret udførlig instruks til landfogeden Jens Bagge fra 1481. Teksten findes overleveret i en afskrift fra 1690 i Viborg domkirkes arkiv med en påskrift om, at der også findes instrukser fra 1489, 1508 og 1519 i samme form. Dog mindskes afgiften i løbet af årene. Den er trykt i A. Heise: *Diplomatarium Viborgense*, 1879 og er her omskrevet til nudansk i uddrag udfra Kay Johannsen: *Læsøs historie til ca 1750*. Museumsforeningen for Læsø 1984 s 30 og s 42.

Jens Bagge, der var kannik i Viborg og fungerede som foged på øen besejlede et åbent brev, der indeholdt retningslinjer for hans opsyn med øen og saltproduktionen.

Alle mænd, der ser eller læser dette brev, hilser jeg Jens Baggi, - kannik i Viborg, kærligt med Vorherre og med dette åbne brev (1) - , at jeg under tro og love har modtaget af det hæderlige Kapitel i Viborg, mine kære herrer og husbond (2), - Klitgaarden, der ligger i Byrum Sogn, sammen med fogderiet over al Læsø.

Jeg lover efter min yderste magt og med hellighed, at opretholde og sikre hver mand ret og skel, både de som bor på Landet (3), fattige og rige, og alle andre som kommer til Landet. Det vil ske med al den magt, som tilhører mig.

Ligeledes skal jeg hegne skoven og den grønne ager, som bør være i fred med forbud mod at al skadelig hugst og gravning sker på mine eller andres vegne.

Ligeledes skal jeg bygge og forbedre nævnte Klitgård (4), både huse og andre ting som dertil hører, og jeg vil holde den i god stand, efter det som mit embede kræver, og svare Kapitlet igen med de ting, som tilhører gården og ingen anden, når de beder mig derom. Ligeledes hvis det sker, at der kommer vrag til det førnævnte Land Læssø, da skal jeg passe på det således, at Kapitlet opnår alt det, som det efter gammel sædvane har ret til, og

at købmændene, som vraget har tilhørt, ikke skal lide noget uret på nogen måde. Ligeledes, hvis der kommer sagefald (5), som falder på Landet, skal jeg omhyggeligt bemærke det, og hvis der ikke er nogen kannik på Kapitlets vegne på Landet, skal jeg redelig kræve sagefald og gøre regnskab for Kapitlet eller dets udsendte. Ligeledes, når der kommer skib til landet, da skal jeg forvare det således, at det ikke forsømmes og jeg skal lade sejl og ræer og alle ting og tove, som let kan føres fra skibet og lade det opbevare, så det ikke ødelægges på nogen måde. Ligeledes, hvis det sker, at der fanges sæl, da skal jeg sende Kapitlet flæsk deraf, når min egen del er blevet stor nok til, at jeg kan få en del deraf. Ligeledes, når nogen fra Kapitlet eller deres bud kommer til Landet, da skal jeg på hæderlig vis give dem kost og tæring i Klitgården og gøre mod dem, som jeg selv bør gøre mod min kære Herre og husbond....

(Det hørte til fogedens opgaver at føre tilsyn med saltsydningen).

... Ligeledes skal jeg selv ride til saltboden (6) mindst to gange hver uge og ellers så ofte som Kapitlets saltskriver kræver og behov opstår. Jeg skal se til og sørge for at ”huerve” (7) holdes i hver saltpande, og at Kapitlets del tages fra hver ”hverve” med godt salt i gode tønder.

Ligeledes skal jeg indsamle Kapitlets saltskat på Læssø, så det er betalt og klar inden 14 dage efter Sankt Michaelis dag (=29 september, dvs. inden 13 oktober). Det omtalte salt skal sendes i tre omgange med deres eget skib med 18 læster (8) salt kvit og frit med deres skib til Hjarbæk, idet det sker ved min kost og tæring, og jeg lønner de skibsmænd, som følger og fører Kapitlets skib.

Ligeledes, hvis det sker – hvad Gud forbyde – at Kapitlets skib ikke er klar eller er blevet forhindret, så det ikke kan gøre de tre rejser mellem Læssø og Hjarbæk, da skal jeg leje

andre skibe til deres salt og føre det til Hjarbæk, og give så meget ud til fragt, som en rejse med Kapitlets skib fra Læssø til Hjarbæk skulle stå mig i med kost og løn til Kapitlets skibsmænd, og det skal jeg gøre for hver rejse, Kapitlets skib ikke gør af en af de førnævnte rejser.

Ligeledes med det salt, som er mere end de førnævnte tre gange 18 læster salt, skal jeg leje et skib til og sende det frem til Hjarbæk, og Kapitlet skal selv betale herfor.

Ligeledes skal jeg holde Kapitlets skibsmænd med kost, når de kommer til Læssø med Kapitlets skib, så længe de forbliver med førnævnte skib og siden udstyre dem med føde som tidligere er sagt.

Ligeledes skal jeg sende færdigt tømmer til Kapitlets smør (9), som årligt skal gives af Landet i Landskyld (10) og sende førnævnte smør med alt andet smør, som er indkommet fra Landet som sagefald eller på anden måde, frit og kvit til Hjarbæk.

Ligeledes hvis det sker – Gud forbyde det – at de bestemmelser som er skrevet ned ikke bliver holdt på alle måder og førnævnte Kapitel tager skade derved, da lover jeg med dette mit åbne brev, at genoprette den skete skade.

(Underskrevet af Jens Bagge, forsynet med hans og vidners segl.)

Noter ved Henrik Adrian

- 1) der er tale om en offentlig erklæring.
- 2) Viborg Domkapitel er ”husbond”, dvs. det er herunder landsfogeden fungerer.
- 3) ”Landet” er øen Læssø, der her opfattes på linje med andre dele af kongeriget som en selvstændig enhed. Øens indbyggere havde eget segl (Kilde 6).
- 4) Klitgård ligger i Byrum og her var der opholdssted for Kapitlets udsendinge og fogeden. Klitgård var indtil nedrivningen i 1909 en ældre stor bindingsværksgård med tangtag. Den blev da nyopført på grunden længere mod nord, og i haven er der senere foretaget arkæologiske undersøgelser, hvor man har fundet kakler mv. fra den tidligere birkedommer- og fogedbolig., se Jens Vellev: *Saltproduktion på Læssø, i Danmark og i Europa*. Hikuin 1993 s 20-21.
- 5) Sagefald er de afgifter/bøder som lovovertrædere idømmes af birketinget, og som hvis de ikke falder under kirkens lovgivning (ægteskabsforbrydelser mv.) tilfalder de Viborgbispen, der som øens ejer har retten

til bøder og afgifter. Landgilde (leje af jorden og saltsydningsret) og indfæstningsafgifter blev betalt med salt, ligesom der blev betalt en fast andel af saltproduktionen i afgift.

6) Saltbod, saltsyderi med saltpande

7) huerve – omgang saltsydning, Otto Kalker: *Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)* Kbhvn 1881-1907 Bd II, s 316

8) Læster – gammelt rummål for korn, 1 læst salt svarer til 12 tønder á 140 l, Poul Rasmussen: *Mål og vægt*. DHF's håndbøger 1967 s 57, 68-69

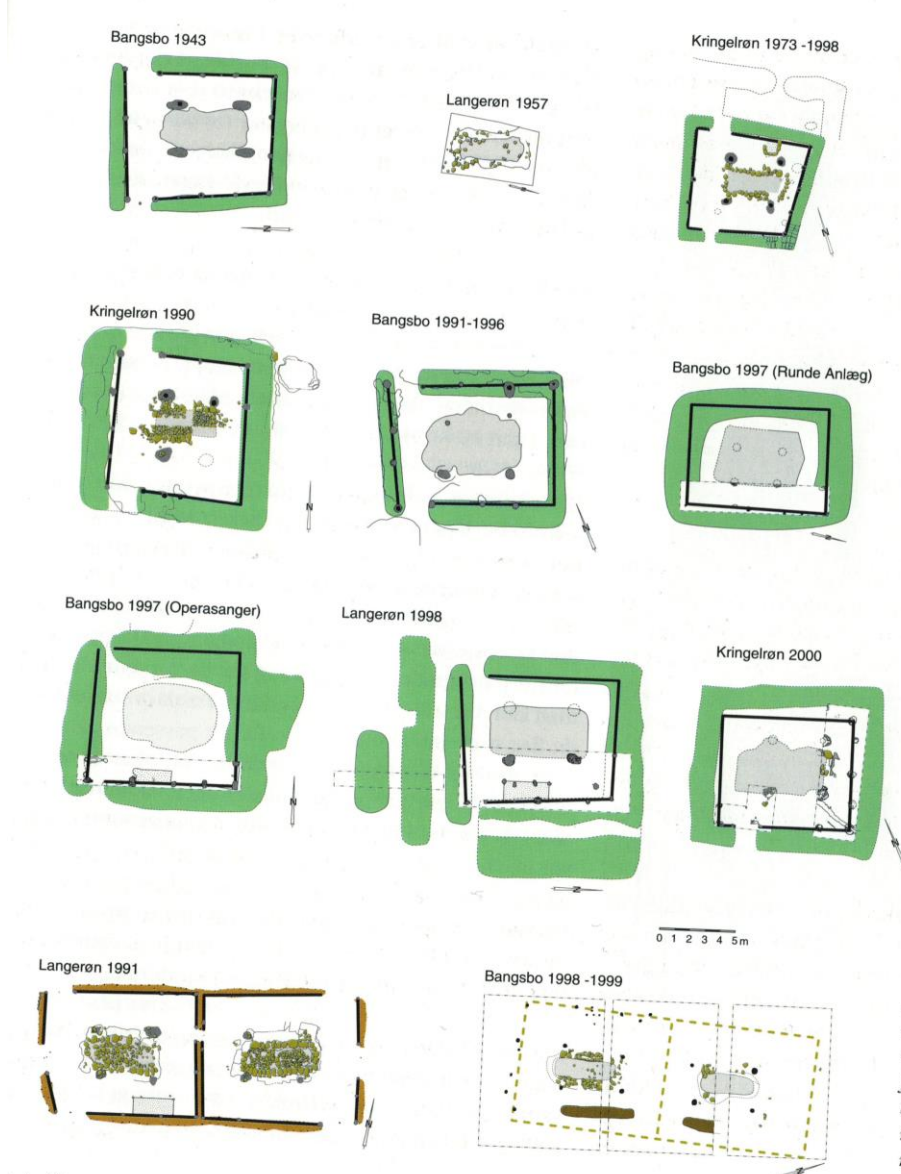
9) tømmer til smørdritler (smørtønder)

10) udover salt er den eneste landgilde fra øen smør.

Kilde 3: Udgravning af 11 saltsyderier i Bangsbo, på Langerøn og Kringelrøn

Gennem årene er der udgravet en række anlæg på de sydøstlige dele af Læsø, hvor de mange (ca 1700) anlæg er registreret. Anlæggene består ofte af en vold, der dækker for højvande og som giver læ til ildsted og sydepande. Der er stolpehuller, der viser den trækonstruktion, der har holdt vægge, tag og sydepande, der er fundet 2 enkelte jernkroge og et redskab, - en skraber - fra processen. Der er også fundet enkelte potteskår af middelalderkeramik – heraf en næsten hel kande. Der har ofte været flettede vægge, som har dækket produktionen for vind og vejr. Alle anlæg har ligget på strandlinjen, da de blev anvendt, og der er ofte en brønd (dengang med koncentreret saltvand) lige i nærheden. Der er påvist askelag og aske mange steder. Et syderi (Bangsbo udgravet 1991-96) er dateret dendrokronologisk ud fra en træstolpe til ca 1462-63.

Kort 3A: Oversigt over 11 anlæg i samme målestok (der var udgravet indtil 2001) fra Jens Velle: Salt på Læsø s 31-52 i Læsø Salt - i Røg og Damp. Om sydesalt og ildsjæle. Læsø Produktions-skole og Saltsyderi. 2001.

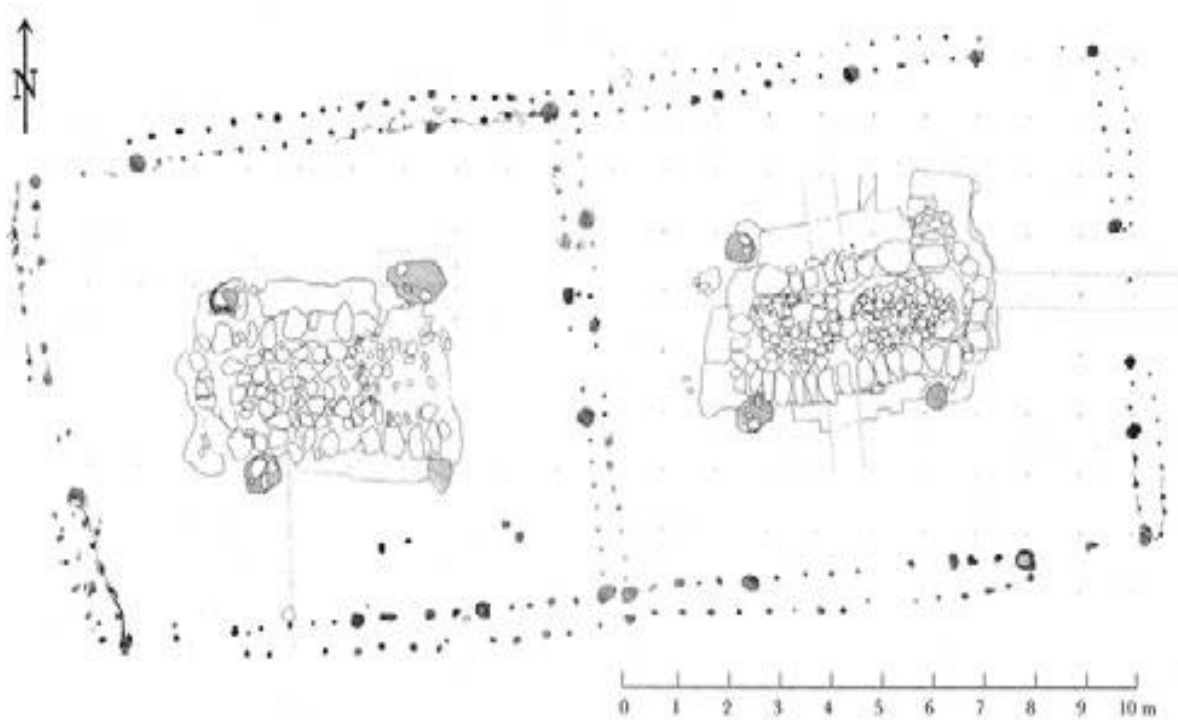

De 11 til nu undersøgte ruiner udtegnet let forenklet i samme målestok. Hytternes formodede vægforløb er angivet. Det ses, at orienteringen efter verdensbjørnerne svinger meget.

salt på Læsø

Kilde 4: Rekonstruktion af 2 sydehytter på Læsø

På Rønnerne syd for Læsø er der i dag opført to rekonstruerede saltsydehytter. Den ældste (fra 1990) indeholder en saltpande og den yngre (fra 1998) er en dobbelthytte med to saltpander. Begge er opført efter fund af to forskellige ruiner – nr 256 på Kringelrøn og en dobbelthytte på Langerøn.

Kilde 4A: Dobbeltthytt på Langerøn – optegnet grundplan, tørvevolde med stolper til væg/tagkonstruktion og 2 ildsteder med stolper til tag og saltpandeophæng, indgange i hver ende af dobbelthuset. De to sydehytter består inderst af et ildsted opbygget af kampesten og græstørv. Taget og de to sydepander har hver været holdt oppe af 4 stolper af svært tømmer. Ydervæggene bestod af to lag flettede grene mellem lodrette rafter. Man har fyldt væggene med ålegræs op til ca. 1–1 ½ m højde, for at beskytte ildstedet ved højvande og mod blæsevejr. Kilde: Hans Langballe, J. Velle, Hikuin 1993.

Kilde 4B: De to rekonstruerede saltsydehytter Læsø Salt -billeder (HA)

Den dobbelte saltsydehytte fra 1998 (HA)

Den ældste saltsydehytte fra 1993 (HA)

Saltsyderen fortæller om den komplicerede proces, hvor saltet udfældes ved ca 70 grader (HA).

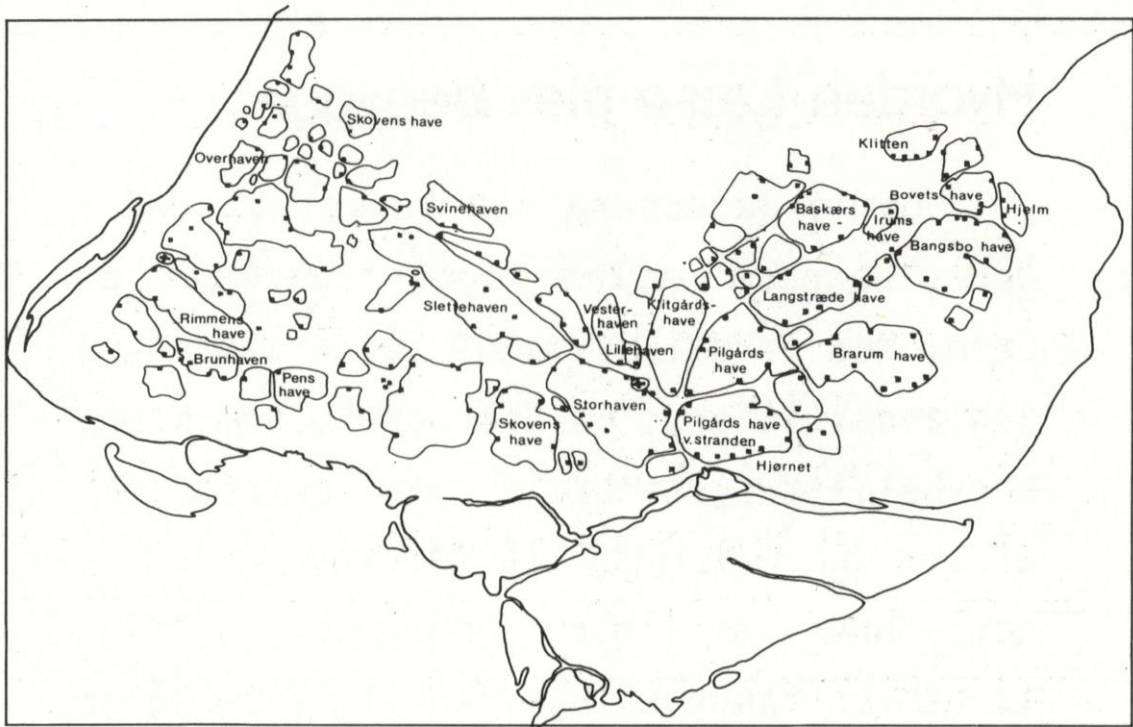
Kilde 5: Kort over Læsø 1786 – Videnskabernes Selskabs kort med "haverne"

Kort 5A: Videnskabernes Selskabs kort - Læsø 1786

Kortet viser de mange "haver" med tørvegærder rundt om på den sydlige halvdel af øen fra Vesterø Kirke til Byrum Kirke. (Se på Bjarne Stoklunds rentegning på Kort B). Den nordlige del af øen fra Holtemmen til Syrodde/Bløden Hale i nordøst er præget af voldsom sandflugt og store parabelklitter (Højsande). Havbugten Bovet (der blev opfyldt af flyvesand efter 1550) havde en sikker og beskyttet naturhavn ved Evbakken. Her kunne de mange skuder, der sikrede transporterne rundt om Kattegat lægge til i læ og saltet udskibes.

Syd på øen ses de tre "rønner": Færøn, Kringelrøn og Langerøn, hvor de middelalderlige saltsyderier lå. Efterhånden som øen hævede sig (ca 5 cm pr ti år, den største landhævning i Danmark) kom der flere tørlagte områder syd for øen. Hornfisksrøn længere mod syd er det område, hvor man i dag henter det opkoncentrerede saltvand fra.

Kort 5B: Haverne på den sydlige del af Læsø – tegnet frem af etnologen Bjarne Stoklund

Kort over haverne på Læsø i 1780'erne. Kortet er tegnet på grundlag af matrikelkortet af 1817 og Videnskabernes Selskabs-kort af 1786. (Bjarne Stoklund).

Kortene 5B og 5C er konstrueret af etnologen Bjarne Stoklund (Kay Johannesen: *Læsøs historie til ca. 1750*. Museumsforeningen for Læsø 1984 s 25 og 63) ud fra Videnskabernes Selskabs kort (Kort A) og et matrikelkort fra 1817.

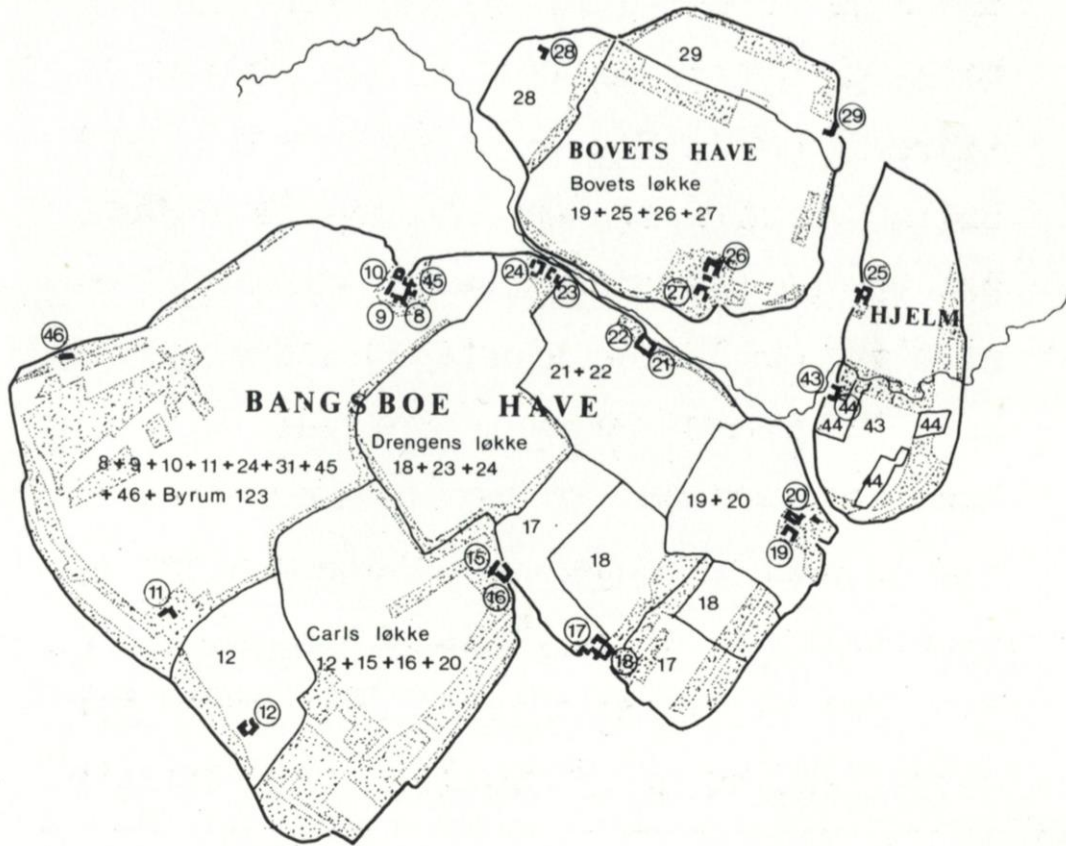
”Haverne” var omgivet af ret høje og stejle tørvediger. Der var tale om en ”indmark-udmark” dyrkningsmåde, hvor kvæg og dyr blev holdt udenfor haverne, og hvor haverne blev dyrket med korn og gødet. Udenfor var der i middelalderen skov- og græsningsarealer, der både sikrede græsning til dyrene, høslet til vinterfodring og brænde til saltsydningen.

Med sandflugten i 1600- og 1700-tallet forsvandt på det nordlige Læsø et helt kirkesogn (Hals kirke) med gårde og haver, og kun ”haverne” på det sydlige Læsø klarede sig. Heder, moser og klitlandskab erstattede middelalderens skove på hele den nordlige del af øen. Først i 1920erne blev Læsø igen tilplantet med skov, og i dag er de tidligere hede- og klitområder blevet til skov, hvis de ikke holdes åbne og plejes af Naturstyrelsen.

De forskellige tal i Kort C viser hvilke gårde, der var i ”fællig” med hinanden om den enkelte ”have”. Opdelingen og brugen af haverne viser hvor kompliceret dyrkningen har været.

Kort 5C: "Haverne" ved Bangsbo (find Bangsbo have på Kort 5B)

Kort over "havefælliger" ved Bangsbo før udskiftningen. De enkelte haver var ved "meldiger" delt op i mindre stykker – "Løkker". Gårdene omkring en have var "havefælliger". Nr. 8, 9, 10 og 45 var også "gårdfælliger". Bangsbogård var et helt kompleks af sammenbyggede gårde. (Bjarne Stoklund).

Kilde 6: Læsø Landets segl (Nationalmuseet)

Det er sjældent at de middelalderlige segl (signeter), der blev brugt til at besejle skøder og retsstiftende dokumenter med, er bevaret. Men fra Læsø er bevaret "landets segl", der blev anvendt af repræsentanterne for øens befolkning i middelalderen. Også landet Gotland havde et segl (se Fortælling 16 kilde 2 og Fortælling 23).

Læsø-signetet er i kobber og er fra 1300-tallet og dets historie kendes, da det flere gange nævnes i lokale kilder. Det blev indkøbt af Nationalmuseet i 1894 for 25 kr af Læsø sogneråd og en kopi blev lavet og sendt tilbage til sognerådet, kopien er nu forsvundet, men originalen er bevaret på Nationalmuseet.

Nationalmuseets egen registrering af signetet i inventariebogen fortæller:

Kobbersignet fra middelalderen 2 3/16 " i diameter med øsken på bagsiden. Som fremstillet på tegningen sidder Hellige Knud, kronet med scepter i venstre hånd og holdende højre op til en på brystet hængende ring. Omkring den med roser og kors i tærnede felter prydede bund læses omskriften: + SIGILLUM SANCTI KANUTI * DE * LESHØ+*

(kilde: Arne Juul Jacobsen: *Landsens segl-Læsøfolkets segl*. s 7-12, Museumsforeningen for Læsø/Læsø Museum 1989).

Tekst 7: Henrik Adrian: Økologiske sammenhænge, bondeøkonomi og ”almindingens tragedie”

En diskussion blandt økonomer og antropologer om bondeøkonomi og kritik af modellen ”the tragedy of Commons” kan hjælpe med til at forklare udviklingen på Læsø og give mulighed for nye tolkninger af det historiske forløb.

1. Bondeøkonomi: – Chayanov-Boserup

Bondeøkonomi (”peasant economy”) er en gren af økonomifaget, hvor man især interesserer sig for de førindustrielle samfunds økonomiske sammenhænge. Der er ofte blandt økonomer en opfattelse af, at økonomifagets begreber og lovmæssigheder gælder på samme måde i alle typer af samfund – men sådan tænker man ikke, hvis man tager sit udgangspunkt i ”bondeøkonomi”.

Her er de økonomiske sammenhænge og lovmæssigheder netop afhængig af det samfund og den samfundstype, som økonomien udspiller sig i.

Det var russiske samfundsforskere omkring 1900, der introducerede en række økonomiske sammenhænge i landbruget, som ikke kunne forklares ud fra en markedsøkonomisk opfattelse.

De undersøgte de mange russiske familjebondebrug og deres adfærd, når de var underlagt landsbyfællesskab, godsejere og statens krav om jordskatter. Deres analyser var derfor også vigtige, da kommunisterne fik magten over de mange millioner bondebrug efter 1918.

Den kendteste russiske bondeøkonom A. V. Chayanov (1888-1937) blev således efter revolutionen i Rusland leder af Institutet for landbrugsøkonomi i Moskva og spillede i 1920erne en stor rolle som ekspert i bøndernes forhold. Han gik ind for samarbejde mellem bønderne, oprettelse af kollektiver, men afviste storbrug og statslig kollektivisering. Han blev i 1930 under Stalins kollektiviseringsbølge arresteret og anklaget for at være ”kulakvenlig”. I en skinproces, der skulle have været en offentlig skueproces, gjorde vidner og anklagede så

stor modstand, at han senere i en hemmelig proces blev idømt 5 år i arbejdslejr i Kazakstan. Efter dette fængselsophold blev han den 3. oktober 1937 igen arresteret og dømt og henrettet samme dag. Hans hustru Olga blev også arresteret og levede 18 år i arbejdslejre til hun blev frigivet i 1955. Hun døde i 1983. I 1987 blev Chayanov rehabiliteret og hans bøger og artikler udgivet på russisk. Allerede tidligt var dele af hans værker blevet oversat til tysk og engelsk. Hans tanker og økonomiske modeller er derfor kendt og fik stor betydning i resten af verden især efter 1950, hvor landbrugets betydning i mange u-lande kom under lup og blev inddraget i økonomernes modeller. Flere danske u-landsøkonomer har været optaget af Chayanovs tanker, især økonomen Ester Boserup, der i 1950erne og 60erne arbejdede for FN.

2. Bondebegreberne: ”farmer” og ”peasant”

Chayanov fik stor betydning for de etnologer og samfundsforskere, der undersøgte markedsgørelsens betydning for landbrugskulturen og i denne sammenhæng kan man prøve at anvende hans overvejelser. I den proces, der førte til bondesamfundets integration i den moderne markedsøkonomi, opførte ”bønderne” sig nemlig ikke som ”the economic man-opfattelsen” hos de moderne liberale økonomer foreskrev.

I engelsk sammenhæng har man to begreber, der kan beskrive to slags bønder: ”farmer” og ”peasant”.

Vi har ikke disse begreber på dansk, men de to bonde-begreber kan bruges til at karakterisere forskelle og ligheder mellem bøndernes forhold før og efter den industrielle revolution.

En "peasant" er en førindustriel bonde, der hovedsagelig lever af selvforsyning og tvangsafleverer en del af sin produktion til andre (godsejeren, kirken, kongen).

En "farmer" er en selvstændig forretningsdrivende, der ejer sin gård med udstyr, maskiner og besætning (landbrugskapital), og som skal sikre sig overskud for at klare sig, ellers må han gå fallit og forlade gården.

Forskellen mellem de to typer bønder er således deres forhold til kapital og marked. "Farmeren" skal sikre at gården giver overskud så familien kan klare sig, og at den kapital, der er bundet i jord, bygninger og besætning giver den nødvendige forrentning. Han skal kunne gennemføre en rationel og effektiv produktion, der kan sælges på markedet. Han køber arbejdskraft, arbejdsmidler og anvender den jord, han ejer, til at sikre sin produktion.

"The peasant" (vi har udtrykket "fæster") er ofte underlagt et dyrkningsfællesskab med andre bønder og skal aflevere en del af sin produktion til jordejeren (og staten) og kan samarbejde med andre bønder, så de danner modmagt til de krav, der stilles til dem.

Der var ofte tale om bønder, som gennem landsbyfællesskabet afleverede afgifter og ydelser til godsejerne, kirken eller kongemagten, og som typisk var fæstere af den jord som jordejerne (adel, kirke, konge) ejede.

Det interessante er, at i en "bondeøkonomi" er bondens ("the peasant") arbejdsindsats meget fleksibel, fordi der ikke sættes en "pris" på arbejde. Bondens mulige arbejdstid er så lang, som det er fysisk muligt, men på den anden side sætter bonden selv en grænse for sin egen arbejdsindsats, når de elementære livsbehov er blevet opfyldt.

Når det sker, behøver han ikke arbejde yderligere og kan indstille produktionen, og dermed ophører hans arbejdsindsats. Da "the peasant" ikke kan beregne overskud i forhold til omkostninger og ikke kan placere et evt. overskud som investering i gården (der så senere kan give øget afkast), er der netop ikke

grund til for bondefamiljen at udvide produktionen ud over, hvad der er nødvendigt for at overleve og betale de nødvendige skatter og afgifter.

Chayanov påviste, hvordan det var bondefamiliens størrelse, der betød noget for brugen af jordarealet, der var knyttet til gården. Med flere munde at mætte var bonden nødt til at udvide produktionen og dermed opdyrke mere jord med korn eller sikre sig øget græsning til dyrene.

Først når bonden (som selvejer og "farmer") kan anbringe en del af overskuddet i nye arbejdsmidler og dermed forbedre sin produktivitet, er der grund til at arbejde mere – indtil man ikke kan klare mere selv, men så kan man, hvis det kan betale sig, ansætte yderligere lønarbejdere.

"The peasant" er klart i en anden situation. Når afgifter og skat er betalt, bestemmer produktionsstørrelsen, der er nødvendig for at familien kan overleve og klare sig, den arbejdstid og arbejdsindsats, der skal anvendes.

Skatter og afgifter kan af godsejeren eller staten tilpasses, så man presser bonden til det yderste, men også her er der en grænse for skatte/afgiftsbyrden. Hvis bonden ikke er i stand til at reproducere sig selv og familien, trues både produktion og samfund af sammenbrud.

Hvis man "presser" farmeren til at betale større afgifter eller øger forrentnings% (banken kan øge kravene til rentebetaling for lån) kan han gå fallit. I næste omgang vil "prisen" på gårdens aktiver – især jordværdien falde – og en anden farmer kan derfor købe og drive gården med det nødvendige overskud.

Her er det således i høj grad jordværdien og rentebyrden, der afgør om farmeren kan klare sig.

3. Wolfs økologiske og kulturelle model-anvendt på Læsø i middelalderen

Bondeøkonomien skal både ses i en økologisk og i en kulturel sammenhæng. Antropologen Eric Wolf, der var den førende antropolog i

1970'erne og 80'ernes bondeøkonomiske analyser, har opstillet en model for de sammenhænge, der gælder i en bondeøkonomi.

Man kan tage sit udgangspunkt i en bondegårds produktion – produktionen kan ifølge Wolf bruges til 4 formål:

1. Reproduktion af produktionsmidlerne. – En del af produktionen går til at opretholde de produktionsbetingelser, der på længere sigt sikrer, at produktionen kan fortsætte i uformindsket omfang. Der skal være såsæd til næste år, der skal være heste, køer og moderfår nok til, at der også næste år kan fødes føl, kalve og lam. Redskaber, stald og bolig skal holdes vedlige og repareres, så gården er på samme niveau teknisk og udstyrmæssigt næste år.

Der blev på Læsø udviklet en særlig hustype med tangtag, der både isolerede godt og som samtidig var langtidsholdbart. På Læsø spillede enge og indmarker den store rolle som grundlag for produktionen af korn, kød og smør. Men også græsning i skoven og i udmarken betød meget. Selve skoven måtte ikke hugges væk, men skulle fastholdes i vækst og omfang, så den stadig kunne sørge for både tømmer til redskaber og bygninger og til brændsel til saltsydehytter. Også havet og fiskeriet i Kattegat stillede krav om at en gård eller flere i fællesskab holdt en sejlbåd, der også kunne anvendes til transport og afsætning af produkterne til byerne omkring Kattegat. En meget stor del af den samlede produktion gik i ældre tid netop til reproduktion.

2. Forbrug – Men menneskene, der bor og arbejder på gården, skal også sikres og overleve. De skal have mad hver dag og have tøj og udstyr, så de kan klare sig året rundt og have varme i boligen. På samme måde skal børnene have omsorg og opdrages til at arbejde med de mange forskellige opgaver, der hører til gården.

På Læsø var der mange forskellige arbejdsfunktioner og det krævede både viden

og indsigt at udføre dem. Saltsydningen var et specialiseret erhverv, der krævede erfaring og viden om saltvandets egenskaber ved forskellig koncentration og ved selve sydningen.

Landbruget var ikke som på fastlandet trevangsbrug, men fungerede som et indmark-udmarkssystem, hvor store lodrette græstørvsdiger afgrænsede den dyrkede jord ("haverne") fra skoven og fra engene. Det krævede tilførsel af gødning til indmarken og der var hyrder, der tog sig af kvæg og får, der græssede i skoven og især på strandengene. Der har været en omfattende regulering af brugen af de forskellige typer land, så de ikke blev udpint eller træerne hugget væk. Engene har givet både mulighed for sommergræsning og for høslet.

3. Tvangsaflevering – Bispen i Viborg og munkene i Vitskøl stillede krav om afgifter og betaling. En del af gårdens produktion skal afleveres til ejeren eller til folk, der havde rettigheder til produktionen eller jorden. På Læsø var kravene bestemt som en bestemt mængde sydesalt og lidt smør. En stor gård måtte fast aflevere 1 tønne salt om året i landgilde og små gårde slap med en halv tønne. De enkelte gårde havde saltsydehytter ved strandengkanten mod syd. Alle syderier afleverede derudover en fast andel af sydesaltet til Viborg Domkapitel og beholdt selv resten. Men der kunne også være andre, der havde fået tilladelse til at oprette saltsydehytter. Saltsydehytter og gårde kunne købes og sælges frit. Derfor ser man, at købmænd og kirkelige institutioner fra fastlandet køber saltsydehytter på Læsø. Børglumbispen havde ret til at få søndagsalt – en afgift for at man kunne syde på søndagen, så produktionen ikke blev afbrudt ugen igennem, afgiften overlod bispen til Ålborg hospital. Fogeden sørgede om efteråret for, at saltet (972 tønner) blev ført til Hjarbæk fjord i Limfjorden, hvor det blev udlosset og ført videre til Viborg.

4. Sociale og samfundsmæssige krav – I mange sammenhænge hjælper man hinanden. I ældre tid skete det bl.a. ved, at hver gård afleverede en del af høsten (tiende) til kirken, der så blev brugt til at sikre kirkens bygning, præsten og en del gik til de fattige. Også bispen fik efterhånden en andel af tienden. Kirken spillede en stor rolle i hverdagen og viste vejen til frelse.

Men der var også i bondesamfundet en række sociale normer om, at man støttede hinanden og gav gaver og ydelser ved særlige lejligheder.

På Læsø mødte man op, når et nyt tangtag skulle tækkes, og man arbejdede og festede i flere dage til taget var parat. Der var fester og fælles måltider ved jul, påske, ved sommerens begyndelse og efter høsten. Der var særlige krav, når man giftede sig. Folk mødte op med gaver, og brudens familie gav brudegave, der knyttede de to sammenbragte familier sammen.

Der var særlige krav fra landsbyfællesskabet om fælles arbejdsindsats og fælles dyrkning på bestemte tidspunkter, og der var sociale fællesskaber, som havde deres egne regler og aftaler om støtte.

På Læsø var der et Sct.Knudsgilde, som sandsynligvis har haft de store gårdmænd og saltsydere som medlemmer, og som måske har repræsenteret ”Landet” overfor fogeden og Viborg Domkapitel.

4. Læsø og produktionens grænser- er det skovfældning?

Når tvangsaflevering og de samfundsmæssige krav vokser, øges arbejdspresset på gårdenes beboere. Det kan de løse ved at dyrke et større areal, udvide besætningen og øge saltsydningen.

Der var klare grænser for, hvor meget man kunne øge saltsydningen, her var det skovens brænde, der satte grænser for sydningens omfang. Der skulle være træ nok på øen. På samme måde med indmarkens størrelse, - hvis man udvidede indmarken, gik det ud over skoven og græsningsmulighederne for kvæget.

Fra ca 1150 til 1585 kan man ud fra registreringen af sydehytter på Rønnerne i strandengkanten se, at antallet af årligt fungerende sydehytter voksede fra ca 25 til ca 100-135 og produktionen anslås til at stige fra ca 400 tons til ca 2000 tons salt om året. Fra at have været en næsten ubeboet ø, var øen i midten af 1500-tallet beboet med tre landsbyer og med tre sognekirker og en række store gårde, der havde et omfattende indmark-udmarkbrug på især den sydlige del af øen og med et vist kvæghold på de store engarealer. Det kan være træfældningen og behovet for brændsel til de mange sydehytter, der ødelagde grundlaget for saltsydningen. Når skoven forsvandt, når græsning og kreaturhold blev forøget, skete der en nedslidning af de store områder, og skovområderne blev omdannet til heder med tørveskær ind i mellem. Samtidig blev landskabet åbnet op fra nordvest og efterårs- og vinterstormene kunne skabe sandklitter og flyvesand, der efterhånden lagde landet øde fra nordvest og i endnu højere grad tvang beboerne på gårdene til at finde nye veje til at skaffe sig mulighed for at overleve. Det kan være, at ejerne af øen (Viborgkapitlet og senere kongemagten) stillede så store krav til øens befolkning, at det er forklaringen på ophøret af saltsydning omkring 1600. Men det er ikke den endelige forklaring på saltsydningens ophør. Geologen Jens Morten Hansen har undersøgt forholdene omkring saltsydningen mere grundigt end mange andre. Han afviser nu forklaringen om overudnyttelse af skoven! - Se Tekst 3.

5. ”Tragedy of the commons” eller ”Governing the commons”?

Økonomer har en model for det, der øjensynligt udspillede sig på Læsø i middelalderen.

Et stort landområde (skov og strandenge med opkoncentreret saltvand) er fælleseje (alminding), og kan udnyttes af alle, der stiller deres arbejdskraft til rådighed. Hvis alle kan gøre som de vil, og der er tale om en begrænset (natur)ressource, vil ressourcen

ifølge modellen blive overudnyttet, og det samlede udbytte vil falde og måske så helt forsvinde.

Kun en ydre magt, der kan skaffe sig den nødvendige viden, og som har magt til at regulere brugen af ressourcen, kan sikre en retfærdig og holdbar fordeling og en fortsat bæredygtig produktion.

Modellen ”viser” derfor at Læsøs ressourcer overudnyttes af de mange brugere, der hver for sig har taget træ fra skoven, og det skaber betingelserne for en økologisk katastrofe, hvor øen ender med at være træløs.

En økonom, der anvender modellen vil derfor foreslå at kongen/staten griber ind og regulerer brugen af skoven.

Det skete faktisk i 1652, hvor kongen forbød saltsydning på øen og tillod, at man betalte sine afgifter med penge i stedet for med salt. Økonomer kalder modellen for ”the tragedy of the commons” – ”almindingens tragedie”, og den kan forklare naturødelæggelse og naturforandringer, når markedsøkonomi indføres og kapitalismen slår igennem.

Kritik af modellen ”almindingens tragedie”

Men modellen tager ikke hensyn til den måde mange brugere af ressourcerne kan arbejde i fællesskab på, og den forudsætter, at hver enkelt opfører sig ”egoistisk” og kortsigtet uden gensidig kontrol. Den forudsætter således en ”economic man”- opfattelse med individuelle aktører.

Man kan se, at selve saltsydningen og brugen af Læsøs skove, områder, enge, indmarker (”haverne”) og udmarker fungerede i flere århundreder med stor saltproduktion, uden at skoven blev fældet og træet forsvandt. Det er også det, som geologen Jens Morten Hansen har bemærket i sine analyser, og derfor har han ledt videre efter et svar på, hvorfor saltsydningen ophører o. 1585-1600.

Der må således på Læsø i en lang årrække have været et gennemskueligt system, som de mange brugere af skoven og af saltsyderierne har haft kendskab til, været en del af og været med til at aftale og fastholde. De har ikke

været interesseret i at sætte skoven til på kort sigt.

Vi kender ikke meget til det ud fra kilderne, udover at fogeden Jens Bagge i 1481 har lovet at ”hegne skoven og den grønne ager, som bør være i fred med forbud mod at al skadelig hugst og gravning sker på mine eller andres vegne”.

Det interessante er, siger miljøøkonomen Elinor Ostrom, at netop mange brugere af ”the commons”, der i et socialt fællesskab opbygger regler og gennemfører fælles kontrol af en begrænset fælles ressource, kan sikre dens beståen til glæde for fremtidens brugere.

Det vi kan se er, at det er de sociale og kulturelle forhold og normer, der er med til at sikre, at de begrænsede ressourcer fortsat er tilstede.

At have denne indsigt er også vigtig i vore dages diskussion af beskyttelse af naturressourcer og sikring af bæredygtige miljøløsninger. Det er ikke nok med statslig kontrol eller en centralistisk løsning.

Men måske var netop denne indsigt forsvundet med kongemagtens overtagelse af Læsø efter 1536 og kravene til brænde og træ voksede fordi saltproduktionen blev presset yderligere, – men der er ingen kilder, der belyser dette, så det er rent gæt.

Det vi kan konstatere er, at skoven forsvinder, hede- og tørveområderne vokser til, - og sandflugten tager fart og danner nogle af de største parabelklitter – ”Højsande” -, der findes i Danmark. Det sker især efter 1600.

6. Læsøs landskab i dag – skov og plejede fredede områder

Først med plantningen af Læsø Klitplantage i 1920'erne standsedes sandflugten, og det ”ny” skovdækkede Læsø (gen)opstår. Kun i klitplantagen og på de åbne flader ved kysten mod nord og syd og helt ude mod øst kan man i dag opleve det ”gamle” træfri landskab.

Nu opretholdes det ved Skov-og Naturstyrelsens græssende kvæg og ved aktiv fældning og afbrænding af selvsåede træer og

buske og store arealer er nu fredede så "naturtilstanden" opretholdes.. Den store mængde træ på øen udnyttes idag i fjernvarmefyret i Byrum, i saltsydningen på Rønnerne eller sendes som pejsebrænde til Jylland.

7. Litteratur til bondeøkonomi og "tragedy of the commons"

Om bondeøkonomi:

På dansk:

Pax Leksikon bd 1 (1983) oversigtsartikel: *Bondesamfund* (Øivind Østerud) s 430-35, findes i Leksikon for det 21. Århundrede www.leksikon.org. Opslag: *bondesamfund*. Eric R. Wolf: *Bønder. En social-antropologisk oversigt over bondesamfundets udvikling*. Hans Reitzels forlag 1973 (Oversat fra "Peasants", New Jersey 1966), er den klassiske fremstilling. Her gennemgås både Chayanovs indsigter og de økologiske sammenhænge i en antropologisk sammenhæng.

På engelsk:

Basile Kerblay: *Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy*, s 150-160 i Teodor Shanin (ed): *Peasants and*

Peasant Societies. Penguin Books 1971 refererer omhyggeligt Chayanovs model.

Om "the tragedy of the commons":

Wikipedia: www.en.wikipedia.org - engelsk oversigtsartikel: *Tragedy of the Commons*. G. Hardin: *The Tragedy of the Commons*. i Science 162, 1968 s 1243-1248 er den klassiske fremstilling.

Elinor Ostrom: *Allmänningen som samhällsinstitution*. Arkiv förlag. Lund 2009 (oversat fra "Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Actions". Cambridge 1990). Ostrom påviser gennem en række eksempler (især vandingsystemer i Spanien, Californien) at sociale fællesskaber kan opretholde naturressourcer og sikre bæredygtige løsninger, selvom markedsøkonomi og kapitalisme er gennemført og bestemmer livet for aktørerne.

Jens Morten Hansen: *Foredrag i Østerbyhavn/servicecentret sommer 2014*.

Her diskuterede han spørgsmålet om regulering og overudnyttelse af ressourcerne. Se Tekst 8.

Tekst 8: Jens Morten Hansen: Nordens første storindustri, s 14-19, Geviden nr 2 2012.

NORDENS FØRSTE STORINDUSTRI

En gang var skibsfarten på Kattegat hovedforbindelse mellem stormagten Danmarks provinser: Jylland, Øerne, Skåne, Halland, Bohus og Norge. Kun Blekinge og de tysktalende hertugdømmer lå lidt udenfor. Sådan var situationen i det meste af 500 år, indtil Christian IV og Frederik III satte landets status som stormagt over styr i 1600-tallet. I midten af dette trafikale knudepunkt opstod Nordens første storindustri – Saltproduktionen på Læsø. Ikke mindre end 1.700 ruiner af små fabrikker fra 1150–1652 vidner om denne industri, der i sin glansperiode forsynede riget med mere end 1000 tons om året af en af datidens vigtigste handelsvarer, salt af høj kvalitet til konservering af kød og fisk. Men hvorfor netop på Læsø?

Fra skrevne historiske kilder ved vi, at munke fra Vitskøl Kloster i Himmerland engang i 1100-tallet opdagede, at der på Læsøs sydlige

side kunne graves brønde ned til meget stærkt saltvand; så stærkt at hønseæg kunne flyde på det. Det gør hønseæg, når vandet har en

saltkoncentration på mindst 12 %, dvs. 5–6 gange så salt som vandet i Kattegat. Det var en meget vigtig opdagelse, fordi salt var en kostbar handelsvare. Udover lufttørring var saltning den eneste mulighed for at konservere kød og fisk til senere brug. Fryserne og konserverne var ikke opfundet. Opdagelsen bevirkede, at Viborg Domkapitel fra Valdemar den Store skaffede sig ejendomsretten til den stort set ubeboede ø og straks indledte en ny politik for at få øen – Kattegats største ø – befolket. Trækplasteret var, at folk kunne slå sig ned på 'Vor Frue land' (Læsø) som frie mænd for at tage land og dyrke jorden ('landnam'). Til gengæld skulle hver nybygger (boelsmand) oprette en 'saltkedel' og betale for jorden og brugsretten med en vis mængde salt hvert år. Betaling med penge blev ikke accepteret.

1. Bosættelse og saltproduktion

At dette var et godt trækplaster fremgår bl.a. af, at befolkningstallet allerede i 1200-tallets begyndelse var steget så meget, at der omkring 1250 var blevet bygget ikke mindre end tre kirker for at rumme befolkningen. Derudover ved vi fra domkapitlets regnskaber, at saltindustrien var en indbringende forretning, der blev overvåget af udsendte kanniker, såkaldte procuratores laesoviae. I løbet af de kommende 400 år voksede produktionen så meget, at der nu kan tælles i alt ca. 1.700 ruiner efter de småfabrikker eller sydehytter ('kedler'), hvori saltproduktionen fandt sted. Men hvor mange af disse 1.700 sydehytter, der var i funktion ad gangen, har man ikke vidst før nu. Man kan man tydeligt se ruinerne efter de enkelte sydehytter, fordi de typisk udgør en 20–30 cm forhøjning med en diameter på 10–20 m. Midt i ruinerne er der ofte en lille stensætning, der engang var ildsted under sydepanden. Derudover kan man se, at langt de fleste ruiner ligger på rad og række tæt ved eller ovenpå en gammel strandlinje. Jeg satte mig derfor for at finde ud af om strandlinjerne kunne bruges til at opdele de 1.700 ruiner i perioder, svarende til hver af de

gamle strandlinjer, sådan at antallet af ruiner på hver strandlinje svarer til, hvor mange af dem, der har været i gang på samme tid. Problemet var derfor at fastslå, hvilken forbindelse der er mellem denne oprindelige beliggenhed af de enkelte sydehytter og råstoffet til saltproduktionen – det stærkt salte grundvand (se sidste afsnit 6).

2. Jævnlige flytninger af produktionsanlæggene

Læsøs undergrund bevæger sig opad relativt hurtigt. Derfor er dannelsen af det stærkt salte grundvand på strandene omkring det sydlige Læsø konstant flyttet udad i takt med landhævningen. Fra arkæologiske udgravninger ved vi, at saltbrøndene har ligget inden i sydehytterne eller umiddelbart udenfor. Det har åbenbart været mere besværligt at transportere saltvandet end brændet til inddampningen. Hver gang der er dannet en ny lav strandvold lidt længere ude, har saltsyderne derfor været nødt til at flytte anlæggene og brøndene de 100–200 m til det sted, hvor det stærkeste saltvand nu fandtes, og hvor det derfor krævede mindst brænde at få det inddampet fra flydende form til tørt, krystallinsk salt. Ud fra de gamle strandlinjers antal og aldersforhold kan man se, at disse flytninger skete med gennemsnitligt knap 20 års mellemrum. Det svarer omtrent til varigheden af en nodalperiode, dvs. de 18,6 år, det tager Månen under dens spiralløb omkring Jorden at komme én gang fra den nordlige vendekreds til den sydlige og tilbage igen til den nordlige. I den ene halvdel af en nodalperiode står Månen højst over den nordlige Halvkugle, mens Månen i den anden halvdel af en nodalperiode står højst over den sydlige Halvkugle. På grund af Månens tiltrækningskraft giver det nogle naturlige vandstandsvariationer, der gentager sig hvert 18,6. år. Fra vandstandmålingerne i Læsøs omegn ved vi, at den gennemsnitlige årlige vandstand fra en nodalperiodes maximum til minimum forskydes 31 mm, eller ca. 3 cm. Det lyder ikke af meget, men ude på den næsten fuldstændig vandrette sandflade, hvor

højdeforskelle på mere end 5 cm ikke forekommer nær kystlinjen, er det meget. Her er højdevariationer i den størrelsesorden helt afgørende for, hvor både det hypersaline grundvand er stærkest, og hvor nye strandlinjer dannes. Derfor har samspillet mellem en landhævning på ca. 2,3 mm/år og

nodalvingningerne bevirket, at vandstanden har forskudt sig i ryk bestående af 9,3 års perioder med en vandstandstigning på ca. 9 mm og derpå 9,3 år med et vandstandsfald på ca. 52 mm – eller nok til at strandlinjen i form af en ny lav strandvold er sprunget hvert 18.–19. år til en ny position lidt længere ude på sandfladen.

BILLED 1: Strandvold på Hornfiskrøn. Bemærk hvordan vegetationen ændrer karakter ved blot små niveauforskelle. Foto: Metere Binderup, GEUS.

KORT 2A RØNNERNE VEST

KORT 2B RØNNERNE- øst

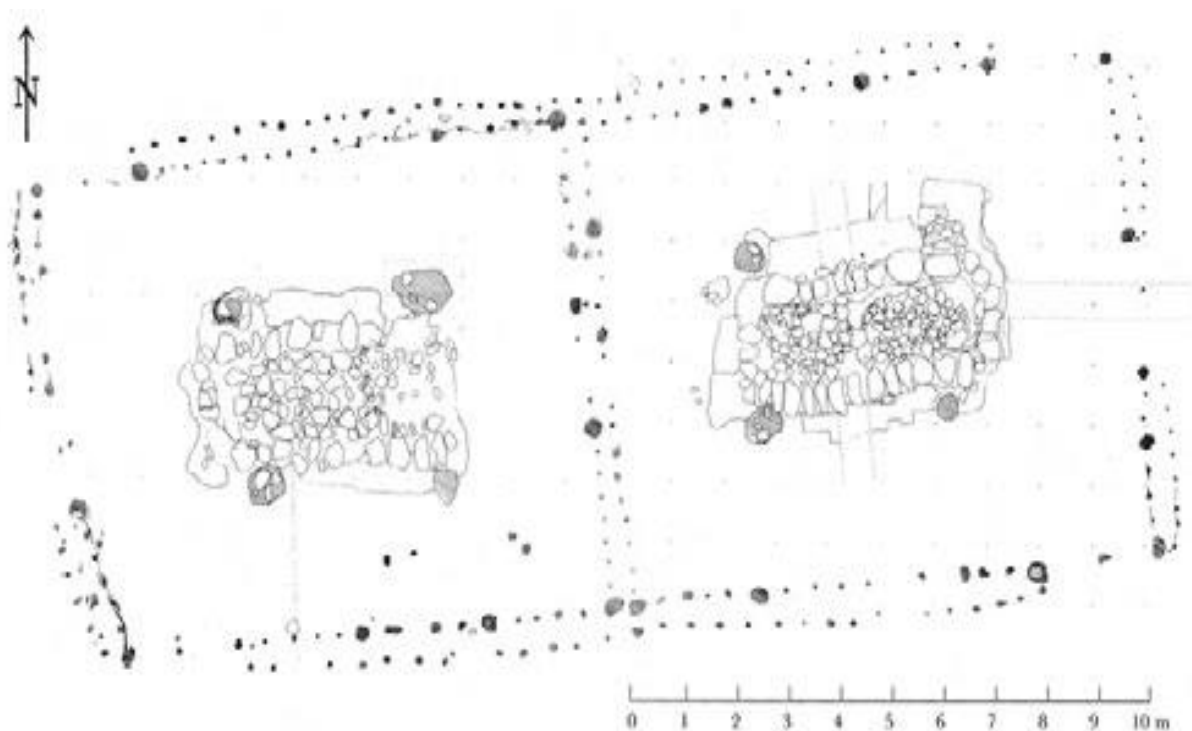

1. Skov 2. Dyrket 3. Fjære (Tørt v. lavvande) 4. Fjære (Tørt v. normal vandstand) 5. Løer, vandhuller, søer og saltpander 6. Hindebæger-eng m.v. (Saltenge) 7. Tue-eng m.v (Strandoverdrev) 8. Græs- og lyngheder (Vinterforsumpningshede)

Kort 2A og B : Rønnerne på Læsø er et af Danmarks største strandengsområder. Vegetation og stedfast dyreliv styres i meget høj grad af grundvandets saltholdighed og oversvømmelseshyppighed. Umiddelbart over havniveau (0–5 cm) findes kveller og lidt højere (op til 10 cm) store engflader, der er helt domineret af den smukke hindebæger. Derover (10–40 cm) store engflader med en blanding af annelsgræs og mange arter af salttålede blomsterplanter. Fra 40–100 cm over havet findes et karakteristisk landskab, der er helt domineret af den gule engmyres tuer. De salttålede planter i her er karakteriseret af bl.a. engelskgræs og strandmalurt. Højest (over 100 cm) ligger græs- og lyngheder, der normalt ikke oversvømmes ved højvande. På grund af arealernes fladhed, store udstrækning og vinternedbør udgør disse ‘vinterforsumpningsheder’ et landskab, der ville springe i skov, hvis ikke landskabet plejes med afgræsning og fjernelse af selvsået birk og fyr. På Hornfiskrøn har skovopvæksten skabt en enestående birkeskov, der nøje følger terrænets små højdeforskelle skabt af lave, gamle strandvolde. Kilde: J.M.Hansen, *Geologisk Tidsskrift* 1995.

KORT 3: Med sine 116 km² er Læsø Kattegats største ø. Ruiner efter ca. 1.700 saltsyderier findes især i områderne Kringelrøn, Langerøn, Stoklund og Bangsbo. Bemærk den ca. 90 km² store sandflade – ‘fjæren’ – rundt om Læsøs syd- og sydøstlige del. © Kort & Matrikelstyrelsen

KORT 4: En udgravet 'dobbeltthytte', der nu er rekonstrueret på Læsø Saltsyderi. De to sydehytter består inderst af et ildsted opbygget af kampesten og græstørv. Taget og de to sydepander har hver været holdt oppe af 4 stolper af svært tømmer. Ydervæggene bestod af to lag flettede grene mellem lodrette rafter. Man har fyldt væggene med ålegræs op til ca. 1–1½ m højde, for at beskytte ildstedet ved højvande og mod blæsevejr. Kilde: Hans Langballe, J. Velle, Hikuin 1993.

KORT OVER LANGERØN OG KRINGELRØN

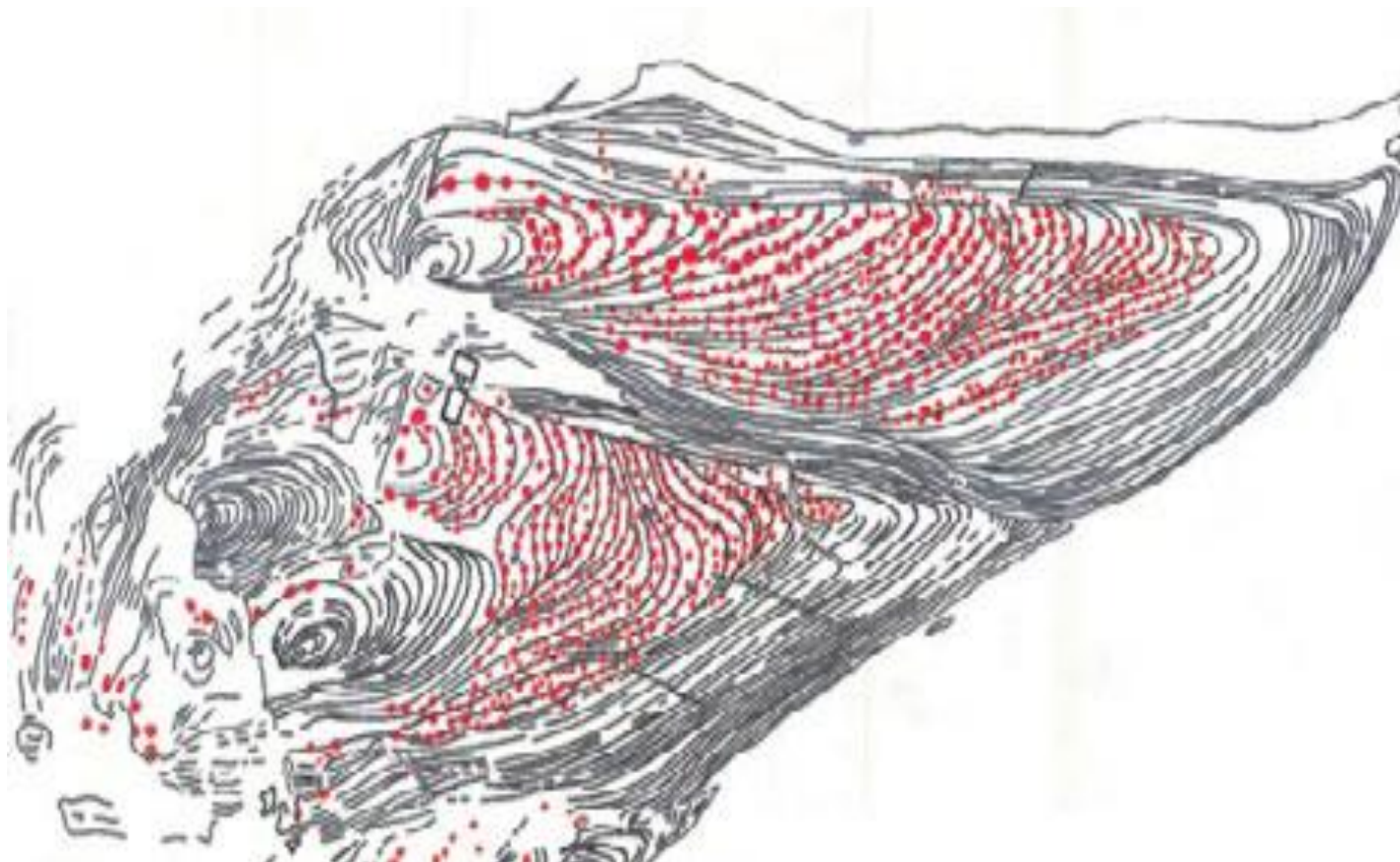
KORT 5A: Højdekort over de tidligere øer Langerøn og Kringelrøn, der nu er sammenvokset med selve Læsø.

På disse to øer findes i alt ca. 900 ruiner, der fremstår som små 'knopper'. Disse knopper ses nu i terrænet som 20–30 cm høje og 10–20 m brede forhøjninger, ofte med enstensætning i midten (ildstedet) og en lav jordvold udenom.

Inden for jordvolden ses også selve saltbrønden som en lille fordybning. Nu ligger ruinerne inde i land på grund af landhævningen.

Kilde: J.M. Hansen, Geografisk Tidsskrift 2010.

Kilde: J.M. Hansen, *Geografisk Tidsskrift* 2010.

KORT 5B: Kortet viser forløbet og kronologien af de gamle strandlinjer (sorte linjer).

Ved at tælle hvor mange ruiner (røde prikker), der er på hver enkelt af disse strandlinjer, kan man finde ud af, hvor mange saltfabrikker, der har været i funktion ad gangen, fordi de netop lå på selve strandbredden, da de var i funktion.

En sådan optælling viser, at der til at begynde med (ca. år 1150) var ca. 25 samtidigt aktive småfabrikker og at der var ca. 135, da produktionen kulminerede (ca. år 1585).

Så saltproduktionen anslås til omkring 400 tons (i 1200-tallet) stigende til 2.000 tons (i 1500-tallet) om året.

Foto: Lasse Gudmundsson, GEUS. Indsat foto: Merete Binderup, GEUS.

BILLED 6-7: Saltpande ved Hornfiskrøn – her dannes salt grundvand med en salinitet på op til 16% under en vegetation af kveller og hindbæger. Når saltpanden oversvømmes ved højvande nogle gange i sommerens løb står der en pyt havvand tilbage. Efterhånden som sol, vind og salttålede planter udtørre havvandet i saltpanden, stiger saltkoncentrationen i resten af vandet. De røde planter – kvellerne – tåler den højeste saltkoncentration og er pionerplante i dette miljø

BILLED 8: Læsø Saltsyderi har på Hornfiskrøn tre saltbrønde til ca. 1 ½ m dybde. Herfra hentes saltvand med en koncentration på 10–12 %, hvoraf der hvert år fremstilles ca. 100 tons salt af høj kvalitet til glæde for gourmeter og andre overalt i verden, men også til glæde for de ca. 50.000 personer, som hvert år besøger saltsyderiet. Til venstre ses sydemeester Poul Christensen.

3. Hvor mange produktionsanlæg var aktive ad gangen?

Dette flytteri af sydehytterne med knap 20 års mellemrum har skabt langt flere ruiner af sydehytter, end der har været gang i på én gang. Ved nu som nævnt ovenfor at tælle hvor mange ruiner af sydehytter, der ligger på hver enkelt af alle disse gamle strandlinjer, kan man få et detaljeret billede af, hvor mange syderier der har været aktive samtidig. Her viser det sig så, at der på strandlinjen fra ca. år 1200 har været omkring 25 syderier i gang på én gang. Antallet af samtidigt aktive syderier stiger derpå konstant gennem de følgende 400 år, indtil antallet kulminerer i slutningen af 1500-tallet (1585) med mindst 135 samtidigt aktive syderier. Kun fra midten af 1300-tallet til begyndelsen af 1400-tallet ser der ud til at have været en vis stagnation. Det hænger sandsynligvis sammen med, at pesten (Den Sorte Død) kom til Europa fra Asien i 1347, hvorefter en stor procentdel af Europas befolkning omkom, nogle steder mere end

halvdelen af befolkningen, så der i de følgende to generationer var en udpræget mangel på arbejdskraft inden for alle erhverv. Forskellige forsøg i Læsø Saltsyderis rekonstruktioner af middelalderens sydehytter viser, at en enkelt sydepande har kunnet producere ca. 30 tons salt om året, hvis den syder året rundt. Hvis vi forudsætter, at selve saltsydningen har været en forårs- og sommer- og sensommerbeskæftigelse, hvor 'fjæren' (sandfladen) erfaringsmæssigt er tørrest, skal tallet reduceres til omkring det halve. Fra skriftlige kilder vides desuden, at selve sydningen stod på i døgn drift fra april til sidst i september. Med 135 samtidigt aktive syderier giver det en årlig produktion på ca. 2.000 tons, da produktionen var på sit højeste og knap 400 tons, da det begyndte omkring år 1200. At saltproduktionen således var ganske betydelig antydes også af, at stridigheder om ejendomsretten til Læsø blev behandlet på pavekoncilier i både Rom og Avignon.

4. Saltproduktionens ophør, klimaets forværring, sandflugt og anden elendighed

Men i 1652 sluttede 'festen'. Efterhånden var der ikke meget skov tilbage at skaffe brænde fra, og efter 1585 begynder klimaet at blive meget koldere. Af bønsskrivelser fra saltsyderne til domkapitlet, kan man se, at man fra begyndelsen af 1600-tallet og frem trygler om at måtte betale skat med penge i stedet for med salt. Ud over brændemangel, bliver kvaliteten af råstoffet – det hypersaline grundvand – stadig ringere på grund af det koldere klima. Ud fra beliggenheden af sydehytterne på strandlinjerne kan man se, at de produktive strækninger skrumper, således at længden af dem i 1620 er skrumpet til 15% af den 7 km lange udstrækning, de udnyttede dele af forekomsterne havde i 1585. I 1652 får saltsyderne omsider tilladelse til at betale skat med penge, og saltproduktionen ophører derefter omtrent med det samme. I Læsøs strandenglandskaber ses denne begivenhed tydeligt som en grænse mellem strandlinjer, der er stærkt præget af saltsydningens ruiner og yngre strandlinjer, hvor kun naturen har rådet.

Læsø undergår samtidig en radikal naturforandring. Saltskatten og brændemanglen havde gennem lang tid tvunget bønderne til delvist at fyre med lyng- og græstørv. Men på den stadig mere skovløse ø indebar det, at den bare mineraljord blev blotlagt for vinden og det efterhånden noget barskere klima. Resultatet blev en omfattende sandflugt, der i 1700-tallet ødelagde landsbyen Hals, dens kirke og dens marker.

Samtidig med saltproduktionens nedtur skrumpede Det Danske Rige efter de tabte svenskekrige under Christian IV og Frederik III. Det gik også ud over den omfattende skudehandel, der hidtil havde udgået fra Læsøs to naturlige havne, Bovet og Alsdybet. I 1659 hjemmehørte der ca. 300 skibe i disse to naturhavne ved Læsø, i antal Danmarks næststørste handelsflåde kun overgået af København. Men nu reducerede tabet af

provinserne Bohus (1658), Halland (1645) og Skåne (1658) Læsøflådens marked til nær det halve (Norge, Øerne og Jylland).

Konsekvensen af krigene var bl.a., at Læsø fra at have ligget midt på rigets vigtigste handelsruter nu pludselig befandt sig i udkanten af det lemlæstede kongedømme. Samtidig udviklede den hidtil skovrige og frodige ø sig – med Achton Friis' ord – til en "stormomsust ødemark", og øens almindelige befolkning, der hidtil havde hørt til landets mest velbærgede almue, sank ned i armod, glemsel og flyvesand, helt på linje med almuen i de vest- og nordjyske områder, der altid havde været udkantsområder.

5. Saltvandet forsvinder helt, men kommer igen omkring 1800

Fra bl.a. en dom i Højesteret kender vi til flere miserable forsøg på at genoptage en saltproduktion i årene 1680–1720. Men de hypersaline forekomster var helt forsvundet i denne periode. Tre stort anlagte saltværker gik fallit og en af de gældstyngede ejere flygtede til udlandet. Men omkring 1800 ved vi, at Læsøboerne opdagede, at det "stærke saltvand" var kommet igen visse steder, som de kaldte 'Saltboden' (saltbunde). Dette skete under Napoleonskrigene, hvor København atter overfaldes og bombarderes (1807), nu ikke af Sverige, men af England. Danmarks ulyksalige forbund med Napoleon indebar, at englænderne – udover at bombardere København og stjæle krigsflåden – indførte en 'fastlandsspærring', der bl.a. forhindrede Danmark i at importere kul og salt, nogle af datidens vigtigste råstoffer.

Frederik VI sendte derfor i 1808 universitetets dengang kun to geologikyndige professorer ud for at finde disse råstoffer indenfor rigets grænser. H.C. Ørsted blev sendt til Bornholm for at finde kul, hvor det lykkes ham at finde kulforekomsterne ved Hasle og Bagå – og i øvrigt fremstillede danmarkshistoriens første geologiske kort. Og professoren i landøkonomi, Gregers Begtrup, sendtes til Læsø sammen med en tysk bjergværksingeniør Münster. Her finder de, at

“saltlagen er kommen igen i et areal på mange hundrede tønder land” mellem Kringelrøn og Hornfiskrøn og øst for Hornfiskrøn. Men Læsø var nu blevet aldeles skovløs, og en egentlig industriel produktion var ikke mulig, før Læsø Saltsyderi i 1996 genoptog produktionen på den nu igen skovrige ø.

6. Hvor og hvordan dannes råstoffet til saltproduktionen?

Ved hjælp af et stort antal ‘letvægtsboringer’, som vi opfandt til formålet, lykkedes det at vise, at det stærke saltvand ikke dannes i nutiden, hvor ruinerne ligger, fordi disse områder nu er hævet så meget af landhævningen, at havvandet ikke mere skyller ind over områderne. Derimod dannes der stærkt saltberiget (hypersalint) grundvand ude på den ca. 90 km² sandflade, der omkranser Læsøs sydøstlige og sydlige side, og som tørlægges i længere perioder hvert forår og sommer. Ude på denne mægtige og næsten fuldkommen vandrette sandflade inddamper det havvand, der ligger tilbage i porerummene mellem sandkornene, så der ved tørlægning kan dannes en tør, knasende skorpe af saltsammenkittet sand. Når så havet igen kryber ind over den store sandflade – typisk som en i begyndelsen millimetertynd film af havvand – opløses saltet igen i den

tynde film af havvand og danner en næsten saltmættet opløsning. Da denne opløsning er væsentligt tungere end havvand, synker den med det samme ned i sandet, indtil det hypersaline vand rammer det meget tykke lerlag, som overalt findes under Læsø. Her akkumuleres den næsten saltmættede lag i sommerens løb – og år for år – typisk i 1–2 m dybde. De stærkeste koncentrationer findes, hvor sandfladen er tør i længst tid, dvs. umiddelbart uden for strandengenes sammenhængende græsvegetation. At saltdannelse også er foregået på denne måde i saltindustriens tid kan man selvfølgelig ikke vide med sikkerhed, men alt tyder på det. I hvert fald ved vi nu, at det hypersaline grundvand hovedsagelig findes i kilometerlange og 100–200 m brede bæltter parallelt med strandengenes almindelige højvandslinje. Samtidig viser både arkæologiske udgravninger af sydehytter og skriftlige kilder, at saltbrøndene var placeret inde i hver enkelt sydehytte eller umiddelbart udenfor. Deraf kan man udlede, at hytterne har ligget på selve strandbredden eller en anelse længere inde på den kun ca. 30 cm høje strandvold, som til enhver tid udgør grænsen mellem de græsklædte strandenge og den store sandflade, hvor det hypersaline grundvand dannes.

Tekst 9: Henrik Adrian: Om fundet af saltsyderierne og oprettelsen af Læsø Salt

Saltsyderuiner blev fundet og registreret og beretninger om saltproduktion fra 1800-tallet blev indsamlet. Ildsjæle på Læsø genoprettede saltproduktionen i 1991, og det er blevet en succes med et arbejdende museum.

Forarbejdet

Saltsyderierne blev ”genfundet” under besættelsen, hvor etnologer og arkæologer måtte nøjes med at udføre feltarbejde i selve Danmark. I sommeren 1943 drog en gruppe kulturhistorikere og en arkæolog til Læsø. En lærerinde på Læsø Anna Johnsen havde i 1920'erne for folkemindesamleren H. Grüner Nielsen beskrevet rester af de middelalderlige saltsyderier, og hun havde indsamlet beretninger fra Læsøbeboere om saltsydning. Arkæologen Hans Stiesdahl var i 1943 med som studentermedhjælper, og han udgravede under opsyn af professor Axel Steensberg et saltsyderi. De to opsøgte sammen Anna Johnsen og fik hendes beretninger og hørte om hendes tidligere fund.

Stiesdals resultater og hans artikel ”*En salthytte på Læsø*” (Jyske Samlinger 1947-49) gav både viden og fornyet saltinteresse blandt andre forskere og satte gang i en større proces på Læsø.

I 50'erne og 60'erne blev stadig flere syderuiner fundet på Rønnerne syd for øen. Der blev gravet og registreret og en større fredningssag blev rejst, og efter mange diskussioner blev en fredning endelig gennemført i 1990.

Læsø saltsydehytte

En større udgravning af syderuiner kom derfor igang i 1990 med arkæologen Jens Vellew som drivkraft, og i 1991 blev en rekonstruktion af en saltsydehytte opført på Kringelrøn.

Hele projektet blev støttet af den kommunale Læsø Produktionsskole, hvis leder ildsjælen Poul Christensen fik samlet både fondsmidler, EU-penge og frivillige og arbejdsløse under oplæring til at bygge og drive Læsø Sydesalt. Det gav anledning til fornyede forsøg med praktisk saltsydning på baggrund af historisk,

arkæologisk og geologisk viden, og det stillede nye spørgsmål til forskerne. Her var det arkæologen Jens Vellew, arkitekten Hans Langballe, geologen Jens Morten Hansen og ildsjælen og læsøboen Poul Christensen, der samlede de mange aktiviteter til en publikumsmæssig succes - og skabte en god forretning med stor lokal betydning. I løbet af få år var ”saltsyderiet” blevet både en publikumsmæssig succes og en selvkørende forretning. I 2005 blev syderiet sin ”egen” virksomhed under den selvejende Læsøfond og fik efterhånden op mod en snes ansatte. Et andet ”salt-projekt” på øen – Læsø Kur – er også knyttet til fonden. Der er i den tidligere Vesterøhavnekirke blevet skabt et kurbad, der anvender restlagen fra saltsydningen, som især kan benyttes af folk med hudproblemer eller i forbindelse med wellness.

Man vidste i 1991 ikke meget om selve sydeprocessen. Det var ikke nok at koge det opkoncentrerede saltvand – så blev saltet bittert, erfarede man. Man måtte lære den proces, hvor saltet udkrystalliseredes ved lavere temperatur, uden at de bitre mineraler indgik i saltet. Efter 4-5 dages udkrystallisering af NaCl blev saltlagen fyldt med andre bitre mineralsalte. Så blev lagen smidt ud, og ny frisk saltlage hældt op i saltpanden og opvarmet og udnyttet. Man hentede erfaringer fra de nordtyske saltværker, hvor man stadig havde viden om saltsydning ved de saltkilder, der kom frem fra salthorstene i Nordtyskland. Fra humanisten Agricolas bog om teknologi 1500-tallet var der beskrivelser af selve saltpanderne og billeder af udstyret til saltfremstilling. Og ved udgravning af de mange syderuiner vidste man, at der var et aflangt ildsted, ophæng af saltpanden i en aflang tømmerkonstruktion med fire bærende

træsøjler og en brønd, hvor man hentede det opkoncentrerede saltvand. På Hornfiskrøn fandt man steder med opkoncentreret saltvand (ca 13% mod havvandets ca 2 ½ %) og herfra blev saltlagen til det nyoprettede saltsyderi hentet.

Læsø Saltsyderi er blevet en omfattende produktionsvirksomhed, - der er nu flere sydehytter med en meget omfattende produktion af salt. Der er tilbygget en forbehandlingsenhed, der under opvarmning

opkoncentrerer saltvandet yderligere, og produktionen på de tre krystalliseringspander er nu årlig oppe på ca 100 tons om året i flere hytter. Samtidig er der skabt arbejdspladser og et levende museum, hvor man gratis kan se og høre om saltsydningen på Læsø i middelalderen. Omkring 60.000 mennesker besøger produktionsstedet om året.

Litteratur om Læsø og sydesaltproduktionen

Kay Johannsen: *Læsøs historie til ca 1750*. Museumsforeningen for Læsø 1984

Jens Velle: *Saltproduktion på Læsø, i Danmark og i Europa*. Forlaget Hikuin 1993

Poul Christensen og Frede Bak (red): *Læsø Salt i Røg og Damp*. Læsø Produktionskole og Saltsyderi 2001

Jens Morten Hansen: *Læsø's tilblivelse og landskaber – om øen der rokker og hopper*. DGU 1994

Jens Morten Hansen: *En ø's opståen, kystdannelse og vegetationsudvikling: Naturlige og menneskeskabte landskaber på Læsø*. Geografisk Tidsskrift 1995 hæfte 2, København s 1-74.

Jens Morten Hansen: *Saltindustri på den danske Kattegatø Læsø (1150-1652): hypersaline kilde, klimatiske afhængighed, og miljøpåvirkning* s 1-24. Geografisk Tidsskrift 2010 hæfte 1, København.

Jens Morten Hansen: *Nordens første storindustri*, s 14-19, Geviden nr 2 2012.

Læsø salt i 25 år 1991-2016. Om sydesalt og ildsjæle, Læsø Salt 2016 36 s.

Sælges i Læsø Salts butik på Rønnerne. Jubilæumsskrift med bl.a. arkæologen Jens Velle's beretning om saltprojektets begyndelse.

Trap Danmark 6. Udgave – Bind 3: *Frederikshavn Hjørring Læsø*. Trap Danmark og Gads forlag 2016

Jens Morten Hansen: *Saltforekomster og saltproduktion på Læsø (1150-1810). Naturgivne forudsætninger og effekter af bosættelsespolitik, den lille istid, pest, krige og jordbrug*. s 12-32 i Læsø Museum - Museumsforeningen for Læsø, Årsskrift 2016.

www.saltsyderiet.dk er hjemmeside for Læsø sydesalt med mange oplysninger og mange billeder. Læsø Museum - Museumsforeningen for Læsø, Årsskrift 1985 - 2016.

Videnstekst – 4. Pest, fæstebønder og union – 1300-1530

Senmiddelalderens historie

Oversigt

- *Fæstebondesamfundet* opstår med kærnefamilie, landsbyfællesskab og adel ud af pestkrisen o. 1350
- *Kirken* får betydning og troen bliver fælles og individuel
- *Unionstidens imperium* opstår og opløses, fra personligt herredømme til magtstat

Læs vidensteksten igennem – undersøg hvilke temaer teksten behandler?

- *undersøg*: hvorfor spredtes pesten og hvilke virkninger har den på samfundets måde at fungere på?
- *undersøg*: hvilken betydning har det, at fæstegårdssystemet opstår, og hvordan påvirker det den politiske proces og magtforholdene i samfundet ?
- *undersøg*: hvilken rolle får Valdemar Atterdag for kongemagtens udvikling, og hvilke betingelser skal være opfyldt for at unionskongedømmet skal overleve og fungere ?
- *undersøg*: hvad vil det sige, og hvad betyder det, at kongemagten bliver upersonlig ?
- *undersøg*: hvilke befolkningsgrupper findes, hvordan er de organiseret, og hvordan er magtforholdet mellem dem?
- *undersøg*: hvilke former for identitet fandtes i senmiddelalderen, og hvordan var det forskelligt fra i dag?

1. Pesten og dens betydning

Hvad er pest?

Store dele af Vesteuropa blev i årene 1347-52 ramt af en voldsom pandemi – som kaldtes "den sorte død".

Epidemien dræbte mellem halvdelen og en fjerdedel af befolkningen i de ramte områder. Gentagne pestepidemier halverede i løbet af de næste halvtreds år befolkningen. Pesten kunne ifølge samtidige beretninger antage tre former:

1. *Blodpest* (eller "den sorte død") som medførte generel blodforgiftning og hvor store hudpartier mørkfarvedes på grund af blødninger under huden.
2. *Byldepest*, hvor store bylder opstod i armhuler og i lysken ved lymfeknuderne. Byldepesten var den mest normale form for pest, ca. 60-70 % af de smittede døde.
3. *Lungepest* smittede direkte fra et pestsygt menneske til et andet gennem dråbeinfektion. Den var 100 % dødelig indenfor mindre end to døgn, ofte gik der bare nogle få timer inden døden indtrådte.

I 1890'erne fandt forskere frem til pestbakterien "Yersina pestis". Vi er i dag usikre på om "den sorte død" skyldtes en tidligere variant af pestbakterien eller en virus, der gav anledning til den sorte død. Pestbakterien "Yersina pestis" holdt til i Centralasiens bjergegne og var knyttet til små gnavere, særlig rotter. Lopper kan bringe bakterien videre til andre gnavere og til mennesker. Og rotterne der er smittet dør, mens bakterien så flyttes videre af lopperne. Men det er også muligt, at der ikke var tale om en bakterie, men en meget smitsom virus. Det kan måske bedre forklare den hastighed hvormed sygdommen spredte sig. Den sidste pestepidemi i Europa forekom i 1720'erne, og i dag kan selve pestbakterien behandles med antibiotika.

Pestens udbredelse

Smitten spredte sig i løbet af 1300-årenes første halvdel fra Kina og videre langs Silkevejen mod Europa.

I 1347 nåede pesten frem til Sortehavet og Krim. Herfra spredtes pesten med skib til Konstantinopel og videre til de andre store havnebyer rundt i hele Middelhavet, specielt Genua, Venedig og Marseilles.

I tre-fire år fortsatte pesten så med at hærge i hele Mellemøsten og i store dele af Vesteuropa fra syd til nord.

Danmark blev smittet 1349-50. Norge blev smittet flere steder fra, og ret hurtigt allerede i 1349. Bergen blev som handelsby først ramt. Måske blev Sjælland smittet fra Norge eller England, i hvert fald er der oplysninger om, at Sjælland blev ramt allerede i 1349. Det var skibsfarten, der udbredte pesten hurtigst i Nordeuropa.

Pesten holdt sig i et område i 2-3 år. Hvis den ankom sent i løbet af efteråret havde den ofte sit maksimum den følgende sommer. Man kan se, at vinterkulden standsede epidemierne for en tid, og at den største dødelighed var i sensommermånederne.

Pestens betydning i Vesteuropa

Pesten var en rystende og uforglemmelig oplevelse for de mennesker, der overlevede. Pestepidemier kom tilbage med mellemrum. De fik afgørende virkning for den måde mennesker opfattede sig selv på og forholdt sig til hinanden på.

Vi ved ikke meget om pestens virkninger i middelalderens Danmark, men nok til at vi kan give nogle sikre gæt på dens virkninger og betydning.

Vor viden har vi hovedsagelig fra andre vesteuropæiske områder i Italien, Frankrig, Tyskland og England. For det enkelte menneske der overlevede har vi herfra beretninger, der fortæller om den angst og den sociale opløsning, der blev resultatet af pestepidemiens hærgninger.

Mest kendt er Giovanni Boccaccios (1313-75) indledning til "Decameron", hvor han fortæller om pesten i Firenze 1348 og de forskellige måder folk her reagerede på. Kirken og de religiøse bevægelser i senmiddelalderen kan ikke forstås uden kendskab til pestens virkninger. Siden 600-

årene havde der ikke i Vesteuropa været en så omfattende pandemi. Som den samfundsinstitution, der havde monopol på at forklare tilværelsens forskellige tildragelser måtte kirkens forskellige embedsmænd: de lærde gejstlige, bisperne, klostrenes abbeder og sognepræsterne forklare befolkningen årsagerne til pesten og især vejen ud af den. På samme måde måtte de politiske myndigheder: fyrsterne og byrådene prøve at afhjælpe eller modarbejde pestens virkninger. Hele samfundet blev således optaget af pestens komme og dens udbredelse og virkninger.

Samfundssammenhængen trues

Ejendomsforhold og levevilkår blev truet, når op mod halvdelen af befolkningen døde indenfor kort tid og de fortsatte epidemier derefter fastholdt befolkningstallet på det halve niveau.

På landet stod mange gårde ubenyttede hen og arealer blev ikke dyrket. Der manglede arbejdskraft. På længere sigt fik de færre bønder nu bedre muligheder i forhold til jordejerne og kunne presse afgifter og jordrente ned, og dermed arbejde mindre eller selv beholde mere af produktionsoverskuddet. Det betød manglende indtægter for jordejerne og for fyrsterne. Ressourcegrundlaget mindskedes, og det udløste nye konflikter mellem jordejerne og fyrsterne.

Det normale øvrighedssystem havde svært ved at klare de mange opgaver, som den store dødelighed medførte. Både på land og i by var der problemer med at sikre de overlevendes rettigheder til jord og arv.

Gejstlige og embedsmænd døde ligesom alle andre under pesten. Den almindelige kirkelige omsorg ved begravelser, dåb og giftermål var truet for store dele af befolkningen, og det betød meget for de troende kristne.

Pestsyge søgte at forbedre deres stilling på den yderste dag gennem gaver til kirken og gennem indstiftelse af messer og årtider. Kirken lovede derved at gå i forbøn for dem hos helgener eller Jomfru Maria. Betalingen

var ofte, at kirken fik ejendomme eller ret til ydelser fra den pestramtes ejendom.

Der kunne også være magtfulde riddere eller andre betydelige jordejere, der udnyttede deres overmagt til at tilegne sig dødes ejendom eller presse svage efterladte til at opgive deres arv.

Samfundsopløsningen - kender vi fx fra Jylland, hvor en række klager rejses mod ridderen Lage Rød og hans folk. De lyses i band af bisperne i Viborg, Ribe, Børglum og Århus den 12. marts 1350. Ridderen og hans folk blev anklaget for at have sat sig i besiddelse af kirkeligt gods, kvæg og korn. Man må regne med, at pesten har efterladt områder uden sognepræst eller folk til at tage sig af afgrøde og kvæg, og ridderen har da udnyttet situationen. Der findes flere lignende oplysninger fra peståret 1350.

Bondeoprør og konflikter mellem jordejerne blev ofte fulgt af en magtcentralisering hos fyrsten for at skabe "lov og orden". Det var kun konge- eller fyrstemagten, der for alvor kunne sætte hele samfundet på plads og skabe "fred".

Pesten omkring 1350 var således med til på den ene side at sætte gang i en ny regional omfordeling af ressourcer og magt ofte med styrkelse af kongemagten. På den anden side styrkedes også kirkens institutioner til varetagelse af den individuelle sjælelige omsorg. Det sidste betød, at alle mennesker nu blev omfattet af kirkens omsorg og regulering.

Pestens udbredelse i Norden og Østersøen

Historikerne har tolket pestens betydning meget forskelligt. Det skyldes, at det kildemateriale, der er til rådighed til belysning af forholdene i Norden, er så begrænset. Der findes spredte oplysninger i de få klosterårbøger, der er bevaret fra perioden. Mest kendt er Sjællandske Krønike. Her får vi bl.a. oplysninger om, at der opstår ødekirker i Østjylland, og at kong Valdemar Atterdag i 1354 eftergiver forbrydere og lovovertrædere deres livsstraf på grund af manglende arbejdskraft.

Fra Ribe, Roskilde og Lunds domkirker findes der lister med betydende personers dødsfald og deres placering på året. Listerne var oprettet for at kirkens præster kunne afholde messer og årtider for de afdøde og bede for deres frelse. Man kan se, at epidemien kulminerede i Ribe i august 1350, i Roskilde og Lund i oktober.

Hele Østersøområdet, der var knyttet sammen af skibsruter blev ramt af pesten. Lübeck og Hamburg havde et epidemi-forløb, der mindede om Ribes. Fra Hamburg har vi oplysninger om, at "dødeligheden var stor": 12 ud af 34 bagemestre døde, 18 af 40 slagtere, 21 af 37 byrådsansatte plus 6 af 13 nyansatte i løbet af året, endelig 16 af 21 rådsherrer, i alt 72 af 145, dvs. 50 %. I Lübeck døde 11 af 30 rådmænd og lignende tal haves for rådmændene i Lüneburg og Wismar. Roskildebispen døde på rejse i Stralsund i maj 1350, og samme år var pesten nået til Visby på Gotland og til Reval i Estland.

Forklaringer på pesten

Kong Magnus Eriksson (sv.-no.-skånsk konge 1319-63) udsendte i 1349 en advarsel til befolkningen om pestens komme. Han gav både en forklaring på pesten og forsøgte at give befolkningen veje ud af den.

Forklaringen på pesten var at "*.. Gud for menneskenes synders skyld har sat en stor plage i verden..*"

Birgitta Birgersdatter (senere den Hellige Birgitta, 1303-73) var i 1349 rejst til Rom og havde gennem "direkte åbenbaringer fra Gud" stor indflydelse på samtiden.

Hun var i tæt kontakt med overklassen i Norden. På vej til Rom eller i Italien må hun have oplevet pesten og dens virkninger. Fra Rom rettede Birgitta en "åbenbaring" til sit hjemland om pesten og dens årsager. Her er det præcist angivet, hvilke synder menneskene har begået, og det er for Birgitta årsagen til pestens udbredelse.

Allerede i oktober 1348 opstillede lærde fra det medicinske fakultet ved Paris Universitetet omfattende forklaringer, der tog

udgangspunkt i himmellegemernes placering, i den direkte smittefare og i syndernes betydning.

Forklaringen var her ikke alene et spørgsmål om Guds straffedom, men også mere naturvidenskabelige indsigter indgik.

Forklaringerne herfra blev brugt af mange andre og fra nordisk område findes en vejledning i bekæmpelse af pestsygdom fra midten af 1400-årene, der inddrog smittefaren.

Reaktionerne på epidemien

Mange steder i Vesteuropa opfordrede myndighederne (bisperne og fyrsterne) til gudstjenester og processioner. Og der blev også skabt en række bønner og prædikener, der handlede om pesten. Der er ikke bevaret samtidige pestbønner eller prædikener fra dansk område, men fra andre europæiske lande findes mange eksempler. Jomfru Maria spillede en stor rolle for de pestramte og en helgen man særlig henvendte sig til var Skt. Sebastian.

Magnus Erikssons løsning (i 1349) for befolkningen bestod i, at man skal gå barfodet til kirke hver fredag og ydmygt høre på og deltage i messen og skrifte samtidig med, at man skal faste hver fredag og intet spise uden vand og brød. Samtidig skulle hver indbygger give en svensk penning, der føres til domkirkerne. Kongen og hans råd ville så overveje hvad de mange penge kunne bruges til *"for at gøre Gud og hans Moder hæder"*. Af breve udstedt i marts 1351 af paven i Avignon kan man se, at man her kendte til pesten i Norden. De tre nordiske ærkebiskopper (i Lund, Uppsala, Trondhjem) fik besked om at opfordre befolkningerne til at tage korset og begive sig på korstog mod de vantro russere. Kong Magnus havde nemlig tidligere meddelt paven at *"på grund af den voldsomme pestdødelighed, som på denne tid har ramt disse lande, er der opstået så stor mangel på mænd, at han ikke selv kunne klare at fordrive disse fjender"*.

Bag det religiøse formål kan ligge muligheden for at den svensk-norsk-skånske

konge havde brug for en ekstraskat på grund af det store fald i indkomster som pesten i øvrigt medførte. Kirken var måske den eneste institution, som var i stand til at samle midler ind, og korstogsskat var normal praksis i denne periode.

Jødeforfølgelser og myter om giftspredning

I mange byer opstod der rygter om, at jøderne havde forgiftet byens brønde og ført pesten fra sted til sted. I Tyskland og Frankrig blev mange jøder fanget og brændt. Også i Norden kendtes disse rygter. Bystyret i Visby på Gotland brændte i 1350 "ni giftblandere" på bålet og rundsendte til andre Østersøbyer de oplysninger de ni havde givet, inden de blev brændt. De havde forgiftet brøndene i Stockholm, Åhus og Arboga samt alle vandløb i Sverige. En af dem råbte på bålet at hele kristenheden var fortabt, forgivet "af jøderne" og "af os".

Kirken søgte i visse tilfælde at standse jødeforfølgelserne. Paven opfordrede allerede i 1348 tre gange alle sine undergivne til, at de skulle tage jøderne under deres beskyttelse og standse forfølgelsen af dem. I det sidste brev skrev Paven direkte at grunden til forfølgelserne var grådighed og misundelse.

Næstekærlighed, syndsforladelse og pilgrimme

Pesten gav også mulighed for at vise næstekærlighed og omsorg, selvom det var med livet som indsats. Manglen på ordinerede præster blev afhjulpet ved, at bisperne med pavens tilladelse tildelte lægmænd ret til at give syndsforladelse og den sidste olie til de mange pestramte.

På samme måde fik mange klostre og kirker tilladelse fra paven og bisperne til at eftergive ophold i skærsilden, hvis pilgrimme besøgte de pågældende steder.

Pilgrimsrejser til Rom i 1350 gav særlig stor eftergivelse, da paven gjorde dette år til jubelår. Det betød fuld eftergivelse for synd ved besøg af Rom det pågældende år. Mange mennesker i hele Europa drog netop da, midt under selve pesten, på pilgrimsrejse, fordi de

dette år kunne få fuld tilgivelse for deres synder.

Pesten bliver én af de faste plager

Pesten 1347-51 blev først opfattet som en enkeltstående begivenhed. Set i en kristen sammenhæng var det muligt, at den "yderste dag" nærmede sig, og de mange forudsigelser i Johannes Åbenbaring kunne være ved at gå i opfyldelse.

Men de kaotiske forhold og de forskellige reaktioner påvirkede kirkens autoritet. Efter kort tid begyndte pave, bisper og præster at ændre indholdet i deres prædikener. Nu var det på tide, at de overlevende takkede for, at de ikke selv var blevet ramt af pesten. Og da pesten kom igen i løbet af 1360erne og 1370erne var der ikke samme panikreaktioner som i 1347-51.

Kilderne fra de senere pestudbrud er på samme måde ikke særligt oplysende. Nu havde man lært at leve med "pesten".

"Pest" blev nu opfattet som én af de faste plager som menneskeheden blev ramt af på linje med hungersnød, misvækst og krig.

Pesten fik sin placering i bønner, prædikener, pilgrimsrejser og i den kristne forkyndelse. Den særlige pestsammenhæng er beskrevet gennem billeder, legender, prædikener og bønner fra senmiddelalderen.

Pesten i 1347-51 fik på denne måde afgørende betydning for folks opfattelser og trosforestillinger middelalderen ud. Den intensiverede kirkens forkyndelse overfor befolkningen og befolkningens religiøse aktivitet blev i endnu højere grad knyttet til kirken, men blev samtidig mere individualiseret.

På længere sigt gav dette mulighed for, at religiøse bevægelser opnåede en vis selvstændighed udenfor den pavelige kirkes rækkevidde. Det undergravede ind i 1500-årene kirkens autoritet og skabte grobund for reformationen.

Alle fik således mere direkte et personligt engagement i kirkens religiøse verden.

Pestens langsigtede virkninger - det ny fæstebondesystem

Pestårene i 1347-1351 kom til at virke som en slags katalysator for andre vigtige samfundsændringer.

Pestårenes befolkningstab betød i Norden store ændringer i landbrugets dyrkningsforhold.

Pesten fremmede udviklingen af ligestillede fæstebønder i hver landsby på grund af det store befolkningstab.

Nogle landsbyer fik nu en hovedgård, et gods i nærheden, mens storgårdene forsvandt fra selve landsbyen. De nye godser blev drevet med hjælp af fæsterne i nabolaget og var som selvstændige enheder helt udskilt fra landsbyerne. Men kirken, kongen og stormandsslægterne ejede stadig landsbyerne. Og de mange gårde. Kun ganske få bønder forblev selvejere og de blev efterhånden opfattet som "kongens bønder".

"Den senmiddelalderlige landbrugskrise" skabte således fæstebondefamilien som samfundets vigtigste sociale enhed.

Da man nåede ind i 1400-årene, var dette dyrkningssystem med nye ejendomsforhold blevet "naturligt". Fæsterne afleverede tiende til sognekirken og fæsteafgifter (hoveriarbejde og landgilde) til godsejeren.

Dyrkningen af markerne og driftsbeslutningerne holdt godsejerne sig væk fra, det var beslutninger, der blev taget i den enkelte landsby og af den enkelte fæstebonde gennem landsbyfællesskabet.

Bonden og hans familie fæstede gården for en længere periode i mange tilfælde for livstid. Der var en fast kontrakt mellem fæster og godsejer.

Det betød at gårdene i de danske landsbyer ikke blev delt, når fæstebonden døde. For nok var der inventar og ofte også penge på kistebunden, når en fæstebonde døde, men gården kunne fæsterens arvinger ikke dele. Godsejeren bestemte alene, hvem der skulle fortsætte med at dyrke og overtage hele gården. I 1400-årene med mangel på arbejdskraft og fæstere var det ikke et større problem at blive fæstebonde.

Derfor fik man i Danmark ikke en brugsopdeling med meget små - og senere ofte ineffektive brug - som mange andre steder i Vesteuropa. På den anden side betød det for fæstebonden og hans hustru, at de så længe de havde gården havde ansvaret for deres børns opvækst og måske for en af deres forældre, hvis de overlevede så længe. Man må nemlig regne med at kun få "forældre" nåede at blive bedsteforældre. Dødeligheden var for stor og levetiden for kort.

2. 1300-tallets kongemagt - opløsning og genetablering

Kampen om ressourcer – lavadelens krise

Pesten og den forøgede dødelighed var dermed med til at omdanne samfundsstrukturen: - de gamle slægter, der ejede storgårdene i landsbyerne blev nu til herremænd og adel. Adelen blev opdelt i en stadig rigere og mindre højadel og en presset lavadel. Den kom i høj grad til at hjælpe højadelen, kirken og kongemagten med at administrere deres ejendomme og dermed fastholde højadelens og kongemagtens ressourcer.

Adelen stod som jordejere overfor de mange ligestillede og for en tid ofte bedrestillede fæstebønder.

Magtgrundlaget i samfundet skiftede med pesten for en tid til fordel for de producerende fæstebønder. Der var nu nok af jord at opdyrke. Adel, kirke og kongemagt havde svært ved at få de samme afgifter og de samme ydelser ind fra den halverede bondebefolkning. Der blev konkurrence om at skaffe fæstebønder til de mange ødegårde. Det gav uro og problemer jordejerne imellem. De søgte indbyrdes at skaffe sig fordele på de andres bekostning.

Den logiske udvej, hvis freden i samfundet skulle bevares var en centralisering af magtstrukturen ved styrkelse af kongemagten.

Erik Menveds ekspansion og kongemagtens sammenbrud

I årene omkring 1300 udvidede Erik Menved (konge 1287-1320) sin kongemagt ved at

ekspandere langs Østersøkysten i Nordtyskland. Lübeck og Rostock var i nogle år underlagt kongen. Der var tale om et egentligt Østersøimperium som under Valdemar Sejr.

Men kongemagtens ekspansion blev undermineret ved de store udgifter til lejetropper og allierede. Midlerne hertil blev lånt og de kongelige lande og områder blev pantsat, så långiverne kunne få betaling og renter. Og det svækkede kongemagten alvorligt på længere sigt. Långiverne var ofte nordtyske adelsmænd, der overtog de kongelige slotte og rettigheder.

Det fortsatte også under broderen Kristoffer (konge 1320-26, 1330-32) og i en periode (1332-1340) var selve riget helt uden formel konge.

Sydskandinavien var opdyrket, rigt og producerede varer og ydelser, som mange af de omkringboende fyrster var interesseret i at få kontrol med, og her lå også det internationale Skånemarked.

Nordtyske riddere og holstenske fyrster overtog den reelle magt på de kongelige slotte og den svensk-norske konge Magnus Eriksson sikrede sig i 1332 Skånelandene og dermed Skånemarkedet.

Valdemar Atterdag genrejser kongemagten 1340-60

Det blev den tyske markgreve af Brandenburg Ludvig den 4. fra Wittelbach-slægten, der da kom til at organisere en ny danske kongemagt under Valdemar Atterdag (konge 1340-1375). Valdemar var yngste søn af Christoffer og var opdraget ved markgrevens hof. Bag markgreven stod den tyske kejser.

I 1340 lykkedes det for lokale jyske herremænd, en gruppe udenlandske panthavere knyttet til både holstenerne og brandenburgerne og nogle af bisperne at sikre valg af en dansk konge, der dog kun fik overdraget Nordjylland som eget område med den forpligtelse at indløse de mange panthavere, der besad de kongelige slotte andre steder i landet.

Valdemar blev hyldet som konge i Jylland og på Sjælland, men foreløbig var Skånelandene holdt udenfor, her havde kong Magnus Eriksson magten og kongetitlen.

Den unge kong Valdemar var en dygtig forhandler, en nådesløs modstander og havde strategiske evner ud over, hvad der var normalt i samtiden.

Militært blev den unge fyrste støttet af nordtyske militære rådgivere, og han lærte hurtigt at bruge vold og overraskelsesangreb, når det var muligt, - og ellers at vente og se tiden an for senere at slå til i rette øjeblik.

Den europæiske baggrund og kejserens støtte sikrede Valdemar et omfattende netværk blandt andre fyrster i Vesteuropa, og han blev i løbet af 10 år en formidabel modstander for de mange herremænd, panthavere, hansebyer og fyrster, der havde interesser i Sydsandinavien.

Store dele af Sjælland (København, Kalundborg og senere Vordingborg) og Jylland (Kalø og Kolding) blev tilbageerobret eller tilbagekøbt, så kongens rettigheder atter kunne tages i brug, og det sikrede folk til den videre erobring af andre dele af landet eller skaffede midler til indløsning af de panter, som det var strategisk vigtigt at komme i besiddelse af hurtigt.

Den svensk-norske konge Magnus Eriksson overlod Valdemar det centralt beliggende Københavns slot i 1343 mod at blive anerkendt som retmæssig konge i Skåne. Efter et oprør i 1343 i Estland, hvor den tyske ridderorden reelt overtog Reval og de ”danske områder” gjorde Valdemar en dyd af nødvendigheden og fik solgt området med de kongelige rettigheder til ordenen mod, at de betalte den medgift, som endnu ikke var betalt for hans søster, der var gift med markgreven af Brandenburg.

Dermed var Valdemar blevet fri for sin gæld til brandenburgerne og kunne i 1350 være mægler og støtte for markgreven i forbindelse med nye forhandlinger med den ny tyske kejser Karl 4, der holdt til i Prag.

Efter de første 10 år forlod mange af de brandenburgske rådgivere derfor Valdemar,

og han fortsatte på egen hånd konsolideringen af sin magt.

I slutningen af 1340erne var Valdemar på en hurtig pilgrimsrejse til Rom og Jerusalem og knyttede på vejen vigtige politiske kontakter især til kejseren Karl 4.

Pestens konsekvenser har utvivlsomt været til fordel for Valdemar. Han sikrede sig gods og ejendom og udnyttede svaghederne hos de mange herremænd, der mistede ressourcer og indkomst på grund af landbrugskrisen og de færre bønder.

Man kan bl.a. se det ved de konflikter han havde med især en jysk stormandsgruppe, der på mange måder søgte at begrænse Valdemars magtkrav, men som blev overvundet.

I landefreden 1360 blev der endeligt skabt en fælles kontrakt som de mange stormandsgrupper og kongen kunne samles om, og dermed var ressourcerne klar til Valdemars næste store fremstød.

Spillet om Skånelandene, Gotland og Østersøen

Efter 1350 begyndte Valdemar at gribe aktivt ind i Skånelandenes forhold. Den rostockske byherre hertug Albrecht af Mecklenburg var en af Valdemars vigtigste modstandere. Han havde besiddelser i Skåne, samarbejdede med kong Magnus Eriksson og søgte at få kontrol med Skånemarkedet.

Magnus Eriksson havde to sønner Erik og Håkon, og der var voldsomme stridigheder mellem de forskellige herremandsgrupper i det udstrakte svensk-norske rige.

Tvunget af de indre stridigheder fik sønnen Erik i 1356 magten i dele af Sverige og hele Skåne, mens Håkon sammen med Magnus hovedsagelig kontrollerede de norske dele af det store imperium.

Valdemar allierede sig på skift med de forskellige parter, der alle søgte at opretholde kontrollen med det givtige Skånemarked. Erik støttede sig til Albrecht af Mecklenburg og en nordtysk fyrstegruppe, som modarbejdede Valdemar.

Valdemar støttede derefter Magnus og Håkon og besatte dele af Skåne. Uheldigvis for

Valdemar døde Erik pludseligt i 1359 og atter skiftede allianceforholdene.

De oprørske stormænd, der havde sat Magnus fra magten fortsatte alliancen med Albrecht af Mecklenburg og tvang nu Magnus til en nyordning udenom Valdemar.

Men med landefreden i Danmark fik Valdemar baggrund for at gennemføre et storstilet militært erobringstog til Skåne i 1360, hvor Helsingborg og siden de andre skånske befæstninger: Falsterbo og Skanør blev erobret. Dermed blev kontrollen med Skånemarkedet genetableret.

Herefter foretog Valdemar nu et overraskelsesangreb i Østersøen på Øland og Gotland, hvor Gotlands selvstændige bønder i 3 slag blev nedkæmpet af Valdemars krigsvante hær. Det tvang hansebyen Visby på Gotland til at overgive sig til Valdemar i juli 1361.

Visby var en nøgleby på hansekøbmændenes sejlroute mellem Østersøhavnene og det russiske handelscenter Novgorod.

Så erobringen af Visby og Gotland udfordrede især de hansebyer, der var knyttet til Lübeck og Albrecht af Mecklenburg. Det medførte en omfattende alliance mellem hansebyer, nordtyske fyrster og den svensk-norske konge rettet mod Valdemar.

Krigen udvikledes i flere omgange med våbenstilstand ind i mellem og med Valdemar på rundrejse i Europa, hvor han søgte fyrstestøtte og alliancepartnere. Imens kæmpede de forskellige grupper om magten i hele Norden.

Albrecht af Mecklenburg fik i denne proces sin søn valgt til konge af Sverige og tvang derved atter Magnus og Håkon til at trække sig helt tilbage til Norge.

De mange *hansebyer* fik først i 1370 en endelig fred med Valdemar Atterdag i Stralsund. De fik for en periode på 15 år lov til at kontrollere Skånes fæstninger og Skånemarkedet, men nu med Valdemars egne folk på betydende poster i selve administrationen af Skåne og Skånemarkedet.

Valdemar beholdt selv kontrollen med både Gotland og Visby og kom således styrket ud af konflikterne.

Valdemars datter Margrete blev gift i 1363 med Magnus søn Håkon og hun blev på denne måde norsk dronning og genetablerede Valdemars alliance med Magnus efter at Magnus og Håkon var tvunget væk fra Sverige af Albrecht af Mecklenburg.

Margrete bliver ”rigets formynder og husfrue” og skaber Kalmarunionen 1396

Valdemar Atterdag døde i 1375 og riget var atter åbent for fremmede fyrsters krav og interesse, men nu var rigsrådet og adelen så erfaren og magtfuld, så det klarede overgangen til en ny konge uden at sætte kongemagtens og rigets samling og eksistens på spil.

Ved nærmest et statskup blev de mange mulige fyrstearvingers krav afvist og Margrete – der da var regerende dronning i Norge, overtog magten som ”rigets formynder og husbond” og fik derved det dansk-norske rige til at blive et fælles imperium.

I løbet af den kommende periode lykkedes det for Margrete og hendes støtter både at udvide sit magtområde ned i Sønderjylland og Holsten og samtidig at få den svenske konge Albrecht af Mecklenburg besejret og fanget –, så han til sidst helt måtte opgive sin svenske kongemagt.

Margrete fik, – efter at hendes søn Oluf var død, anerkendt en fjern slægtning: - Erik af Pommern - som sin efterfølger og med kroningen i Kalmar 1397 var alle de nordiske riger nu blevet samlet i en union styret af Margrete og hendes efterfølger Kong Erik.

3. Bondesamfundet og kirken

Senmiddelalderens bondesamfund

Bondesamfundet i Danmark – bestående af landsbyernes fæstebønder - fik mere selvbestemmelse indadtil, mens presset udefra voksede.

Hvor man tidligere havde haft bryden, jordejeren eller hans foged boende i selve landsbyen på en storgård, forsvandt nu den

direkte ejerkontrol med produktion og jord. Større rolle fik derfor de juridiske og ejendomsretlige forhold med fæstekontrakter og regler for ydelser, hoveri, fæsteafgift m.v. Da der samtidig skete en styrkelse af kongemagten og en mere organiseret samfundsmæssig kontrol gennem jordejernes lokale forvaltning, kom bønderne under øget pres udefra.

Jordejernes repræsentanter: ridefogeden, herredsfogeden og de mange lavadelsmænd i jordejernes tjeneste udøvede nu magt over de enkelte fæstebønder.

Reaktionen blev ofte bondeoprør. På linje med andre steder i Vesteuropa udbrød de i Danmark i 1400-årene.

I England var der opstand i 1381, der var en række opstande i Frankrig/Nederlandene samtidig - senere i begyndelsen af 1400-årene var der hussitteropstandene i Böhmen og en lang række bondeoprør i Sverige.

De danske bondeoprør i 1438-41 var sammenfaldende med den unionskrise, der opstod da Erik af Pommern (konge 1396-1439) blev afsat af først det svenske rigsråd og siden af det danske.

Her søgte bønderne at komme ud af de krav, som den styrkede kongemagt og den unionsvenlige adel pressede ned over bondesamfundene.

Men bønderne i Nordjylland kunne ikke klare sig politisk og militært uden allierede. De var ikke landsdækkende organiseret som i Sverige og blev ikke mobiliseret af oppositionelle regionale adelige magtgrupper, der ville begrænse kongemagten, og som så en fordel i at alliere sig med og bevæbne bønderne.

De nørrejske bønder kæmpede isoleret i 1441 sammen med en lille gruppe af lavadelsmænd imod den kongelige og højadelige undertrykkelse og blev derfor hurtigt militært nedkæmpet.

Bønderne i Danmark spillede dog stadig lokalt en vis selvstændig politisk rolle indtil nedkæmpelsen af Christian II's (konge 1513-23) tilhængere under Grevens fejde i 1530'erne.

Gotisk kirkebyggeri

Den første store byggeperiode for de danske stenkirker var 1100- og 1200-årene, hvor hele landet efterhånden blev dækket af et net af sognekirker i romansk stil.

I perioden o. 1375-1525 var der en byggeaktivitet, som ikke stod meget tilbage for den tidlige middelalders stenkirkebyggerier, men som havde en ganske anden karakter.

Der blev bygget ret få nye kirker, men så meget mere talrige var tilføjelserne og ændringerne ved de eksisterende kirker. Hvælvinger blev indbygget som afløsning for flade trælofter i en stor del af landets kirker. Det var en god brandsikring og kunne symbolsk opfattes som himmelhvælv. Ofte blev skibet forlænget mod vest, men der er også mange eksempler på korudvidelser, hvor det gamle, snævre kor blev afløst af en tilbygning i samme bredde som kirkens skib. De kompakte romanske kirkebygninger fik gradvis den ene tilføjelse efter den anden i form af kirketårne med plads til klokkerne, våbenhuse ved indgangen, kapeller til sidealtre og sakristier som opbevaringssteder for kirkens skatte. Et stadigt rigere og mere omfattende inventar blev anskaffet til kirkerne, som også blev udsmykket med nye kalkmalerier på væggene og på de nybyggede hvælv.

Fæstebønderne og kirken

Den store byggeaktivitet og de gennemgribende ændringer af de romanske kirkebygninger har haft sin begrundelse i den måde, kirkerne skulle bruges på.

Efter samfundsændringerne i løbet af 1300-årene med skabelsen af en jævnbyrdig og relativt velstillet fæstebondestand blev hele landsbybefolkningen nu først for alvor involveret i kirkernes aktiviteter.

Nu skulle kirkerne for første gang kunne rumme alle landets beboere, og derfor var det nødvendigt at udvide dem. Mange steder blev fæstebønderne kirkeværger og havde dermed ansvaret for vedligeholdelsen af deres sognekirke. Også landsbykirkernes

kalkmaleriudsmykning fik et andet præg end før, fordi det nu blev "bondens billeder", som tog udgangspunkt i de nye kirkebrugeres hverdag i modsætning til de aristokratisk prægede romanske billeder knyttet til storgårdenes bryder og slægtsoverhoveder. Men selve brugen af kirken er ikke som i dag i den nuværende lutheranske folkekirke: at folk kommer hen for at sidde og overvære højmessen i fællesskab. I så fald ville der virkelig være pladsmangel i både de romanske og gotiske kirker!

Der er større sandsynlighed for, at kirkerne blev brugt som vi kender det fra fx de ortodokse kirker i Østeuropa og på Balkan i dag, hvor der ikke er stole og hvor menigheden kommer og går i løbet af messen. Messens mysterium og de hellige handlinger, der foregik i kirken, havde i middelalderkirken en værdi i sig selv og deres betydning var ikke afhængig af, om der hele tiden var tilskuere.

Bortset fra det ville det være utænkeligt, at middelalderkirken accepterede en situation gennem flere hundrede år, hvor et flertal af befolkningen helt var uden adgang til kirkerne. Det var et af kirkens allervigtigste mål at gøre alle kristne, hvilket som et minimum indebar kristen dåb og begravelse - forudsættende henholdsvis døbefontens indviede vand og kirkegårdens indviede jord. Men der skete i senmiddelalderen en ændring af kirkens holdning til menighedens aktive deltagelse. Nu ønskede kirken i højere grad at få tag i hvert enkelt menneske og skabe et personligt engagement i forholdet til Gud. Denne tendens strakte sig hele vejen gennem samfundet lige fra klostrenes religiøse kollektiver til byernes storkøbmand og landsbyernes fæstebønder.

Skal man tale om "bondens billeder", er det altså ikke alene, fordi bønderne bestilte billeder af sig selv, men fordi kirken i sin udformning af de religiøse motiver rettede sig ind mod de målgrupper, som den ville påvirke.

Kirken lagde stigende vægt på, at det var vigtigt at overvære messen og høre

prædikenerne, der blev holdt på det lokale sprog. Det stillede større krav til pladsforholdene i kirkerne og kan forklare nogle udvidelser af kirkebygningerne. Dertil kommer nye liturgiske krav, fx plads til ekstra sidealtre, hvor der kan holdes sjælemesser til gavn for afdødes sjæle.

Billedserier

De motiver og billedserier vi kender fra de romanske kalkmalerier fortsatte med at blive malet i de gotiske kirker. Men der skete ændringer i både farver, brug af baggrundsfarver og figurerne mistede nu den strenge og præcise form, som karakteriserer de romanske billeder.

I sin fremstilling "Bondens billeder" sammenligner kunsthistorikeren Axel Bolvig de gotiske kalkmalerier med et "hypershow" af billeder man kan klikke sig igennem på en computer og derfor se under mange synsvinkler. Figurene bevæger sig overalt på hvælv og vægge, mange områder er fyldt ud med de mærkeligste skabninger og groteske figurer.

Billedserierne har et religiøst indhold og svarer til de billedprogrammer, der kendes fra den romanske kirke. Men samtidig fremtræder billederne som realistiske hverdagsbeskrivelser. Bøndernes samtid dannede rammen for de religiøse motiver og derved opnåede man, at kirkens budskab blev så genkendeligt og nærværende som muligt. Familielivet udviklede sig, synderne viste deres gerninger og alt skete i det tøj man kendte til med de redskaber, der brugtes i dagligdagen.

Vigtige samfundsgrupper som adel og gejstlige - og kongen afbildedes ikke altid lige respektfuldt, både konge og biskop fortabtes i Helvede. Der fandtes brådne kar i alle samfundsgrupper og Guds retfærdighed omfattede alle.

Den folkelige kultur og forståelse sætter også sit præg på billederne og deres motiver. En række groteske, grovkornede og lastefulde figurer afbildes. De refererer til de opfattelser i samtiden der beskrev verden dualistisk. Det

gode overfor det onde, verden overfor sin modsætning: den omvendte verden, hvor alt er vendt op og ned.

Kirkerne som teater - helgenspil og martyrlegender

Kalkmalerierne viser mange steder at kirken også har anvendt processioner og skuespil som en del af gudstjenesten. Fra senmiddelalderen er der bevaret helgenspil fra dansk område om Hellig Knud Hertug og der er en del kirkeudstyr der viser at fx passionshistorien har været opført ved Påsketid.

Kirken tog således mange midler i brug for at komme så langt ud til almindelige mennesker med sin forkyndelse som muligt. Det kunne ske ved at involvere det enkelte menneske i de religiøse højtid. Kordrenge og aktørerne i de kirkelige skuespil var sognets eller byens børn og folk suppleret med præsterne.

Skriftemål og bod

En vigtig rolle i forkyndelsen spillede det, at sognepræsten nu blev forpligtet til at tage alle sognets beboere i skrifte.

Ved Laterankonciliet i Rom i 1215 blev det fastlagt, at hver kristen skulle skrifte for sognepræsten mindst én gang om året - men gerne oftere. Gennem de mange bøger med vejledning til præsterne i skriftemål kan man i dag få et indtryk af de synder præsten skulle lede efter i sin udsørgen. Det var brud på de 10 bud, der blev omtalt, og som præsten gav tilgivelse for. Tilgivelsen forudsatte at den troende indså sine fejl og bad om tilgivelse. Skriftefaderen kunne så pålægge den troende en "bod" - det kunne være et vist antal Ave Maria-bønner, at tænde vokslys ved alteret for bestemte helgener eller at faste i en bestemt periode. Mere omfattende brud på de 10 bud kunne sones gennem pilgrimsrejser, ved at give større gaver til kirken og de fattige eller ved at få andre til at gå i forbøn for én.

Skærsild, helvede og folkelig kultur

Oprindeligt var Dommens dag det tidspunkt, hvor historien ophørte, og Vorherre lod de

døde genopstå, og de fortabte sjæle kom i Helvede, mens de frelste kom i Paradis. I senmiddelalderen udvikledes forestillingen om "Skærsilden", som et midlertidigt opholdssted for de endnu ikke genopståede døde. Indtil Dommens dag kunne sjælene lures i Skærsilden. Gennem forbønner og gode gerninger kunne dette ophold forkortes og sjælen frelses gennem en selvstændig indsats.

Denne opfattelse af Skærsilden, som et midlertidigt opholdssted med vægten på at hvert menneske selv kunne være medbestemmende om sin frelse, svarede til forestillinger, der var i folkekulturen. Man troede at dæmoner og onde magter kunne bekæmpes gennem mirakler og ved gode gerninger og from opførsel.

Når præsterne velsignede markerne, brødet og i en svensk kirke endog dagens frisk fremstillede ost, var det udtryk for at kirken havde overtaget mange af de magiske forestillinger, der fandtes blandt bønderne. Så længe præsten udførte velsignelsen eller tolkede miraklerne skete det i en af kirken styret sammenhæng og folketro og magi blev derfor accepteret som en del af kirkens liv. Gamle traditioner og forestillinger, der foregik udenfor kirkens rækkevidde, blev opfattet som kætteri og trolddomskunster. Hekse, trolddom og magi blev nu problemer kirken måtte tage sig af. Sognepræstens kontrol med landsbysamfundet var meget omfattende og præsternes rolle blev stærkt styrket gennem kravet om skriftemål for alle kristne.

4. Socialt fællesskab og fromhedsideal

Tjenesteopfattelse: herre og tjener

Herre-tjener-opfattelsen, der placerede alle mennesker præcist i samfundsordenen gennemtrængte nu al anden tankegang. I folkevisen om "Niels Ebbesen" kan man se hvordan man opfattede forholdet abstrakt: *"Det er så sæd i Danmark, har været i gamle dage: når en svend ikke længer tjene vil,*

da må han orlov have".

Herre-tjener-forholdet var i følge folkevisen en kontrakt, der kunne opsiges af begge parter. Gennem bevarede personlige breve fra kongen til adelige og bisper, og breve fra disse til kongen kan vi se at tjenesteforholdet anvendtes. Kongen er "vor Herre", "min kæreste nådige Herre" og brevskriverne erklærer at være i "hans tjeneste". Poul Laxman, rigsråd og hofmester (død 1502), indleder et brev til kong Hans (dansk konge 1481-1513) "min ydmyge, underdanige, pligtige, tro tjeneste eders nådes højebårenhed forsendt med Gud ..." og afslutter samme brev med "eders nådes ydmyge tjener. Laxmand, ridder."

Senmiddelalderen igennem fungerede dette tjenesteideal, fx når adelsmænd skiftede side i unionsstridighederne og opsigde "mit huldskab, mandskab og tro tjeneste" som Erik Turesson Bielke (død 1511) gjorde det i 1502 overfor kong Hans.

På samme måde havde adelige og andre en række tjenere, de var herrer for, og som var knyttet til dem. I mange kirker er der skjoldfriser, der viser en bestemt adelsfamilies tilknytning til kirken.

Underordnede lavadelsmænd, der var knyttet til som fogeder eller slotsforvaltere, havde skjoldmærker, der indeholdt de samme symboler, som deres herre havde i sit skjold. Det, der karakteriserer tjenesteforholdet, er netop at begge parter yder hinanden tjenester og er gensidigt forpligtet. Tjenesteforholdet kan godt være ulige, men det er i princippet ligegyldigt. Man yder sin "tjeneste" på grund af ære og troskab, og fordi man har tillid til hinanden. På den anden side forventes det, at herren er gavmild og har omsorg for sine undergivne. Nok er den ene tjeneste den anden værd mellem herre og tjener, men man kan ikke sætte pris på tjenester som i en handel på markedet.

Tjenesteidealet og magtforholdet

Tjenesteidealet lagde således vægt på troskab, tillid og gavmildhed. Bag det skimter man en magtstruktur, hvor de underlegne og svage

kunne holdes på plads. Ikke alle kunne opsiges deres tjenerforhold. Hustruen måtte underkaste sig husherren, tjeneren måtte acceptere at ofre sig for sin herre. Kun de mægtigste i samfundet havde mulighed for at ophæve et herre-tjener-forhold, men kunne sagtens tvinge andre ind i et.

Adelen som socialt fællesskab

Herremændene eller adelen samarbejdede i størstedelen af senmiddelalderen med kongemagten om at styre landet og sikre ro og orden.

Gennem rigsrådet havde de største herremandslægter (og bisperne) indflydelse på kongemagten og kunne sikre sig del i administrationen af kronens godser og afgifter som kongelige lensmænd. En række andre adelsslægter (lavadelen) var tilknyttet de store jordejende familier som forvaltere og fogeder. De mægtige jordbesiddende familier havde således omfattende magtmuligheder og kunne påvirke og udnytte både kongemagt og kirke i stort omfang.

Kongemagten bliver upersonlig og almen

I løbet af senmiddelalderen skete der en ændring med kongens placering i dette system af over- og underordningsforhold.

Hvor kongen og de jordejende familier i 1200- og 1300-årene på lige vilkår tog bønderne i "sit værn" og dermed skabte herre-tjener-forhold, der dækkede alle mennesker, så var der en tendens til at kongemagten efterhånden tog alle i sit værn.

Kongemagten eller "kronen" blev den herre man ikke kunne komme udenom eller opsiges sin kontrakt med. Kongemagten havde ret og pligt til at sikre alle grupper i samfundet. Ganske vist fortsatte herremændene som "adel" med at være personligt knyttet til kongen gennem tjeneste-ed og aftaler, men kongemagten ophørte efterhånden med at være personlig på den måde at "kronen" (eller staten) erstattede "kongen" og at forpligtelser og forhold blev fastholdt uafhængigt af kongens person.

Fromhedsideal og frelselære

Forholdet til kirken og religiøse sammenhænge beskrives ofte i "herre-tjenerrelationer". Jomfru Maria er "tjenerinde" og mange kalder sig "Guds tjener". Men fromhedsidealet rummer mere end tjenesteidealet. Det fromhedsideal, der blev prædikeret fx hos Peder Madsen (præst i Ribe i sidste halvdel af 1400-årene), lagde vægt på ni forskellige måder, hvorpå sjæle kan frelses her refereret af Anne Riising i hendes bog om "Danmarks middelalderlige Prædiken":
"... Fordi mange nu beder for denne sjæl, skal den også frelses for 9 tings skyld: For *min pines skyld*, for han holdt fast ved kirkens rette tro. For *mit legems offer*, som er lægedom for sjælen. For *mine udvalgte helgeners bønner*. For *kirkens gode gerninger*. For *levende menneskers forbøn*. For *de almisser der gives for denne sjæl*. For *de pilgrimsrejser* som gode mænd foretager. For den *aflad*, som pave og bisper giver, og endelig for den *bod og bedring*, mange mennesker gør ..." (Riising s.304-05).
Frelsen findes således gennem kirkens og ens egen indsats. Afholdelsen af messer kunne hjælpe sjælene i Skærsilden, ligesom helgenerne kunne gå i forbøn for sjælen. Det er endvidere kirken, der sikrer syndsforladelse til gengæld for en passende bod, fx gaver til kirken eller almisser til de fattige.
Fra adelens testamenter og de mange gaver til kirker og klostre kan man til en vis grad gennemskue de forestillinger giverne har haft. Og disse forestillinger var ofte i konflikt med tjenesteidealet.

Messer og årtider

Kirker og klostre modtog gaver og ydelser, der skulle give giveren et fromt eftermæle og sikre opstandelsen. Dette kunne ske på forskellig måde. Mod en vis betaling kunne kirken eller klostret afholde særlige messer for vedkommende og arrangere særlige forløb, der på bestemte dage eller nætter, sikrede at der blev bedt for een, ens familie, venner og de mennesker man havde gjort fortræd. Samtidig kunne der uddeles almisser

til de fattige eller der kunne ske bespisninger af gejstlige eller fattige.

At indstifte messer og årtider (de mere omfattende gudstjenester, hvor alle kirkens præster var med) var kun muligt for de bedst stillede i samfundet, men der er eksempler på at både lavadelsmænd, byernes gilder og lav indstiftede årtider og messer eller oprettede andre.

I praksis skete det ved at kirken modtog ejendom og rettigheder, som så fungerede som den kapital, der betalte udgifterne til præster, kordrenge og evt. de almisser og den bespisning som stiftelsen skulle afholde.

Byens fællesskab - lav og gilder

Familien var ikke tilstrækkelig, hvis man skulle klare sig i senmiddelalderens samfund, både det sociale fællesskab i form af gilder, lav, landsbyfællesskab eller tilknytningen som tjener til en herre måtte til. Og alle former for fællesskab var knyttet ind i en religiøs sammenhæng.

Hvor familierne på landet fandt social støtte og sikrede sig og sine i landsbyfællesskabet, var der flere fællesskaber i de større bysamfund.

Byens borgere var organiseret i lav (efter håndværk) og gilder (købmændene og lavadelen). Lavs- og gildebrødrene var forpligtet til at støtte hinanden og forhandle deres erhvervsinteresser i forhold til de beslutninger som bystyret skulle tage. Både lav og gilder var ofte knyttet til bestemte kirker og havde måske oprettet et særligt alter, som blev understøttet, og hvor præsten så deltog i lavets eller gildets aktiviteter. De fleste byer havde særlige boliger for ældre eller stiftelser, der kunne være fattiggård eller hospital for syge. Specielt de spedalske havde egne institutioner - Skt. Jørgensgårde - som sikrede de isolerede og udstødte spedalske mulighed for at ende livet på en kristen måde. Almisserne indstiftet i forbindelse med messerne og årtiderne, der blev holdt i hver kirke, havde således også en vigtig social opgave i bysamfundet.

Tigermunkene

I 1200-årene oprettede tiggermunkene (gråbrødrene/franciskanerne og sortebrødrene/dominikanerne) deres klostre i mange danske byer. Deres fromhedsideal lagde vægt på fattigdom, prædiken og bøn. De afviste principielt at kirken skulle eje ejendom og munkene skulle derfor skaffe sig til dagen og vejen gennem arbejde eller ved andre kristne menneskers hjælp og støtte. Den form for religiøsitet tiggermunkene stod for var præget af at sikre de troende individualitet og intensitet i deres religiøse følelser. Prædiken var for især franciskanerne et middel til at komme i kontakt med folk. Gennem at optræde på markedspladserne, deltage i byernes mere aktive folkeliv og missionere direkte i hverdagen blev tiggermunkene en del af bylivet. De fik mulighed for at modtage skriftemål og dermed blev de mange steder et supplement eller en erstatning for sognepræsternes virksomhed. Både franciskanerne og dominikanerne var tæt knyttet til videnskab og lærdom og mange munke havde betydning som lærere og opdragere i dom- og latinskolerne.

Birgitta af Vadstena og birgittinerne

Kirkens stadig større bestræbelser på at få hvert enkelt menneske i tale og engagere dem i et personligt gudsforhold afspejlede sig i, at mennesker uden for kirkens verden fremtrådte som Guds talerør, og at det nu blev accepteret. Ofte var deres budskab båret af stærke, visionære oplevelser, som havde bragt dem tæt på Gud. En af de mest betydningsfulde skikkelser var Birgitta af Vadstena (1303-73), som havde levet i et almindeligt ægteskab med en svensk stormand og havde født otte børn, inden hun som enke blev grebet af en religiøs mission som visionær seerske. Hun oplevede, hvordan Maria og Jesus viste sig for hende og brugte hende som talerør for deres budskaber til 1300-årenes Europa. Birgitta nedskrev visionerne på svensk og fik

dem siden oversat til latin. De sidste 23 år af sit liv opholdt hun sig i Rom, hvor hun først og fremmest arbejdede ihærdigt på at få paven til at forlade sit palads i den sydfranske by Avignon og vende tilbage til pavedømmets rette hovedstad Rom. Det lykkedes ikke for hende. Til gengæld fik hun i 1370 pavens godkendelse af en helt ny klosterorden, Birgittinerordenen.

Ordenens første kloster blev Vadstena i Sverige, hvor et mønsterkloster blev opført i de følgende årtier efter de forskrifter, som Birgitta havde udtrykt i en vision. Det var et dobbeltkloster for munke og nonner, men med nonnerne som det vigtigste element. Vægten i klosterlivet lå på en inderlig fordybelse i Jesu lidelser og Guds kærlighed, meditativ andagt og et fromt liv, men også på litterære og kunstneriske sysler. Birgittas ry var vokset, så hun ved sin død var en kendt europæisk skikkelse. I 1391 blev hun helgenkåret.

Vadstena kloster fik følge af andre klostre, i Danmark: Maribo og Mariager i første halvdel af 1400-årene. Birgittas skæbne er et eksempel på, at kirken var i stand til at acceptere lægfolks personlige stillingtagen i religiøse spørgsmål og anerkende dem som Guds talerør i det omfang, de lod sig indpasse som en del af det brede religiøse spektrum indenfor kirkens rammer. Og det ny unionskongedømme under Margrete og Erik af Pommern knyttede sig tæt til Birgittaordenen og fik oprettet klostre i hele det nordiske område.

5. Kongemagt og Unionsimperium 1400-1530

Herre-tjener-forholdet giver ny type kongemagt

Pesten og det samfundsmæssige sammenbrud var med til at ændre relationerne mellem samfundsgupperne. Lavadelen blev alvorligt svækket og fik nu kun overlevelsesmuligheder ved direkte at være tilknyttet højadelens familier eller gå i kirkens eller den ny centraliserede kongemagts tjeneste.

Herre-tjener-forholdet afløste slægtskabsforholdet og blev det dominerende træk der fastlagde samfundets ressourceanvendelse, den måde magt udøvedes på og den måde freden blev opretholdt på.

Herrerne: de store kirkefyrster (ærkebisperne, bisperne, abbederne for de godsrige klostre), højadelens riddere og kongens øverste embedsmænd udøvede deres magt gennem det netværk af underordnede, som de direkte var i kontakt med og som var afhængige af "herrens" beskyttelse og ressourcer.

Kan unionen sikre freden?

Kalmarunionens skaber Margrete (1353-1412, regent 1387-96) og hendes efterfølger Erik af Pommern (1382-1459, konge 1396-1439) forsøgte at indføre en centralt styret stat med bureaukrati og omfattende direkte magtudøvelse lokalt. Det ses imidlertid som reelt fungerende statsform langt senere i 1500- og 1600-årenes Europa.

I den nordiske sammenhæng ville et varigt fælles herredømme kun kunne komme i stand ved en dansk erobring og kontrol af de regionalt stærke svenske stormandsfamilier. Eller også ved en egentlig adelsrepublik, hvor de dominerende adelsslægter i de forskellige landsdele holdt sammen og sikrede landefreden internt og kontrollerede den ny fælles kongemagt gennem rigsrådene.

Ressourcerne i selve Danmark og kongemagtens manglende organisation var ikke tilstrækkelige til at unionskongen kunne fastholde magten over Østersøområderne og i Nordatlanten gennem de få lokale kongeligt udpegede repræsentanter.

Det ville have krævet meget større regional opbakning til unionskongemagten og større unionsoprettede hærstyrker.

Regionalt ønskede herremændene og bisperne i de forskellige danske, norske og svenske landskaber selv at kunne sikre sig magt og indflydelse udenom den ofte fjerne centrale kongemagt og direkte selv have del i kronens ressourcer (skatter, bøder og jordområder).

Vigtigt for forløbet af unionsprocessen var det, at andre udefra til stadighed greb ind i processen - først og fremmest hansestæderne og nordtyske fyrster.

De ønskede ikke en stærk centralt styret nordisk kongemagt med base i Danmark tæt ved de vigtigste sejlruiter og med kontrol over de vigtigste handelspladser.

Det var indgreb udefra, der for alvor forhindrede, at erobringmuligheden blev en succes, selvom både Christian I (dansk-norsk konge 1448-81, svensk konge 1457-64), Hans (da.no.konge 1483-1513, sv.konge 1497-1501) og Christian II (da.no.konge 1513-23, sv.konge 1520-21) senere forgæves forsøgte, hvad Margrete havde haft foreløbig succes med.

Nordisk adel og kongemagt?

Gennem håndfæstningerne fastholdt højadelen i rigsrådet sin særlige ret til kollektivt at kontrollere kongemagten og kongens person.

Rigsrådernes styre erstattede reelt den individuelle ret til at opsiges kongen "huldskab og troskab".

Med Christian II's flugt og de jyske rigsrådernes opsigelse af deres troskab til ham i 1523 var det sidste gang en dansk og svensk konge blev tvunget væk fra kongemagten gennem individuelle troskabsopsigelser.

I alle de tre lande spillede højadelen gennem rigsrådene en afgørende rolle i forbindelse med de mange forsøg på at genoprette unionen efter dens sammenbrud under Erik af Pommern.

Da det svenske oprør i 1434 under lavadelsmanden Engelbrekt fik fjernet de kongelige fogeder og erobret militære støttepunkter i Uppland og Mellemsverige, indkaldtes der til et rigsmøde i Arboga, hvor Engelbrekt blev valgt til høvedsmand og overtog "kronens ressourcer".

En række højadelige og bisper overtog senere magten i Sverige gennem yderligere mobilisering af bønderne i de forskellige landskaber og af borgerskabet i de store byer særlig Stockholm.

De holdt jævnligt rigsmøder med repræsentanter for bønder, borgere og adel og valgte her en rigets "hovedsmand" og udnævnte senere i perioder adelige som konger, når unionen var opløst. Mange forslag til en forfatningsordning for en fælles union blev forhandlet mellem rigsrådene i de tre riger og med den danske konge. Ofte var der højadelsfamilier i grænseområderne og højadelsalliancer på tværs af grænserne, der søgte at sikre unionssammenhængen. På længere sigt blev disse familiegrupper magt mindsket og forsøgene på at skaffe opbakning til unionsriget kom derfor efterhånden udelukkende til at ske ved erobningsforsøg fra den dansk-norske konges side.

Kongemagtens udvikling i 1400-årene

Kongens myndighed og magt i senmiddelalderen bestod i, at han kunne have et troskabsforhold til mange adelige og til byernes råd. Først ved bureaukrati, oprettelse af en stående hær og ved etablering af en lokal administration med folk, der direkte var afhængige af og underlagt kongen, opstod der en ny type magtforhold, der ikke var direkte personlig.

Denne proces - dannelsen af den *bureaukratiske magtstat* - var langsomt på vej i senmiddelalderen men afsluttedes først ind i 1600-årene.

Under Erik af Pommern fik kongen administrativt tilholdssted i København, men der var på dette tidspunkt alene tale om en lille organisation opbygget med et kancelli (kontor med skrivere og arkiv).

Hertil kom, at kongens retterting udviklede sig til et overordnet kongeligt retsvæsen, der ikke bare som lands- og herredstingene fastholdt en lokal eller regional magtbalance, men som havde en selvstændig placering som ankeinstans og blev brugt som unionskongens særlige magtmiddel.

De middelalderlige kongelige embeder som marsk, drost og kansler var knyttet til rigsrådet i hvert land. Det var typisk, at under

Margrete og Erik af Pommern blev disse embeder ikke besat. Alene lensmændene på de centrale og strategisk beliggende borge blev direkte kongeudnævnt og repræsenterede dermed konge- og unionsmagten personligt. Skrivere og sekretærer aflønnedes både gennem "brugerbetaling" og gennem kongens aftaler med kirken, der sikrede hans kancelliansatte gode kirkelige embeder (med indtægter), der så i øvrigt blev passet af vikarer.

Karrierevejen i kirken til embederne biskop og ærkebiskop blev derved knyttet til kongens kancelli og administration. Det var især kongetjenere, der gennem deres kancellikarriere endte som bisper og ærkebisp. Og kongen havde fortsat det afgørende ord ved besættelsen af disse embeder.

Hær og finanser

Endnu i denne periode var "hæren" lokale svende eller grupper af lejetropper, der hørte under lensmændene på de kongelige slotte. Lensmændene var kongeligt udnævnt og havde erklæret troskab til kongen, men gik ofte deres egne veje.

Ved større hærtog måtte adelen stille med eget mandskab, der da udgjorde kongens styrker.

Under Kong Hans i begyndelsen af 1500-årene tog man initiativ til at organisere en egentlig kongelig flåde, men endnu var det mest handelsskibe, der blev udrustet i tilfælde af krig til søs.

Kongemagtens indtægter ændrede sig også i senmiddelalderen. Fra at kongen personligt ejede sin slægts ejendomme og levede her og forsynede sine folk herfra, blev kongemagtens ejendomme i løbet af Valdemar Atterdags og Margretes periode helt udskilt fra kongefamiliens personlige ejendom.

Under kongemagtens genetablering i Danmark 1340-1440 og unionsmagtens tilblivelse efter 1389 udvidedes antallet af krongodser gennem reduktion af adelsgodset og godsinddragelse.

De kongelige godser og jordejendomme, de kongelige rettigheder til afgifter og bøder og de kongelige indtægter fra købstæderne og fra omsætningsafgifter og Øresundstolden fra ca. 1430 gav efterhånden summer som krævede finansiell organisation.

I 1300- og 1400-årene var indtægterne øjensynligt blevet brugt lokalt af lensmænd og fogeder på de kongelige slotte til at sikre krigsfolk og indflydelse på stedet. Kongen og hans hof var i denne periode konstant "på rejse" rundt i landet og forbrugte således lokalt indtægterne.

Først i 1500-årene opbyggedes en egentlig finansiell forvaltning, og da skete det som en del af kancelliets virksomhed med sæde i rigets hovedstad, København, under en adelig rigsråds opsyn (rentemesteren).

6. Identitet og middelaldersamfund

Identitet - hvad er det?

Hvordan oplevede man i middelalderens Norden denne politiske proces med skabelsen af unionskongedømme og en stærkere kongemagt og et adelsstyre?

Identiteten, - opfattelsen af sin placering i samfundet og tilknytningen til andre mennesker, - var tæt knyttet ind i de magtstrukturer, der var i samfundet.

Magtstrukturerne var nødvendigvis lokale og personlige. Man kunne være fæstebonde - og var så underlagt lensmanden eller herremanden. Samtidig var man herremandens ressource i forhold til andre herremænd. Man kunne mobiliseres som både arbejdskraft (ydelse og produkter) men også som soldat, som det fx skete i de mange svenske bondeoprør.

I byen var købmanden eller håndværkeren i sit lav medlem af et socialt fællesskab, der gav ham ressourcer og pligter. Bystyret (med byens "herre" kongen) var her den, der rådede over borgernes ydelser og værnede dem samtidig.

Det enkelte menneske kunne på samme tid have et tilhørsforhold til den lokale herremand, være kristen og knyttet til kirken

og underlagt sognepræsten - og så selv være "herre" i sit eget hjem og bestemme over sin familie og sit tyende.

Mange forskellige afhængighedsforhold: - herre-tjener-forhold - overlappede hinanden. Middelalderens mennesker opfattede ikke de mange typer af afhængighedsforhold som over- eller underordnede i forhold til hinanden. Hver for sig havde de en funktion i det sociale samliv med andre mennesker og byggede på direkte personlig kontakt.

Kollektiv national identitet findes ikke – og dog?

Et abstrakt upersonligt "nationalt" tilhørsforhold eller en opfattelse af, at dette måtte gå foran alle andre hensyn var endnu ikke en del af folks identitetsopfattelse.

Det er derfor ikke så mærkeligt at unionsriggerne kun i perioder blev holdt sammen og at den centraliserede statsløsning, Margrete og Erik af Pommern drømte om, aldrig blev realiseret. Alligevel er der i perioden tegn på, at det vi i dag vil kalde en national gruppeidentitet, var ved at blive til, - i hvert tilfælde i dele af Sverige.

Under de mange oprør mod unionskongen skete en mobilisering af de mange bondesoldater ved propaganda med kollektive "fjendebilleder".

"Danske fogeder", "udenlandske herrer" – var de undertrykkere, der skulle bekæmpes. Denne første form for "svenskhed" blev især sat i scene af adelsmanden Karl Knutsson, der flere gange fungerede som svensk konge (1448-57, 1464-65, 1467-70), og som netop udbredte sin propaganda for at få tilslutning blandt bønderne.

Hvem er jeg? Hvor hører jeg til? Hvad er min identitet?

Det er spørgsmål som er grundlæggende for alle mennesker - og svarene fortæller om det samfund vi lever i.

Det kan være vanskeligt direkte at forstå, hvordan man "tænkte" i senmiddelalderens samfund. Vi kender en del til de overvejelser de uddannede gejstlige gjorde sig. Også de

adeliges opfattelser er kendt. Begge grupper skrev nemlig deres overvejelser ned i stort omfang. Vi kender langt mindre til almindelige menneskers forestillingsverden. Kun indirekte kan vi få glimt af den. Men kalkmalerier og mange kirkeskrifter, domstolsafgørelser og folkeviser- og arkæologiske fund kan vise os på vej. Hvis du stiller spørgsmålene i dag kan du fx få følgende svar:

- hvem er du ? - *Anne Madsen.*
- hvor hører du til ? - *jeg er gymnasieelev på Herlev Gymnasium og bor i Skovlunde, jeg bor sammen med min familie og kommer meget til København.*
- hvem hører du til? - *jeg er dansker og føler mig meget tilknyttet min familie og København, hvor jeg har boet hele mit liv.*

Kan man tænke sig til, hvad man svarede på de samme spørgsmål på Sjælland i 1400-årene? Man kan stadig tage sit udgangspunkt i Skovlunde, for forstadsbebyggelsen nordvest for København er vokset op omkring middelalderlandsbyen Skovlunde.

Vi kan ret sikkert fastslå, at den der blev spurgt havde et kristent navn. Pigen kunne faktisk hedde *Anne* ligesom nutidens Anne. Det var et meget populært pigenavn i senmiddelalderen - Anne var jo Jomfru Marias mor og blev som "Anna Selvtredje" ofte afbildet på kalkmalerierne eller på altertavlerne. Anna var den ny kernefamilies symbolske grundlægger.

Anne ville først og fremmest svare, at hun var knyttet til sin familie. At hun var kristen, boede i Skovlunde og at hendes familie gennem fæstegården - Tofttegård - var knyttet til lensmanden og slotsforvalteren på Københavns slot, der var herre over Skovlundes fæstebønder.

Men Anne var også knyttet til Skovlunde og landsbyfællesskabet. Hun skulle i år være maj-dronning og var kåret sammen med Knud fra nabogården til at ride sommeren i by, når den store majfest blev afholdt.

Hvis man spurgte Anne om hun var "dansk" ville hun næppe forstå spørgsmålet. Hun vidste at hun boede på øen Sjælland. Det længste hun havde været væk var i København, hvor faderen og moderen solgte grønsager og fjerkræ på markedet, og hvor Anne flere gange havde tændt lys ved Sct. Annas alter i Frue kirke. Hun vidste, at der var en konge - Christian I, som lensmanden hørte under og som hun derfor også måtte adlyde ligesom sin far og mor. Men det var i landsbyen og i nabolandsbyerne hun havde sine venner og bekendte - og havde fundet sin kæreste.

Hvad betød mest for Anne? - det var nok hendes familie, men også kirken i nabolandsbyen Ballerup, hvor hun gik til skrifte og bad til Jomfru Maria og Sct. Anna, hvis det var nødvendigt.

Anne kunne skifte mellem sine mange tilknytningsforhold:

- til præsten hun skriftede for, (religion og tro)
- til kæresten som hun snart stiftede familie med, (kommende kernefamilie)
- til sine forældre som hun adlød og hjalp, (familien)
- til landsbyens folk som hun rettede sig efter, (landsbyfællesskabet)
- til lensmanden som hendes familie og hendes kæreste var i tjeneste hos, (tjenesteherre-forhold).

Det var mange personlige sidestillede og ligestillede loyalitetsforhold, der udvikledes samtidig og som dækkede forskellige livsområder. Det prægede og bestemte Annes selvopfattelse og identitet.

D-E. Fra nordiske kongedømmer til Unionsmagt

UDVIKLING (Diakron forklaring) – hvad forandres? Gå fra venstre mod højre
SAMMENHÆNG (Synkron forklaring) - hvordan hænger et samfund sammen? Gå nedad i søjlen

D. 1050-1300: Ejendomsbaserede magtforhold

1. Dyrkningsstruktur

Fastliggende landsbyer med eller uden kirke

Torper anlægges i skovrige egne. Landsbyen består af:

- Storgårde/brydegårde, der omfatter:
- Mindre gårde (evt med frie landboer)
- Huse (med gårdsæder)

Mange *dyrkningsformer*, hjælplov medfører ofte 3-vangsbrug i Østdanmark.

Trevangsbrug (Rug og bygmark – græsmark ligger brak – fællesskab om dyrkning og brug af fælles overdrev med nærliggende landsbyer)

Teknologi: Ard – suppleres med hjælplov fra 1100/1200 på de tunge lerjorde. Hjulploven giver særlig markopdeling (lange strimler m. afvanding) og kræver fællesskab om pløjningen.

Rustning og ridder til hest bliver vigtig. Armbrøst fra o.1200.

2. Handel og skibsfart

Omfattende varehandel på handelspladser, på Skåne-markedet og i købstæder (efter 1150).

Købmænd organiseres i gilder (Knudsgilder, Gotlandsgilder) og håndværkere i lav. Kongen (bispen) slår tidsbegrænset monopolmønt.

Teknologi: vikingskibet bliver større og erstattes (o. 1200) af koggen med større, lukket lastrum.

3. Klasser

- *Konge/kongeslægt* – en fast institution, kongevalg
- *Jordrotter/høvdingeklaner/storgårdsfamilier* med tilknyttede – bliver til adel (riddere fra 1150)
- Bønder (frie) – *landboer* (knyttet til storgårdene)
- *Gårdsæder* (har en bolig, knyttet til storgårdene)
- *Trælle* (slaver) forsvinder o.1150-1250 især fordi plyndringsøkonomien helt ophører.

4. Magtudøvelse

Ejendomsretslige magtforhold hvor jordejendommen er knyttet til slægt og slægtsalliancer og kongemagt.

Konge med embedsmænd (marsk, drost, kansler), skattesystem, leding, kontrol af byer, borge, kirken *Stormandsfamilier* med hird – kontrol med lokal kirke evt. bisp. Slægtsalliancer danner magtgrundlaget for både kongemagt og stormandskontrol. Håndfæstning fra 1282 giver herremændene medbestemmelse.

Lands- og herredsting (afgør stridigheder mellem stormandsfamilier og kongeslægten)

Købstæder med privilegier på handel og omsætning, Kongelig foged.

5. Bevidsthedsformer

Slægtsfølelse – senere o. 1250 herre-tjener opfattelse Konge- og krigerideologi Kristendom udbredt, Romerkirken har egen organisation – ærkebisp (1104), bisp, præster, sogne, tiende.

E. 1300-1520 Unionsimperium

1. Dyrkningsstruktur

Landsbyer med lige store fæstegårde, huse til husmænd og landarbejdere, landsbyfællesskab.

Fæstegårdene ejet af en herremand, kirken, kongen – fæsterne leverer hoveri, landgilde og ydelser.

Adelens herregårde med egne marker udenfor landsbyfællesskabet er skattefri.

Alle betaler tiende til kirken.

Især to og trevangbrug (rug, byg, græs)

Teknologi: Hjulplov (vender jorden, højryggede agre), vind og vandmøller, ildvåben fra o.1400.

2. Handel og skibsfart

Markeder (Skåne-markedet) og købstæder reguleret af kongemagten. Skibstyper til både indre farvande og Atlanterhavet, koggetyperne udvikles til 3-mastede sejlskibe med ildvåben. Hanseatiske handelsformer og selskaber (byret, lav og gilder).

3. Klasser (stænder)

Konge – håndfæstning, valgkonge med rigsembudsmand

Højadel og Bispen

Lavadel der er i tjeneste hos godsejerne

Fæstebønder og borgere

Husmænd og landarbejdere

4. Magtudøvelse - domænestat

Kongemagt og Rigsråd med administration, i perioder imperieadministration, voldsmonopol (hær og flåde) og lovgivning

Herre-tjenerforhold

Fast organisering

Kongens Retterting – unionskongens særlige magtmiddel

Landsting – kongens domsmagt

Herredsting – lokal domsmagt

Kirken: domsmagt om familie og trosforhold

Alle betaler tiende.

Købstæder med privilegier på handel og omsætning, Kongelig foged.

5. Bevidsthedsformer

Kristendom som individuel frelses- og lidelsesreligion for alle

Troskab til herren (på jorden og i himlen)

Mange loyalitetsforhold (fællesskaber, herren, familien, kirken)

Adels-, borger og bondeideologi